

## LİSAN DELİLLERİ

yor. Akalar Tesalya tairikile geliyorlar. Peloponezde yerleşiyorlar. Sonra Doriler tarafından tardolunuyorlar; Asyaya doğru melce arıyorlar.

Argıtlılarla Kıprışlıların lisanları arasında tesbit olunan benzeyiş bu muhacereti izah eder. Bir de İyon şehirlerle Aka şehirlerinin 12 site halinde bir arada toplu bulunmuş olmaları İyonların Akalardan olduğunu farzettirmiştir. Aynı zamanda Lidyalılarla Etrüsklerin kıyafetlerinde bulunan hayrete şayan benzeyiş, Etrüsklerin Küçük Asya'dan deniz yoluyla İtalyaya geçtiklerine inanmak lüzumunu meydana koymuştur. Sonraki insanlar tarafından tesbit olunan bütün bu benzeyişlerin ehemmiyeti vardır. Bunlar şu veya bu tez için deliller teşkil edebilirler. Biz onları nazarı dikkate almakla beraber izahlarına da teşebbüs etmek mecburiyetindeyiz. Bunlar tesbit olunan vak'alara bir mana ilave ettiği takdirde kıymetli olabilir. Bilhassa bu efsaneler tarihî devirde Greklerin, kendi menşelerini nasıl tahayyül ettiklerini bize öğrettiği için dikkati celbeder.

## 2. LİSAN DELİLLERİ

Eskilere göre Irk ve Lisan karışır. Son lisan uleması, ki mukayeseli grammerle daha iyi mücehhezdirler, grek lisanları hakkındaki tetkiklerini çok ileri götürdüler. Eskiler, İyonlara, Eolililere ve Dorilere ait olmak üzere üç lisan grubu teşkilât ettiler. Yeni alimler ise bu üç grup yanında dördüncü bir lisan grubu tefrik ettiler: Argıt - Kıprıs lisanı. Bu son lisan grubu, Argıt, Kıprıs ve Pamfili (Antalya havalisi) lisanlarını terkip eder. Bu lisanlar arasındaki benzeyişler onların

müşterek aynı bir dilden çıktığını tasdika müsa-  
ittir. Bu müşterek lisan Balkanlarda konuşulmuş  
en eski lisandır. Bu lisan Argıt mıntakası gibi  
dağlar içinde münferit kalmış mıntakada, Kıprısta  
ve Pamfili kıtası gibi Anadoluda muhafaza edile-  
bildi. Fakat, bu memleketler diğer Grek memle-  
ketlerle istilâlar münasebetile temaslarını kayb-  
ettiler ve yeni istilâcılar Grek memleketlerini  
yeni lisanslar konuşmaya mecbur ettiler. Tarih  
devrinde, Öbe adasında, Kiklat adalarında, Halikar-  
nastan Foçaya kadar Anadolu sahillerinde, Halkidi  
yarım adasında, Anadolunun Karadeniz sahille-  
rinde, İtalyada ve Küçük Asyada konuşulan lisan  
iyonca idi. Bunlara *Atinayı* da ilâve edebiliriz.  
Hernekadar Atik lehçesi daha eski bir mahiyet  
muhafaza ediyordise de, Asyada konuşulan iyonca  
ile aynı menşeden olduğuna şüphe yoktur. İyon-  
canın birliği hayrete şayandır. Şüphesiz mıntaka  
mıntaka lehçe farkları vardı. Yazı lisanı bu fark-  
ları tanımaz. Eolilerin lehçeleri de muhtelif grup-  
lar teşkil ediyordu.

Foçadan Hellesponta kadar Anadolu sahille-  
rinde konuşulan Asiya lehçesi başlıcasıdır. Tesal-  
yada, Beotyada bu lehçe kanuşulurdu.

Tesalya lehçesi, Asya lehçesile Beotya lehçesi  
arasında adeta mutavassıt bir mevki işgal ediyordu.

Yunan yarımadasının garp mıntakalarında  
konuşulan lisanslar umumiyetle birleşmişti; fakat  
bu birleşme sunî idi.

Asıl *grekçe* denilen lisanda birçok kelimeler  
vardır ki bunlar *Hint-Avrupalı* lisanla izah olu-  
namaz; bu kelimeler başka tipte bir lisandan  
alınmıştır. Bu kelimeler içinde katî olarak Samî  
kelimeler bulunmıyor.

## LİSAN DELİLLERİ

Tamamen kabul etmek lâzımdır ki Grekler bu kelimeleri Ege âleminin sakinlerinden almışlardır. Tarih devrine kadar Kıprısta, Giritte, Limnide kullanılan lisan *Hint-Avrupalı veya Samî bir lisan değildi*, Greklerden evvel konuşulan bir lisandı. Yunanistanın ekserî yerlerinde tesadüf olunan mahal isimleri grek lisanı ile gayri kabili izahtır [1]. Egeler tarafından konuşulmuş olan lisanın Grek lisanının teşekkülü üzerine büyük bir tesiri olduğu hatasız tasdik olunabilir.

Hint - Avrupalı müşterek lisanını konuşan kavmler nerede ve ne vakit yaşadılar? Bunu hiç kimse bilmiyor.

Bilinmiyen yalnız bu değildir. Müşterek Grek lisanının teşkil ettiği şubenin Hint - Avrupalı lisan kökünden, nerde ve ne vakit ayrıldığını da kimse bilmiyor. Lisan âlimleri, Trakyalılar ile Firikler (Phrigien) arasında kudemanın tesbit ettiği yakınlığı tasdik veya nakz etmekten içtinap ediyorlarsa da, hiç olmazsa Trakyalıların Greklere yakın olmadıklarını tasdik ederler. Bu, Trakyalılarla eski Yunanlıların uzun zamandanberi birbirinden ayrıldıklarına inanmaya saiktir ve Grek kavmini vucuda getiren son muhaceretlerin Balkanların garp yolları ile teakup ettiğini kabul etmek lâzımdır.

Grek lehçeleri arasındaki münasebetleri kat'iyetle tayin etmek te daha az müşkül değildir.

İyonca ile sunî olduğunu söylediğimiz garp lisan grubu arasında, Argıt - Kıprıs ve Eoli lisaneleri, mutavassıt tip gibi görülmektedir.

[1] Jardé, La Formation du Peuple Grec.

### 3. ARKEOLOJİ DELİLLERİ

Kaybolmuş medeniyetler hakkında o medeniyetlerin bıraktığı maddî vesikalar kadar bize en iyi malûmat verecek hiçbirşey yoktur.

Malûm olduğu üzere Alman *Şlimanın* taharrilerile, bütün *Miken* devri meydana çıktı. *Evans* ın taharrilerile bütün bir *Ege - Girit* devri bulundu ; bu sayede birden bire *Homer* devrinden 1000 sene eveline gidildi. Beotyada, Fokitte (Phocide) Tesalyada, Makedonyada yapılan taharriler ise bizi Ege medeniyetinin daha evveline, yeni taş devrine kadar ilerletti ve bizi Balkanlarda ilk insanların yerleşmeleri devrine götürdü.

Turovada dikkatli bir tahkik, yeni taş devrinin birinci Turuvasından, *Grek-Roma* nın dokuzuncu Turuvasına kadar bütün vaziyetleri aydınlattı. Arkeoloji tetkikleri sayesinde bulunan eski medeniyetleri Ege medeniyeti bahsinde izah ettik. Burada tekrar etmiyeceğiz.

### 4. ANTROPOLOJİ DELİLLERİ

“Bir kavm nisbeten kısa bir zaman nihayetinde, lisanını, ahlâkını bazan san’atını değiştirir ; aynı süratle boyunu, rengini, kafatasının şeklini kaybedemez.”

Eski Yunanlılar hakkında renge dair bilinenler noksandır. Ressamlar, hemen hiçbirşey bırakmamışlardır. Milâttan evvel IV üncü asra kadar portre bilmiyen heykeltaşların bize takdim ettikleri Grek tipi, bir idealin temsilidir. Acaba, bu tip, hakikata ne nispette uyuyordu? Grek burnu meşhurdur. Fakat, Sokratın burnu gibi kaç grek burnu vardı.



## MÜTALEA

En kat'î malûmat mezarlarda bulunan kemiklerin veya kafataslarının ölçülerinden alınabilir. Lâkin ilmî bir surette ölçülen iskeletler çok azdır. Meselâ, yedi kafatasından 1 brakisefal, 2 mezosefal, 3 dolikosefal, 1 ültradolikosefal çıkarsa, böyle bir istatistikten Greklerden evvel yunanistan sakinlerinin dolikosefal bir ırk olduğu neticesi çıkarılabilir mi? Hiçbir vakit unutmamak lâzımdır ki her memlekette, birbirinden farklı bedenî tiplere aynı zamanda tesadüf olunur. Mesele, memleketi en çok daima hangi tipin temsil ettiğini bilmektir. Miken ve Isparta ve Navplia (Nauplie) mezarlarında bulunan 4 kafatası ya brakisefal veya brakisefale yakındır. Bunun gibi II inci Turuvada bulunan bir kafatası da brakisefaldir.

Bugünkü Greklerin renkleri tetkik olunursa takriben yüzde onu sarışın (blond), doksanı esmerdir. Sarışın renk, yunanlıların kahramanlarına ve ilâhlarına attettikleri renktir. Aşil ve Elen sarışın idiler. Sarışın tiplere Greklerin attettikleri kıymet, bu tipin içlerinde nadir olduğuna delâlet eder.

*Grek, bilhassa esmer bir Dolikosefaldir.*

Anlaşıyor ki Gerk kavmi muayyen bir ırka raptolunamıyor. Bu halk muhtelif kanların karışmasından hâsil olmuştur.

## F. GREKLERDEN EVVEL YUNANİSTAN SAKİNLERİ HAKKINDA KISA MÜTALEA

Buraya kadar tahlil ettiğimiz muhtelif membadan malûmat, şu noktalar üzerinde durmayı icap ettirir :

Yunanistanın asıl ahalisinin *lisanları Hint-Avrupalı değildir.*

Topoğrafya bu lisanın izlerini muhafaza etmiştir. *Larisa* ismine, Yunanistanda tesadüf olunduğu kadar Asyada da tesadüf olunuyor ; tahkim olunmuş şehir manasına olacaktır.

Yunanistanın ilk ahalisine *Pelasge*(=*Pelaj*)diyorlar; bu kelime Gerek lisanından değildir. Bir âlimin, Pelajların cismanî ve manevî portresini çizdiği, ve en büyük ciddiyetle bu kavmin "ateşli ve mütemerkiz hırslı, çok zeki, sabırlı ve inatçı bir iradeye sahip, enerjik ve kavi bir ırk,, olduğunu tasdik ettiği görüldüğü zaman insan rüyaya dalar. Bu ırkın Egelerle ve Giritlilerle aynı ırktan olduğuna, aynı lisanın lehçelerini konuştuklarına şüphe etmemelidir.

Kadeş meydan muharebesinde Akaların, Egelerin bir arada bulunmuş olduklarına dair olan Mısır vesikasından Ege tarihinde bahsetmiştik. Bu vesikanın ehemmiyeti büyüktür.

Pelajlara *Akalar* da derler (Achéens). Bu isimdeki kavm, Mısır vesikalarile de tasdik olunmuştur. Akalar, Grek an'anelerinde da yaşadı. Homer şiirleri, Yunanistanın eski ahalisini tayin için Akalardan başka isim tanımaz. Yunanistan hâlâ *Akaeli* (Achaie) ismini muhafaza etmektedir. Biliyoruz ki *Akalar*, *Orta Asyadan şimal yolile garba giden kavmlerdendir*. Bunlar cenubî Rusyada ve Tuna yalısında çok kadîm devirlerde yerleşmiş ve müşterek bir medeniyet sahibi olmuşlardır. Buralarda durmayıp Tuna vadisi boyunca garba, Atlas denizi sahillerine kadar gidenler de vardı: *Keltler*, *Ligürler*. Bu akından İllirya (İleri) denilen Dalmaçya mıntakalarında kalıp yerleşen kabileler de olabilir. Tuna yalısından, Trakya, Make-donya, Tesalya yolile cenuba inen ilk Akalrdan sonra

## MÜTALEA

bunları şarka tardeden ve İllirya cihetinden gelen Dorileri de ekserî âlimler Akalarla ırk ve lisan karabetine malik aynı milletin kabileleri sayarlar. Bu gibi âlimlere göre Grek kavminin teşekkülü daha sonra ve yavaş yavaş oluyor.



ESKİ İTALYA  
VE  
ETRÜSKLER

ESKİ İTALYA — TARIHTEN EVVELKİ ZAMAN — TARİH DEVRİ — ETRÜSKLER — ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ — ETRÜSK MEDENİYETİ



## IX. ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

### A. ESKİ İTALYA

#### 1. İTALYANIN COĞRAFI TARİHİ

*İtalya*, Adriyatik ve Tiren denizleri arasında uzanmış (1000 kilometre uzunluğunda ve 200 kilometre genişliğinde) bir yarımadadır. Cenup ve garbında Sicilya, Sardenya ve Korsika adaları vardır. Jeoloklar İtalya kıt'asını evvelce Afrikaya bağlı ve Akdenizi ikiye ayıran bir arazi parçası olarak telâkki ederler. Septe boğazının açılmasile hücum eden sular altında çökerek bugünkü hale gelmiştir. Bu yarımada, baştan aşağıya kadar Apenin silsilesile kesilmiştir. Şimalinde Alp dağ-larile Avrupadan ayrılır. Yunan denizine uzanan cenup ucuyla kıt'a bir çizme şeklindedir.

Yarımadanın darlığı dolayısile büyük nehirleri yoktur. Tiren denizine dökülen Tiber nehri ve şimalde Adriyatik denizine dökülen Po nehri en meşhur nehirlerdendir. Gölleri hemen yok gibidir. İklimi, şimalden cenuba doğru, hissolunacak derecede değişiktir. Cenup mıntakası ve bilhassa Sicilya, Afrika iklimini hatırlatır. Yarımadanın merkezinde kış yok gibidir. Uzun devam eden kuraklıktan sonra sürekli yağmurlar başlar.

## ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

Bu yaǧmurlar birçok bataklıklar meydana getirir. Onun için sıtması çoktur. İtalya yarımadası ormanlarla kapalıdır. Toprağı mûmbit ve feyizlidir. Her türlü ziraate elverişlidir.

### 2. TARİHTEN EVELKİ ZAMAN

**İLK MEDENİ-  
YETLER** İtalyanın en eski insanları Avrupanın diğer memleketlerinde olduğu gibi tarihten evvel, Taş devrinde kendilerini tanıtırılar. Avculuk, balıkçılık ve meyvaları toplama, o zamanki insanların mühim meşgaleleri idi. Ekseriya mağaralarda otururlar, bazı iptidai kulübeler inşasını da bilirlerdi. Taşları yontarlardı. Bunlarla silâhlarını ve âletlerini yaparlardı. Kemik, boynuz, tahta (odun) ve meşin üzerinde çalışırlardı. Elbiseleri meşindendi. Hayvan dişleriyle süsler yaparlardı. İctimaî hayat mefhumları bir aile telâkkisini geçmiyordu. Ziraat, hayvanları ehlileştirmek bilinmiyordu.

Birçok asırlardan sonra, Cilâli Taş devri başlar. Bu devirden birçok eserler kalmıştır. İptidai meskenler, çakmak taşı tezgâhları, silâhlar, balta, çekiç ve balık ağıları gibi.

Bu devrin insanları, hayvanları ehlileştirirlerdi. Çömlekçilik te vardı. Cenaze defni usulünü biliyorlardı. İctimaî hayat telâkkisi tekâmül etmişti. Küçük köylerde toplu olarak yaşıyorlardı. Bu esnada *Küçük Asya medeniyeti İtalyaya nüfuz* ve tesire başlamıştı.

Bu devrin sonunda altın ve bakır madenleri görüldü. Bu devrin insanları, bu madenleri evvelâ zinet eşyası olarak kullandılar. Daha sonra, âletler imaline başladılar ve ziraate de başlandı. Buğday



## TARİH DEVRİ

ekmeği ve un imalini de öğrenmişlerdi. Milâttan 1800 sene evvel yine *Küçük Asya medeniyetinin tesiri altında* Tunç devri başlar. Sanayi ilerledi. Cenazeler yakılıyordu. Milâttan takriben 1000 sene evvel *demir* meydana çıktı. Bu suretle İtalyanın tarihten evvelki devri bitmiş oldu. Bidayette demir de zinet eşyası yapılmak için kullanıldı. Bilâhara *Etrürya* da demir madenlerinin keşfi bunların istimalini tamim ettirdi.

### 3. TARİH DEVRİ

Tarih devri *Etrüsk medeniyetinin* İtalyaya girmesile başlar (m. e. X-IX asır). Milâttan sekiz asır evvele ait mezar taşları üzerinde *Etrüsk yazıları* bulunmuştur. Bütün beşeriyet ve medeniyetin terakki ve tekâmülü daima üç amilin tesiri altında kalmıştır:

- 1 — Dahilî keşif ve tekâmüller,
- 2 — Medenî bir kavmin istilâ ve muhacereti,
- 3 — Yakın diğer bir medeniyetin muslihane hulûl ve tesiri.

Birinci amilin eski İtalya tarihinde hiçbir tesir yapmadığı muhakkaktır. Son yapılan tetkikat İtalya medeniyetinin amilleri olarak *Etrüsklerin muhaceretini* ve *Yunan müstamerelerinin* muslihane medenî *tesirlerini* kabul etmek lâzım geldiğini göstermektedir.

*İstilâcı kavmler* — İtalyanın ilk kavmlerini tesbit için üç membâa malikiz.

- 1 — İtalyanın etnoloji haritası,
- 2 — An'aneler,
- 3 — Antropoloji.

Romanın nüfuzu altındaki İtalya birliği arife-

## ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

sinde (m. e. 400) bu kıtanın etnoloji haritası karışık idi.

Şimalde Goller ve Keltler, Po vadisini işgal ediyorlardı. Şimdiki Venedik kıtası civarında *Venet*ler, Alp ve Apenin silsilelerinin birleştiği yerlerde *Ligür*ler, Toskana kıtasında *Etrüsk*ler. Apenin silsilesinin merkezinde ve cenubunda *Ombri*ler, *Sabin*lerden mürekkep olan İtalyotlar vardı. Lâtiyomda Lâtinler, Samnide Samniler, bunun şarkında Yapıgler büyük Yunanistan denilen mıntakalarda Grek kolonileri bulunuyordu.

M. e. Sekizinci asrın başlangıcında Akalarda cenubî İtalya sahillerine çıktılar. Oralarda üç şehir yaptılar.

1. *Sibari* — Kalabalık bir şehir idi. Hayvan yetiştirmek ve Şark ile Etrüskler arasında yaptıkları ticaret sayesinde zengin idi.

2. *Metapont* — Buğday ziraatı yapardı.

3. *Kroton* — Ahalisinin güzel ve kuvvetli olmasıyla meşhur idi. Bu şehirler ayrıca müstemlekeler de yaptılar. Bir aralık beyinlerinde birleşerek kuvvetli bir konfederasyon da vücuda getirdiler. Bu konfederasyon yerlilerle iyi geçiniyordu. Merkezî İtalyanın medenileşmesine, Kroton diğer Grek Sitelerinden daha çok hizmet etmiştir.

M. e. 510 tarihlerinde bu şehirler arasında ihtilâf ve mücadele başladı. Birbirlerini tahrip ettiler. Ondan sonra cenubî İtalyada en kuvvetli Grek Sitesi, Doriler tarafından inşa olunan *Tarant* oldu.

### 4. ESKİ KAVMLER HAKKINDA İZAHAT

Görüldüğü gibi Roma birliğinden evvelki İtalya, *muhtelif kavmlerin* meskeni idi. Siyasî birlik yoktu. Irk ve lisan da büsbütün ayrı idi.

## ESKİ KAVMLER

Yunan müverrihleri ve muharrirleri ve bilhassa *Herodot* ve *Aristot* ancak milâttan beş asır evvel İtalya tarihile alâkadar olmağa başladılar. Bilhassa, *Etrüsklerden* bahsettiler. Bunun için İtalyanın beşinci asırdan evvele aittarih membaları yoktur. Antropoloji âlimleri muhtelif taş devirlerinden kalma kafatasları buldular, tetkik ettiler. Hem brakisefal ve hem de dolikosefal kafalar bulundu. Katî bir hüküm veremediler. An'aneye göre İtalyanın en eski halkı *Ligurler* (Ligures) dir. Bir nazariyeye göre de, İtalyanın en eski halkı, Afrikadan gelmiş Dolikosefal bir kavmdir.

Arkeoloji tetkikat, iptidai İtalyanın etnoloji tarihini Avrupanın umumî tarihine bağlı göstermektedir. Bu nazariyeye göre, milâttan 2000 sene evvel Baltık denizi sahillerinde ve İskandinavya civarında birçok kabilelerden mürekkep bir insan kütlesi vardı. Bu kabileler müşterek bir lisana ıralık idiler. Ziraat bilirlerdi. Birgün bu kavmler, çoğalmaları dolayısıyla ve muhtelif sebeplerle cenuba doğru muhacerete başladılar. Şimdiki Almanya, İngiltere, Fransa, İspanya ve İtalyayı istilâ ettiler. Bu suretle merkezî ve garbî Avrupada büyük bir devlet teşekkül etti. İstilâcılar ile yerli halk karıştı. Bu devletin irkî bir vahdeti yoktu. Binaenaleyh Hint - Avropalı diye bir ırk yoktu. Bu devletin vahdeti iptidada ancak siyasî idi. Gelenler lisanlarını cebren kabul ettirmeğe başladılar. Geçtikleri yerlerde birçok coğrafi isimler bıraktılar. Milâttan takriben 1500 sene evvel bilhassa dahilî sebepler dolayısıyla bu Avrupa devleti dağıldı. Birçok değişiklikler oldu. Bundan sonradır ki muhtelif lisan grupları meydana çıktı[1].

[1] Léon Homo, L'Italie Primitive.

## ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

Bu nazariyenin tamam olması için şunu da ilâve etmek lâzımdır: Baltık sahillerinden ve İskandinavdan cenuba gelenlerin *menşeleri Orta Asya yaylâsıdır*. Bu insanlar, şimal yolu ile şarktan garba binlerce sene zarfında intikal etmişlerdir [1]. Tarihten evvel ve tarihten sonraki umumî muhaceretler bu noktayı aydınlatır. *Kelt*ler ve *İtalyot*lar bu dağılmadan sonra, uzun müddet beraber yaşadılar. Onun için lisanları arasında büyük bir yakınlık vardı. Bu lisan, İtalyanın iptidai lisanlarını meydana getirmiştir. İlk İtalyanlar, şarktan gelerek ve milâttan 1500 sene evvel şarkî Alplardan geçerek merkezî İtalyaya girdiler. *Sabin*ler ve *Ombriler* milâttan 1000 sene evvel geldiler. Ombriler son gelenlerdir. Bunların dili Kelt diline çok benzerdi. Ombriler tarihte büyük bir kavm hatırası bırakmıştır. Milâttan evvel bininci sene iptidasında en kuvvetli İtalya Devleti, *Ombrilerin* devleti idi. *Villanova* yüksek medeniyet merkezi oldu.

İtalyotların gelmesi üzerine, Ligürler dağlara çekildiler. İtalyotların İtalyaya muhacereti Dorilerin İlliryahları tazyika başladıkları ve Yunanistanına indikleri tarihe tesadüf eder.

*Venct*ler ve *Yapıglar* İlliryadan İtalyaya, bu tazyik üzerine hicret ettiler.

### B. ETRÜSKLER

#### 1. UMUMİ MALÛMAT

*Etrüskler* İtalyaya deniz yolu ile *Lidya*dan gelmişlerdir. Başlarında Ataları (Atys) ve bunun

[1] Victor Dury, Histoire des Romains.

## UMUMÎ MALÛMAT

oğlu TÛrsen (Tyrsenas) bulunuyordu. Etrûskler, kendilerinin Lidyalıların akrabası olduklarını biliyorlardı. Etrûsklerin içtimâî hayatları, dinî telâkikleri, mûsikileri, giyiniş tarzları, bilhassa denizcilikte ve ticaretteki müstesna kabiliyet ve istidatları da bu akrabalığı teyit etmektedir. Arkeoloji tetkikleri de bunu gösterir. Mimari, resim, nakış, itiraz kabul etmez bir surette şark karakterini göstermektedir.

Mısır vesikaları da, Mısırın denizden ve milâttan evvel 1200-1300 senelerinde *Türka* (Turscha) lar ve *TÛrsen* (Tyrsenes) ler tarafından istilâ edildiğini yazıyorlar. Limnide bulunan bir yazı da Etrûsk lisanına çok yakın bir lisanı göstermektedir. Şu muhakkak ki, *Etrûskler* Lidyardan veyahut Küçük Asyanın garbinden gelmişlerdir, Lidyalılar, Etiler ve Friklerle karabetleri vardır. İtalyaya gidiş tarihi tamamen muayyen değildir.

Kendi kronolojilerine göre, milâttan takriben 10 asır evvel İtalyaya ayak basmışlardır. Eskiden kalma mezar taşlarından bu tarih tesbit edilmektedir. *Atfabeyi* Kum (Cumes) dan m. ev. VII inci asırda aldıklarına nazaran gelişleri bu tarihten evvel olmuştur. Milâttan evvel VI ıncı asırdan kalma kitabelerde Etrûsk ve İtalik lisanlarından memzuç isimlere tesadüf ediliyor. Bu da, gösteriyor ki, bundan evvel uzun zaman Etrûskler ve İtalyotlar beraber yaşamışlardır.

Lisanlarına, gelince: bunu da açık ve katî olarak tayin etmek daha mümkün olmamıştır. Bu lisanın Hint-Avropalı lisan olmadığı sabit olmuştur.

Limni adasında bulunan yazı ve eski Lidya lisanında yapılan tetkikler göstermiştir ki *Etrûsk lisanının Greklerden evvel Küçük Asyada kullanılan lisanla münasebeti vardır.*

## ESKİ İTALYA VE ETRÜKSLER

Hulâsa şudur: Etrüskler, Türsenler, Türkalar Ege adalarında, Anadolu'da kadimden beri oturmuş olan kavmlerdir. Bunlara Akalar, Ekeler, Etiler denildiğini biliyoruz.

Doriler istilâsından sonra bunlardan bir kısmı İtalyaya muhaceret etmişlerdir.

Dorilerin istilâsı, milâttan 1200 sene evveldi. Dorilerin tazyığı karşısında Etrüskler, ihtimal evvelâ Anadolu'ya geçtiler ve oradan küçük gruplar halinde İtalyaya hicrete başladılar, sahillere çıktılar. Ondan sonra dahile girdiler. Kampanyada methal olarak *Kapu* (Capoue) şehrini yaptılar. Fakat, asıl isimlerine izafe edilen *Etrürye* de yerleştiler. Bu mıntaka, o esnada *Ombri* lerin elinde idi. Gelenlerin medenî seviyeleri daha yüksek idi. Fakat, denizden azar azar geldikleri için istilâ çabuk olmadı. *Omberi* ler yavaş yavaş Apenin dağlarına çekildiler.

Bundan sonra Etrüsk şehirleri meydana gelmeğe başladı.

∴

Etrüskler 12 siteden mürekkep bir *konfederasyon* yaptılar. Bu 12 site arasında tam birlik yoktu. Yalnız tehlike zamanında birleşirlerdi. Hareket serbestilerini muhafaza ediyorlardı. Ayı ayrı kırallar tarafından idare olunurlardı. Fakat, milâttan evvel IV üncü asırda aristokrat bir cümhuriyet teessüs etti. Bu cümhuriyet, *Lükümonlar* denilen sınıf tarafından idare olunuyordu.

Bellibaşlı siteler şunlardır:

*Arretiyom, Caere, Clusium, Corton, Vetulonia, Vulci, Volterra, Volsini, Perouse, Papoulonia, Rusella, Tarquinie, ve Capoue.*

## ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ

Tarkini şehri, banisi büyük reislerinin isimlerinin taşımaktadır. Bn isim *Tarkum* (Tarchum) idi [1].

Etrüskler, medeniyetlerinin yüksekliği sayesinde eski halkı temsile başladılar.

### 2. ETRÜSKLERİN HAKİMİYETİ VE İSTİLALÂRI

Eski İtalyanın hemen tamamen Etrüsklere ait olduğunu eski müverrih *Katon* iddia ediyor. Yine eski müverrihlerden *Tite-Live* "Romanın teessüsünden evvel Etrüskler hakimiyetlerini toprak ve deniz üzerinde tesis etmişlerdi. İtalyanın eski halkı, kıtalarını çeviren iki denizin birine Etrüsk denizi, diğerine de Etrüsklerin bir müstemlkesi olan *Adriya* dan mülhem olarak Adriyatik denizi diyorlardı,, diyor.

Yine eski müverrihlerden *Deni* (Denysd' Halkarnansse), "bir zaman oldu ki Lâtinlere, Ombri- lere ve diğer birçok İtalya halkına Etrüsk deniyordu. Birçok müverrihler, Romanın bir Etrüsk şehri olduğunu söylüyorlardı,, diyor. Eski müverrihlerin bu şehadetleri ilk zamanlarda Etrüsklerin hemen bütün İtalyaya hâkim olduklarını gösteriyor.

Etrüsklerin yayılması, cenuba, şimale ve garba müteveccih olmak üzere üç cihetten olmuştur. Lâtiyomun zaptile cenubî İtalyayistilâya başladı-

• [1] Kavimlerin menşelerini tesbitte. *Toponymi* mühim rol oynar. Buna nazaran bütün bu mahal isimlerinin lisan- niyat noktai nazarından tetkiki Etrüsklerin menşei- ni tesbit noktasından çok mühimdir. Lâtin edatı olarak sondaki (ium)lar atılarak gerikalan kelimenin ençok hangi lisan ile münasebeti olduğunu aramak lâzımdır. Kapu ve Tarkun kelimeleri barizdir.

## ESKİ İTALVA VE ETRÜSKLER

lar. Ondan sonra, Volsk (Volsque) memleketlerini zaptederek çok mümbit ve feyizli bir yer olan Kampaniyeyi tekrar aldılar. Yunan müstemlekesi olan Kum (Cumes) un önüne kadar geldiler. Yunanlılar ile siyasî, ticarî ve fikrî münasebetlere giriştiler.

M.ev. VI ıncı asrın başlangıçlarında Yunanlılar, müstemlekelerini genişletmeğe başladılar. Her taraftan Etrüskleri çevirmeğe teşebbüs ettiler. Etrüskler de bunun üzerine *Kartacalı*lar la anlaştılar. Eski denberi Yunan ve Aka müstemlekeleri ile Fenikeliler arasında devam eden rekabet Fenikelilerin yok edilmesinden sonra Kartacalılara miras kaldı. Birleşmiş Etrüsk ve Kartaca donanması, Marsilyayı tesis eden Foçalıların donanması ile *İlva* (Elbe) da muharebeye tutuştu. Akdeniz muvazenesi için ilk yapılan deniz muharebesi budur.

Foçalılar, muharebeyi kazandı. Fakat, çok zarara uğradılar. Tecavüze devam edemediler. Hatta müstemlekeleri olan Korsikayı tahliye mecbur kaldılar.

Bütün İtalya kıtası, Etrüsklere ve Sicilya ile İspanya, Kartacalılara ait nüfuz mıntakaları olduğu esası üzerinde her iki taraf bir anlaşma yaptı.

Etrüskler Korsika adasını işgal ettiler. Ticaret noktai nazarından işlettiler. Tiren sahillerindeki Yunan müstemlekelerini ortadan kaldırdılar. Ondan sonra şimalî İtalyanın istilâsına koyuldular. Bolonya (Bologne) ve Pô nehri vadilerini zaptettiler. *Ombri*leri itaatleri altına aldılar. Etrüsk istilâsına kadar bu havalide daha kabile hayatı yaşanıyordu. Etrüskler bu halkı şehir hayatına soktular. Birçok şehirlerin banileri oldular. Lâtin kıtasının eski şehirlerinin tipi Etrüsk tipi olduğunu eski Roma tarihleri kabul ediyor.



## ETRÜSK MEDENİYETİ

### 3. ETRÜSK MEDENİYETİ

Etrürye (Etrurie) kıtası ve Etrüskler, milâttan sekiz asır evvel merkezi İtalyada *medeniyetin merkezi ve membaı* olmuştu. Diğer hiçbir millet hars itibarile bunlara muadil değildir[1]. Etrüskler İtalyanın en mütemeddin ve en temdinci bir milleti idi[2]. İyi mühendis, mimar idiler. Sistematik bir programla memleketi imar ettiler. Bataklıkları kuruttular. Ormanları işlettiler. Nehirlerin cereyanlarını tanzim ettiler.

Taştan mimariyi İtalyalılara öğreten Etrüsklerdi. Bunlar, *Pompei* şehrinin banisi idiler. Eskiden kalma kiremitler, sofrta tabakları, vazolar altından, gümüşten, fildişinden mamul ziynet eşyası, çok eski ve ince bir Etrüsk medeniyetinin delilleridir.

Etrüsklerin oymacılığı hatta Atinada meşhur idi. Heryerde Etrüskleain imal ettiği işlenmiş aynalar. altından mamul kopçalar aranırdı.

Muasır kuyumculuk bile bir müddet Etrüsk modasını takip etti [3].

Dünyanın mahir çömlekçileri ve en iyi vazo yapanları Etrüsklerdi. San'at sahasında dünyanın muallimleri idiler [4].

Mimaride kemer ve kubbe yapmasını bilirlerdi ki, o zaman Grekler bunu bilmiyorlardı.

Küçük Asya ve Mısıra Etrüsk gemileri gider, ticaret yaparlardı. Gol sahillerine giderler, kalay getirirler. Baltık sahillerinden de kehlibar alırlardı.

[1] Léon Homo, *L'Italie Primitive*.

[2] Victor Duruy, *Histoire des Romains*.

[3] İd.

[3] İd.

## ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

### 4. LATİYOM VE ROMADA ETRÜSK KIRALLARI

Latiyom kıt'asının tarihi ancak Etrüskler devrinde masallardan kurtularak vuzuh kespe-  
diyor [1]. Romada Etrüsk kırallarının mevcudiyeti tarihî bir hakikattir. Bunlardan evvelki Roma kırallarının mevcudiyeti şüphelidir. Ve masala müs-  
tenittir [2].

Romada Etrüsklerden Tarkin hanedanının üç kiralı meşhurdur; eski Tarkin, Serviyüs Tülliyüs ve muhteşem Tarkin. Romalılaştırmış bu isimlerin Etrüsk asılları şunlardır:

(Tarquin) Tarkin = *Tarku* (Tarchu)

(Servius) Serviyüs = *Mastarna*

Vulcide 1857 de bulunan bir resim, bu Etrüsk isimlerini tesbit etmektedir.

Bu üç kiral bir aile idi. İkinci Tarku birincinin oğlu idi; Mastarna da damadı idi. Etrüsk an'aneleri Mastarnayı Tarkonun elinden cebren iktidarı alan bir şef olarak göstermektedir.

Şu muhakkak ki Roma şehri Latiyomluların elinde iken bir şehir değildi. Bataklık arazideki tepeler üzerinde yapılmış birtakım köylerin federasyonundan ibarettir. Hakikat olan şudur: evvelâ Ligürler *Aventin* köyünü inşa ettiler. Lâtinler sonra *Germal* ve daha altı köy yaptılar. Bu yedi köyden Yedidağ *Septimontium* federasyonu teşekkül etti. Bunların arasındaki mütemadi nifak ve mücadeleler Etrüsklerin istilâsını kolaylaştırdı. Etrüskler bu istilâdan sonra *Roma* yı tesis ettiler,

[1] Léon Homo, l'Italie Primitive.

[2] İd.

## ROMADA ETRÜSK HAKİMİYETİ

ve nehir şehri manasına olarak *Rumon* ismini verdiler[1]. Civarındaki bütün bataklıkları kuruttular. Mastarna zamanında etrafına büyük bir sur inşa ettiler. Etrafında arazi ve köyleri ve bilhassa Sabinlere ait Kirinali zabıt ve ilhak ettiler. Bu suretle Etrüsklerin zamanında Roma bütün Latiyom-kıtasının ticarî ve sınaî merkezi oldu. Heryerden birçok halk gelip yerleşmeğe başladı. Romada iki kısım ahali meydana geldi. Yedi dağın eski halkı zadegân; bunlar, *Patrici* namını aldılar ve yeni gelen halk, avam; bunlara *Plep* dediler.

Etrüskler Romada büyük eserler yaptılar. Klo-aka — Maksima (Cloaca—Makxima) namını alan büyük lâğımlar, Triyat (Triade) mabedi, Serviyüs kaleleri, Palaten sarnıçları mimarî itibarile herkesin takdirini celbediyor. Latiyomdaki Etrüsk hakimiyeti bir buçuk asır kadar devam etti.

### 5. ROMADA ETRÜSK HAKİMİYETİNİN ZEVALİ

Etrüskler Kampanyada tamamen yerleştikten sonra, Grek müstemlekesi olan *Kum* u (Cumes)da almak istediler. Greklerin şefi olan *Aristodem* milâttan 530 sene evvel Etrüskleri mağlûp ve tardetti. Bu hezimet, Latiyom halkının Etrüskler aleyhine kıyamına sebep oldu. Kumlular Latiyomlular ile birleştiler. Yaptıkları muharebede, Etrüskleri tekrar mağlûp ettiler. Bu mağlûbiyet Roma halkını cesaretlendirdi; ve isyana sevketti. Kiral Tarku Roma haricinde Latinlerle harbederken,

[1] Grafunder. Etymologie Etrusque de nom de Rome.

## ESKİ İTALYA VE ETRÜSKLER

akrabasından birisi, Patricilerden Lükres(Lucrece) namında bir kıza tecavüz etti. Bu vak'a ahaliyi heyecana duçar etti. Patriciler bundan istifade etti ve yine kiral ailesinden *Brütüs* ün riyaseti altında ihtilâl ettiler; *Tarku*yu halettiler. Bu ihtilâle 509 ihtilâli derler. Tarku Romaya dönüşünde şehrin kapılarını kapalı buldu. Kere şehrine çekilmeğe mecbur kaldı. Bu suretle Romada Etrüsk hakimiyeti nihayet buldu.

Romada Etrüsk hakimiyeti zeval bulduğu devirde bütün İtalya kıt'ası İtalyot, Ombri, Sabin, Lâtin, Etrüsk, Yapıg, Venet gibi muhtelif kavmler elinde idi.

Milâttan evvel IV üncü asır iptidasında bu kavmler silsilesine Gallar da iltihak ediyor. Bunların lisanları hep ayrı idi. Üç asırlık bir mücadele-den sonra, Roma bunları birleştirmeye muvaffak oldu.

Bu mücadeleler safhalarına kısaca temas edelim. Etrüskler! Romadan çekildikten sonra Romadaki idare vahdeti bozuldu. Yeni Etrüsk şeflerin den *Parsena* Romayı tekrar bir müddet için zaptettiği zaman Serviyüs kalesini yıkmıştı, bu suretle Roma, harice karşı da müdafaa noktai nazarından zayıf kalmıştı. Romayı teşkil eden siteler arasında yerlilik cereyanları (Régionalisme) başlamıştı. Plep ile Patrici sınıfları arasında mücadeleler hâdis oldu. Diğer taraftan 509 ihtilâlinde sonra Latiyom kıt'ası Roma tahakkümünü kabul etmek istemedi. Aralarındaki mücadele *Regilla* harbinde Roma muvaffakiyeti ile neticelendi.

Milâttan evvel V inci asır iptidalarında Sabinler oturdukları dağlardan inerek Etrüskleri ve

## ROMADA ETRÜSK HAKİMİYETİ

Ombrileri mağlûp ettiler. *Apuli* yi istilâ ederek Romayı tehdide başladılar. Reisleri Appius bir müddet Kapitola hâkim oldu. Nihayet Romalılar bir muahede yaptılar.

Diğer taraftan milâttan evvel 462 de *Ekel*er (Eques) [1], *Velsk*ler Roma kapılarına dayandı. Uzun bir müddet Roma bunların tehdidine maruz kaldı.

Bunlara Etrüsklerin tehdidini de ilâve etmek lâzımdır. Porsana Romadan aldığı *Tiber* nehrinin sağ sahillerini Etrüsk olan *Vei*i sitesine vermişti. Romalılar bunu istirdat etmek istediler. İlk muharebede mağlûp oldular. Fakat Veîilerin Reisi olan *Tolumvius* bir muharebede maktul düştü. Yirmi sene müddetle bir muahede aktolundu. Romalılar, *Hermik*lerle ittifak ederek Voskları mağlûp etmeğe muvaffak oldular; ondan sonra Yeiî şehrine taarruza başladılar.

Şimalden Gollüların istilâsı ve cenuptan Siraguzalıların ve Yunanlıların tecavüzleriyle zayıflayan diğer Etrüsk şehirleri Veiîye yardım edemedi. Roma ordusu nihayet bu şehri zaptetti. Bütün cenubî ve bilâhare merkezî Etrürye, Romalılar tarafından istilâ edildi.

Bu suretle birçok âlimlerin Roma medeniyetinin ve hatta şehrinin hakikî banisi olduklarında ittifak ettikleri Etrüsklerin büyük tarihî rolleri nihayet buluyor.

[1] Etrüsklere mensup olan bu kavmin ismi şayanı dikkattir.



# İRAN

UMUMİ MALÛMAT — TARİH KISMI:  
METLER — PARSLAR — PARTLAR  
SASANİLER VE SON DEVİR





## X. İRAN

### A. UMUMÎ MALÛMAT

#### 1. İRANIN COĞRAFÎ VAZİYETİ VE İKLİMİ

Tarihî *İRAN* sahası Dicle ve Fırat vadileri ile İndüs nehri arasında muhtelif parçalara, mıntakalara ayrılmış, yüksek dağlar, geniş çöl manzaraları, ırmaklar ve yeşilliklerle resimli bir sahife halindedir. Şimalden cenuba doğru şiphimünharif şeklinde uzanan bu kıta garpte Zağros silsilesinden başlar. Şarkta Hindistanın garbışimalisini örten Süleyman dağlarıyla karşılaşır. Bütün İran dört taraftan yüksek dağlarla çevrilmiş bir yaylâdır. Şimalde asıl türkçe adile (Alan) dağlarının (Kafkaslar-Aleni montes) aşağı etekleri, Hazar denizinin bir parçası, daha sonra Öğüz (Oksus-Ceyhun) nehri vardır. Cenubu garbîde Basra körfezi, dağların arkasından yaylânın eteklerini Dicleye ulaştırmak için iyice karaya girmiş, uzamış bir vaziyette görülür.

Tarihî *İran* kıtası iki milyon altı yüz bin kilometre terbiinde araziye tşgal eder. Bugünkü siyasî *İran* bunun yarısından ancak iki yüz elli bin kilometre kadar fazla bir parçasından teşekkül etmiştir.

Kadîm *İran* hava ve iklim itibarile o kadar muhtelif mıntakaları ihtiva etmektedir ki, umumî bir tarif hiçbirşey ifade etmez. Dünyanın hemen en

## İRAN

güzel yerlerle yaşamaya en az müsait kısımları bu kıt'ada birleşmiş denilebilir. Hazar denizinin İran yaylâsına müteveccih dağlık sahilleri hayatın ve tabiatın kendisini insanlara en ziyade sevdirdiği ufuklardan biridir. Manzara yakından güzel ve tatlıdır. Uzaktan aynı sahili kuşatan Alburz (Elbürz) dağları ruhlara gizli bir korku hissi verir.

Ebedî karlar altında göklere çekilmiş billûr bir perde gibi parlayan şahikalar, beş bin beş yüz metre irtifaa kadar çıkar. *Âhura Mazdan*ın milleti, İranlılar bu dağları mukaddes addediyorlardı. Fakat yüksek volkanların bıraktığı kararmış taş yığınları, çökmüş yerler, ve uzak manzaraların meşkûkiyet içindeki derin, anlaşılmaz manaları, Avestanın zihinlerde yarattığı korkunç devleri yine o şahikalarda yaşattı. İran efsaneleri devlerden bahsederken, bilhassa Alburz dağının (Demavent) denilen yüksek tepelerini hatırlatıyordu. Demaventte gizli devler osmanlı şairi *Nef'i* nin müstehçen bir hicviyesile Dördüncü Murat devrinin şiir lisanına kadar intikal etmiştir.

Alburzun şimal mailesinde Geylan (Gilan) ve Mazendran vilâyetleri mevcuttur. Buralarda hava gayet mutedildir. Toprak her türlü meyvalar ve çiçekler yetiştirir. Etraf yeşil ormanlar ve mer'alarla örtülüdür. İranın şimalindeki bu güzellik cenuba doğru inildikçe kuraklık ve harâretin verdiği iklimî bir hastalık ve sefalet içersinde kaybolur. Yaylânın iç tarafları bütün manasile çöldür. Şimal mıntakası için o kadar yüksek bir saadet olan Alburz dağları, kendisinden uzaklaşan yerler için serin rüzgârları tutan, yağmurları geri çeviren bir duvar, bir set haline gelir. Zaten yaylâyı kuşatan bütün dağlar bu tesiri yapmaktadır.

## COGRAFI VAZİYET

İrakin iç taraflarına doğru çöller yakın yerlerde, badisemum denilen zehirli rüzgârlar eser. Ağır bir rüzgâr dalgası insanı birdenbire boğmaya müsaittir. Yağmur toprağa inmeden havada tebahhur eder. Bazı kere ufukta bakır renginde sisler hâsıl olur. Bunlar içinde rüzgârın getirdiği toz zerrelere tekâsüf ettikçe, adeta müteharrik ve zeminden yüksek bir kum tabakası bulut halinde etrafı örter. Hava yazın ve sonbahar aylarında subuharından o kadar mahrumdur ki, gece gündüz açıkta bırakılan parlak madenler paslanmaz. Gece yolda yürüyen atların kuyruklarından salkım salkım kıvılcımlar saçıldığı vaki olur. Dağlardan inen nehirler ekseriya kum çölleri içersinde bazı feyizli vahalar vücade getirdikten sonra düdenlerden süzülür ve kaybolur.

Yaylâ, kalın bir tabaka halinde yuvarlak çakıltaşları, kum ve toprakla karışık bir balçık ile örtülüdür. Bazı yerlerde epeyce derin olan bu tabaka açılıp kaldırıldıktan sonra etrafına muhafaza sipperleri yapılmaya lüzum kalmaksızın kuyular ve tahtelârz galeriler açılabilir; toprak o kadar taşsızdır. Bu hal İran yaylâsının jeolojik teşekkülât noktai nazarından dördüncü devirden evel sular altında bulunduğuna delâlet eder. Merkezdeki çöl dünyanın en kuru ve yağmursuz noktasıdır. Tahrandan Meşhede kadar senenin bazı mevsimlerinde nadir yağmurlar yağar. Fakat Tahrandan Isfahana kadar uzanan sahada yağmur hemem hemen bahar mevsimine münhasırdır. Horasan, Irakı. Acem ve Farsistan mıntakaları çöl rüzgârlarından mahfuzdur. Buranın dağ kısımlarında ormanlar ve akar sular, ovalar, dereler vardır. Şarka doğru imtidat eden çöllerde yazın hararet ne kadar şid-

## İRAN

detli ise kışın soğuk o derece müessirdir. Cenup-ta Basra körfezi ve Umman sahilleri havaca hattı-istivanın altında bulunan Afrika sahillerinden farkedilmez. Hava sıcak ve kurudur. Bu kuruluk, o havaliye alışmayanlar için vahameti mucip olur.

### 2. İRAN ADININ MENŞEI

Yukardaki coğrafi tafsilâta göre, şöyle basit ve umumî bir tarif yapılabilir.

Mezopotamyadan Hindistana kadar uzanan geniş bir kıta tarihinde İran adını almıştır.

*Partlar* ve *Sasanîler* zamanında kullânılan *Huzvareş* lisanında bu isim *Eran* şeklinde telâffuz edilirdi. Kadîm Yunan muharrirlerinin İran hudutları içindeki muhtelif kavmler ve memleketler hakkında kullandıkları *Arya*, *Aryana*, *Aryane* isimleri aynı asıldan çıkmıştır. Bu isimleri bir arada tetkik eden muhtelif garp âlimleri türkçede tevkire ait bir kıymet ifade eden er, (erkek, mert, hakikî insan, kahraman) kelimesini nazarı dikkate almaksızın bunların o manalarla alâkadar bir (er) kelimesinden alındığında ittifak etmişlerdir.

Sanskride (Arya) kelimesi sıfat halinde, sadık, muti, mükemmel, ve isim halinde, efendi, üstat manalarına kullanılır. Aryaman dost, arkadaş, aryaka, hürmete lââyık adam, kayınpeder, âryata namusluca harekete demektir. Zentçede kelime (erya) şeklinde mazbuttur; manası: sadık, muti, kanuna riayet eden. Aynı kelime huzvareşte (ér) pârsîde (er) şeklinde görülür.

Yunan muharrirlerinin *arya* ve *aryana* sı gibi *pârsî* nin eri, *huzvareş* in éri, *zentçe* nin *erya* sı da kavmlere ve memleketlere tatbik olunmuştur.

## İRAN ADININ MENŞEİ

Şu pek kısa izahattan *İran* adının türkçe ile münasebeti istidlâl edilebilir. Fakat, şimdiye kadar hemen hiç tetkik edilmemiş olan bu mevzuun bütün *İran* ve ârîlik tarihile alâkası, bizi bahsin daha geniş ve esaslı bir surette mütaleasına sevk ediyor.

Aşağıda görülecektir ki, İranı tesis edenler, bu kıtanın garbıcenubîsindeki dağlık mıntakalarda yaşıyan *Anzanî türkləri* idi. Bunlar, garp âlimlerinin ancak bir *Tuarn lisanı* diye tavsif edebildikleri bir *Türk - Oğuz* lehçesi konuşuyorlardı. İlk İran hükümdarlarından bazıları'nın oğulları ve kendileri doğrudan doğruya türkçe isimler taşıdılar. Dâralardan birinin adı Okus (*Oğuz*) dur. Diğerinin *Kodaman* dır. *Hiştasp* ın büyük oğlu ile *Kerkesin* (Xerexs) filo kumandalarından biri *Aryaman* (*Aryamanüs*) ismile tarihe geçmiştir.

Turan lisanı konuşan bir cemiyet içersinde *Oğuzlar*, *Kodaman* larla beraber zikredilen *Aryaman* adının aslı birçok lisan âlimleri tarafından (er) kelimesi ile birleştirildikten sonra bunun türkçeden başka bir lisandan çıktığını düşünmeğe imkân kalmaz. Lisaniyatın en müspet delilleri o imkânı bütün bütün nezediyor:

Türkçede (er) münferit bir tabir değildi. *Uygurcada* (eren) tıpkı (er) gibi hürmete lâayık kimseler hakkında kullanılır. Lûgat manası: erkek, mert, recül. Zamanımızda İran, Türkiye ve Mezopotamyada yaşıyan alevî Türkler kendi mezhep büyüklerine erenler derler. *Erat* (yahut, arat), hükümdarın, ilbeyinin etrafında toplanan bir burjuvazisınıfıdır. Hükümdar ailesine mensup *tikin* ler, ahalinin vücut ve eşraf kısmını teşkil eden *öge* ler, askerlik sınıflarını temsil eden *su* ve *çeri* lerden

## İRAN

sonra *Erat* ta başlıbaşına bir zümre vücade getirmektedir.

Türkçede (er) tabirinin asıl kendi medlûlile irtibatını kuvvetle teyid eden bu muhtelif ve şumullü rabıtalara karşısında ârî lisanlar zümersi o medlûlle alâkadar tek bir cezri, aslî bir maddeyi ihtiva etmez. Buna rağmen şarktan garbe yayılmış olan muhtelif milletlerden hepsinin tarihinde menşei malûm olmayan bir *er* yahut *ar* unsuru kavm, kabile ve eşhas isimlerine karışmıştır. Kafkasya Ossetleri kendilerine *İron* derler. Memleketlerinin adı *ir* dir. *Çitler* arasında *aryaka*, *arimaspi* gibi kabileler ve *aryapit*, *ariyante* isimlerinde hükümdarlar vardı. Tasit Cermen kabilelerinden en muharibinin *ârî* ler olduğunu naklediyor. Cermencede tarihî eşhas atları olarak *ariyobindüs*, *aryariküs*, *aribald*, *ariblint*, *ariman* gibi unvanlar sayılır. Anglosaksoncada *âr*, İskandinavya lisanında *aer*, şeref ve muzafferiyet demektir. Meşhur lisaniyat âlimi *Bopp* sanskri lûgat kitabında bu kelimeleri sanskrinin *arya* sila birleştirmiştir.

İrlanda lisanında *er* muhtelif kullanışları arasında büyük, asil, iyi manalarına geldiği gibi tıpkı türkçedeki medlûlü ile *er* ve kahraman manasına da kullanılır. İrlanda ismi aynı tabirden teşekkül etmiştir. Bunu bize haber veren lisaniyat mütehassısı *Pikte* — ki Fransada *Paléontologie linguistique* metodunu yazetmiştir. — İrlanda lisanındaki (er-yiğit) tabirinin *kimri* lehçesinde kelime başına gelen ve te'kit, tafdil alâmeti olan (er) edatıle müşterek olduğunda şüphe edilmeyeceğini söylüyor.

Bu lisanda görülen (er-tan) adını Şpigel (iyi cisim -iyi ten) diye tercüme etmiştir. Demek ki,

## İRAN ADININ MENŞEİ

tan türkçe ve farisînin (ten)inden başka hiçbirşey değildir [1].

Başa gelen *er* de aynen lisanımızdaki *er-yiğit* kelimesile birleştirilmektedir [2].

Şu bahiste mukayese ve tetkikat mevzuu olarak aldığımız kelime ve tabirlerden yalnız türkçe olanlar müstesna olduğu halde, diğerleri lisan mukayeselerinde en büyük bir salâhiyeti bulunan garp âlimlerinin *ârî* tabiri hakkında yaptıkları tetkiklerden alınmıştır. Bu kelimeler arasındaki bazı sâit ve telâffuz farklarını tatbikatın yanlışlığı, hatta meşkûkiyeti hakkında delil ittihaz etmeğe kalkışmak, kendi zevk ve mantığımızla bütün bir ilim âlemini teşhil etmek kabîlinden bir cür'et olur. Avrupa âlimlerinin bu bahiste ihmal ettikleri nokta, *er*le *ar*ın, yahut *ir*in tebadülündeki lisaniyat kanunlarını aramamak, yahut bilmemek değil, mukayesenin aslını teşkil eden *er* kelimesi üstünde aranan yiğitlik, kahramanlık ve asillik manalarını hâlâ kullandığı bu tabirde yaşatan eski ve asil Türk dilini kale almamaktır.

*İran*dan, *ir*den, *ârî*den bahsedenler bu tabirlerin aslını bula-bula sanskrîde hareket manasına gelen *er* cezrinde bulmuşlardır. Onları bu içtihadı sevkedenden amil, ârîlik hududunu mutlak surette türklükten, turanlılıktan ayıksı ve dar bir saha içinde aramaya saik olan temayüldür. Irk ve

[1] Ten türkçeden farisiye geçmiştir. Aslının türkçe olduğu tın (ruh, soluk) kelimesile münasebetinden anlaşılır. Lisanımızda kablessarf teşekküllerin izini muhafaza eden bu gibi müşterek birçok tabirler mevcuttur.

[2] *Er*in te'kit ve tafdil manasından gelmesi en kuvvetli ve en iyi olanı göstermesine isnat ediliyor. Her lisanda böyle sıfatlardan alınmış edatlar vardır.

## İRAN

lisan aileleri fikrini son devirlerin husule getirdiği farklara hasretmiyerek türk ırkının ve türk lisanının da dahil olduğu geniş ve şümüllü bir sahaya nakledince bugün için meçhul olan birçok ırkî ve tarihî hakikatler yavaş yavaş meydana çıkmaktadır.

Yukarki mukayeselere göre *İran* ın aslı *Eran* dır. Bu da türkçenin *er* ve *ereni* gibi erler, kahramanlar, asiller manasile bir hanedan, yahut bir kabile bir zümre unvanı olarak kullandıktan sonra evvelâ millete, sonra onun yaşadığı sahaya teşmil edilip kalmıştır. Bugünkü malûmatın hudutları dahilinde *iran* lılık ve *ârîlik* lisan itibarile ancak bu tarzda izah edilir. Yukarda söylediğimiz gibi, ilk *İranî*lerden büyük bir kısmının *Turanlı* ve Anzanit olmaları bu hakikati bir kere daha kuvvettile teyid eder.

### 3. İRAN İRKİ VE İRANIN TARİHİ DEVRELERİ

İranlılık bariz bir halde teessüs ettiği tarihe kadar iki safha geçirmiştir. Birincisi istilâ ve muhaceretler devridir. Orta Asya, Hindistan ve Kalde taraflarından gelen muhtelif kavmler İran da yerleşmişlerdir. Bu safhada iranlılık ancak coğrafi bir mana ifade eder. İkinci devrede lisan, din ve an'ânet noktai nazarlarından geçirilen istihaleler müsterek bir iranlılık vücuda getirmiştir.

Avestanın lisanında İran ve iranlı tabirleri, Turan, turanlı mukabilinde kullanılmıştır. İranlı olmayan ırklar umumiyetle turanlı addedilir. Bu telâkki gösterir ki, milâttan altı asır evvel, yani



## İRAN IRKI

Avestanın yazıldığı tarihlerde ırkı evsaf mevzu-bahsolmaksızın yalnız lisan, yaşayış ve din şartları itibarile değişen bir cemiyet iranlılığı temsil etmiştir. Onun haricinde gerek Medya ve İranda, gerek etrafta en ziyade münteşir unsur Turanlılar, yani Türklerdi.

Garpta yapılan ırkî tasniflerde İranlılar (Aryalar)ın büyük kollarından birini teşkil ederler. Aryalardan bir kısmı Pencap ve Ganj vadilerini istilâ etmiştir. Bu zümre (Hindu) lar kolunu vücuda getirmektedir. Diğer bir kısım Hazarın şimalinden Avrupaya geçmiştir. Bu Hind- Avrupalılar koludur. Üçüncü bir grup ilk Arlar, (Aryalar) muhitinde (Cenubî Sibirya?) yaşamıştır.

(Vendidad)ın birinci faslında bu zümrenin aşağıki sahalara geldiği ve yerleştiği bildirilir: Semerkand, Merv, Herat, Kâbil, Helmend, Baktriyan, Hirkanı, Arakozi, Medya, Aşağı Fırat, Şarkî Mezopotamya, Pencap ve henüz kat'iyetle tesbit edilemeyen diğer dört yer!

Esasını dinî bir an'anadan alan bu son Aryalar tasnifi ırkları tahdit eden muayyen seciyelerle izah edilmiş değildir.

Birçok antropolojistler müşterek evsafa malik bir İran ırkının mevcudiyetini reddederler. Bugün bile bazı lehçevî farklarla aynı lisanı konuşan umumî kütlenin ırkî hususiyetlerde inkısama uğraması tarihî birliğin ancak dinî ve siyasî rabitalarda aranması lâzımgeldiğine delâlet eder.

Klasik İran tarihi beş devreye ayrılmıştır. Bunu aşağıdan yukarı şu tarzda sayabiliriz:

- 1 — Son zamanlar
- 2 — Sasanîller devri
- 3 — Partlar devri

## İRAN

4 — Akamanışlar (Kiyanıyan) devri.

5 — Metler devri ve ona takaddüm eden zamanlar.

Siyasî iran tarihi milâttan evvel VII inci asırda çıkan bir Met hanedanile başlar. Bazı müverrih ve arkeologlar Metleri turanlı, Parsları ârî addetmek temayülünde bulunmuşlardır. Bu taksimin ifade etmek istediği ırkî ve içtimaî farkı teyit için ortaya konulan deliller şimdiye kadar faraziyat hududunu geçmemiştir.

Öjen Pittar şöyle diyor:

“Metler ve Parslar kendi kudret ve hakimiyetleri devrinde Antropoloji noktai nazarından mütecanis birlikler mi vücade getiriyorlardı? Yoksa bunlar iranlılaşmış kavmlerin bir toplantısından başka bir şey değil mi idi? Tarihçe ehemmiyetini inkâr etmek kabil olmayan bu mes’ele halihazırda halledilmemiş olduğu gibi ileride de halledilir zamanında bulunulmamalıdır!,”

Bu hüküm kısmen doğrudur. Tarihin herhangi muayyen bir devrinde aynı hususiyetlere malik ırkî ve içtimaî bir iranlılığın vücu du ilmen ispat edilemez. Fakat sonradan müşahhas bir şekil alan iranlı timsalinin ilk inkişaflarında ve ondan evvelki tabakalarda bilhassa Orta Asyadan gelen bir türk unsurunun kuvvetle amil olduğu İran din ve lisanlarının ilk safhalarında görülen intibalardan istidlâl edilebilir.

† Son Arkeolojik keşiflere göre milâttan 25 asır evvel İrana ilk medeniyet eserlerini nakleden unsurlar tarihin eşiğinde belirirler. Önde giden kafileler Hazar denizi kumluklarından Araks ırmağına doğru uzanır. Yollarının üzerinde bazı dolmenler vücuda getiren bu insanlar kaba bir su-

## İRAN IRKI

rette işlenmiş bir tunç, Elektrom, altın eşya ve çanak çömlek gibi levazımla beraber Orta Asya'nın ehlî hayvanlarını naklederler.

Yirminci asırda ikinci bir istilâ ilk dalgayı kuvvetlendirir. Şimalden ve cenuptan gelen birçok kabîleler İranın merkez yaylâsına girerler. Bunlar arazi üzerinde yerleştikten sonra uzun müddet kendi ferdî ve müstakil vaziyetlerini muhafaza ederler. Muhtelif kabîlelerin siyasî bir kuvvet halinde toplanmağa başlaması Âsurîler tarafından gördükleri tazyikler üzerinedir.

Tarihçe mazbut bulunan ilk âsurî istilâlarının nasıl ve ne zaman başladığını âsur vesikalarından anlıyoruz; Milâttan evvel XII inci asırda âsur orduları İran yaylâsına girer. Burada Elamitler ve Uraurtlular, gibi kendilerinden başka bir mahiyette kabîlelere tesadûf ederler.

Âsurîlerin daimî bir mücadele halinde bulundukları garbî ve şimalî İran kabîleleri *Parsovalar Andialar, Abdadanalr, Mandalar. Bikinîler Medyalılar* yani, *Metler* dir. İşte bu son kabîledir ki, kraları Ninuva(Ninive)nin sukutundan biraz evvel mütecanis kabîleleri kendi hakimiyeti altında toplamağa muvaffak olmuştur.

İlk âsur akınları (Teglatpalasar)la (Asurnasirpal) arasında (m. e. 1100 den 820 ye kadar) vukua gelmiştir.

İran an'aneleri Âsur ve Kaldelilerin istilâlarından efsanî bir lisanla bahsetmiştir. Bu an'anelere göre İranlılar tarihlerinin en mühim ve buhranlı bir devrinde cenubugarbîden gelen korkunç bir istilâdan kurtulmak için Ceyhunun öbür tarafındaki büyük Türk kaanını yardımlarına çağırmak mecburiyetinde kalmışlardır. Kurunu vustada

## İRAN

yazılan büyük Bundeheş, kitabı Zengâb ismine bir devin zehirli gözleriyle baktığı insanları öldürdüğünü, İranlıların bu devi imha için Efrasiyaba müracaat ettiklerini, Efrasiyabın (Frazı abîler, Türkler) İrana girerek Zengâbı öldürdükten sonra buraya hâkim olduğunu kaydediyor.

Bu hâdise İran an'anecilerinin Pişdadyan adını verdikleri yarı efsanî bir hükümdarlar tabakasının hâkimiyeti zamanına tesadüf eder.

Pişdadyan tarihi şimdiye kadar esaslı bir surette tetkik edilmemiştir. Şark ve garp eserleri üzerinde yapılacak şümüllü bir mukayese bu devre ve bu tabakaya ait hatıraların bütün bütün hayalden ibaret olmadığını ortaya koyabilir. Bu tarzda bazı tetkiklerden anlaşılıyor ki, an'aneler üçüncü binlik asırda (Millenium) Medyaya ve İranın bazı kısımlarına hâkim olan Elam ve garbî Türküstan hükümdarlarile Âsurdan, Kaldeden gelen müstevlileri birbirine karıştırarak bunların temsil ettiği devreye Pişdadyan zamanı adını vermişlerdir.

İran müverrihleri Efrasyap Türklerinin tenkil ettikleri Zenkâbı Yemen Himyerîlerle birleştirdikleri bir arap hükümdarı olmak üzere tanırlar. Pişdadyan hükümdarlarından Cemşidi öldüren ve onun yerine geçen Dahhak Zenkâbın evlâdındandır.

Bunu İran hükümdarı Feridun imha etmiştir. Yakub ibnin Nedim Kitabilfihristinde Cemşidin Tustere tâbi bir şehirden çıktığını, babasının adı (Unç Han) olduğunu kaydediyor. Tuster şimdilik (Şuster) şehrinin araplarca tahrif edilen adıdır. Aşağıda ilk Akamanış hükümdarı Kurusa (Keyhusrev) dair vereceğimiz izahattan anlaşılacağı veçhile, burası Anzanit Türklerinin yaşadığı bir saha idi.

## İRAN LİSANLARI

Araplar Cemşidi (Metoşalih) ismile tanırırlar. Meto ismi Türklere yabancı değildir. Hun hükümdarlarından biri mete, yahut Mote adını almıştır. Şu pek sarıh malûmattan Cemşidin bir Türk-Anzanit hükümdarı olduğuna şüphe kalmaz. Diğer bazı an'aneler Cemşidin Azerbaycana gittiğinden, orada güneşe karşı altın bir taht üzerinde oturduğundan bahseder.

Vukuat ve rivayetler bir yere getirilince âsur kitabelerinin milâttan evvel XII nci asırla VIII inci asır arasındaki Medya ve İran seferlerine dair ihtiva ettiği malûmat ile karşılaşmaktadır.

Demek, bu devrin tarihî vukuatı şarktan gelen Efrasiyap ordularile Anzan muhtitinden çıkan türk kuvvetlerinin muhtelif zamanlarda bazan Âsurîlerle, bazan da birbirleriyle mücadelelerinden ibarettir. Bu tarihte başlıbaşına bir İran ırkından bahsedilemez.

### 4. İRAN LİSANLARI

İran lisanları bize başlıca dört şekilde kendin tanıtır.

1 — Zent lisanı

2 — Paraça (Pers)

3 — Pehlevî, yahut Huzvareş (Araplar, Züvarşen derler).

4 — Parsî (Afgan ve Bülûç lisanları, ossetçe ve saire)

Zent lisanı — Zent kelimesi lûgat noktai nazarından (mana ve tefsir) demektir. İran Peygamberi Zeratuştranın kitabı olan Avesta bu lisanda yazılmıştır[1].

[1] Zend, Avesta ve Zend avesta tabirleri hakkındaki telâkkiler şark ve garp eserlerinde farklıdır.

## İRAN

Lisanımızda mezhepsiz, itikatsız gibi bir manada kullanılan (zındık) kelimesinin aslı (zendik) tir ki zahirî manayı değıştiren, itizalci (schismatique) manasına alınmıştır.

Bu telâkki daha doğrusu İranlılardan bize kadar intikal eden bu söz, Avestaya, yahut onun tefsirlerine inananların daha evvelki zümreler tarafından itizal ile itham olunduğuna delâlet eder. Zaten aşağıda ayrıca izah edeceğimiz gibi, İranda, Zeratuştranın zuhûru ve Avesta dini birçok kanlı mücadeleler ve ihtilâflarla karşılanmıştır.

Zentçenin kendine mahsus bir yazısı vardır ki, Sâmi bir menşeden alınmıştır. Avesta da bu yazı kullanıldığı zaman İranın garbindeki ahali kendi lisanlarını en evvel Türküstandan çıktığı muhakkak olan çivi yazısıyla yazıyorlardı.

Zent lisanı eski farisîye sıkı bir surette yakın, fakat ondan farklı bir lehçedir. Darmistetere göre Afganistanın zent lisanı konuşulan sahaya dahil olması lâzımgelıyor. Diğer müellifler bilâkis bu lehçenin anasıl Hirkaniye (Curcan), Medyaya ve Azerbaycana mahsus olduğunu söylüyorlar. Bunların hepsi tahminden ibarettir.

Eski farisî (parsça)— Akamanışlar zamanından kalan saraylar ve abidelerdeki kitabeler üç lisan üzerine yazılmıştır. Bunlardan biri Anzanî, diğeri Âsurî, üçüncüsü kadîm farisîdir. Bu son lisanın yazıldığı çivi yazısı nev'ini en evvel tahlil eden Grotefenddir. Ondan sonra Burnouf, Lessen tamamen okumuştur. Akamanış kitabelerinin ihtiva ettiği kelimeler dört yüzü geçmez. Bununla beraber şu mahdut sermaye lisanın sarf ve maharicini yeniden tesise mâni olmamıştır. Bazı müellifler kadîm farisîyi

## İRAN LİSANLARI

zent lisanının daha eski bir şekli addediyorlar. Bazıları zentçenin müşterek Hind - Avrupa lisanına kadîm farisîden daha yakın bulunduğuna kanidirler. Üçüncü bir fikre göre, zent ve kadîm farisî zaman zaman birbirine hâkim olmuştur. Bu lisanın bütün lâfzî unsurları malûm olsaydı hakında daha katî bir hüküm verilebilirdi.

Pehlevî lisanı — Pehlevice Partların kullandıkları lisandır. Eski farisî lisanının yaşadığı devirden beş asır sonra, Sasanîler zamanında bu lehçe henüz meydanda idi. (Milâttan sonra III üncü asırdan VII inci asra kadar) zent akaidinin tercüme ve tefsirleri bu lisanda yazılmıştır.

Pehlevî metinler garip ve ahenksiz bir manzara gösterir. Zamirler, isimler ve fiillerin kökleri (cezirler) çok defa sâmi bir lisana mensuptur. Lahikalar, terkipler ve tasrifler irancadır. Bazan lâhikalar ve baş edatları da kökler gibi doğrudan doğruya sâmi olabilir. Âramî kelimelerin iran kelimelerini okutmak için bir remz, bir işaret gibi kullanıldığı da görülür.

Meselâ Sasanî hükümdarlarının muahedelere mahsus unvanı (malikân malikâ) diye yazılıyor. (şahan — şah) diye okunuyordu. İşte bu nevi rumuzlu yazı usulüdür ki huzvareş namını almıştır.

Bazı şark müellifleri huzvareş yazısı hakkında bize iki usul naklederler. Birincisi şimdi dediğimiz gibi sâmi yazıp farisî okumaktır. Küşt (et) yerine (beşer) yazmak gibi ; ikincisi aynı manada birleşen âramî ve farisî her iki kelimeyi bir arada zikretmektir. Nan (ekmek) yerine, (nan - hubuz) demek gibi. Böyle şeyler pehleviceyi aslından pek çok uzaklaştırmıştır.

Pârsî — Bazı müelliflere göre, pârsî lehçesi

## İRAN

pehlevicenin huzvareş şeklinden kurtulmuştur. Pehlevicede bir metnin muahhar bir iran âlimi tarafından okunması bu lehçeyi vücuda getirmiştir. Şu halde pârsî denilen lisan sâmi rumuzat ile tesbit edilen umumî dilin pehlevîye nisbetle daha yeni bir teşekkül tarzı olmak lâzımgelir.

Pârsî ve huzvareş gramerlerinde parsça ve zentçede görülen eskilik manzarası yoktur. Pârsî daha ziyade şimdiki farisîye (persan) yakındır. Burnuf ve Şpigel (Spiegel) e göre, XI inci asrın bidayetlerine kadar İranda pârsî konuşulmuştur. Yeni farisî hemen hemen Firdevsînin Şehnamesile başlayan bir edebiyat lisanıdır.

Tarihî İran dilinin geçirdiği karışık safhalar buraya kadar telhise çalıştığımız tasnifle izah edilmiş olmaz. Bazı devirler vardır ki, İranda hükümdarlar, mu'bitler, halk ve memurlar kendi aralarında ayrı ayrı lisanlar konuşmuş, ayrı ayrı yazılar kullanmışlardır. Sasanîler zamanında hükümdarlar ve aristokrat tabaka kendi mensuplarıyla huz (oğuz) lisanı konuşurlardı. Zevk ve eğlence âlemlerinde yine bu lisan hâkimdi. Sevat taraflarında halk muhabereilerini süryanî lisanile yapıyordu. Resmî muahedelerde kullanılan yazı ile hükümdarın hususî muhaberelelerinde tatbik edilen yazı usulü ve lisanlar başka idi. Felsefe ve tıp kitapları ayrıca bir yazı ile istinsah ediliyordu. Bu yazılar ve lisanlar arasında bütün bütün muamma tarzında olanlar bulunduğu gibi halkın devlet esrarına vâkıf olamaması için saray adamlarından başkası tarafından istimali şiddetle menedilen yazı ve tekellüm tarzları da vardı.

Bütün bu karışıklıkların asıl lisan üzerinde de-



## İRAN LİSANLARI

rin intibalar bırakmadığını zannetmek tabii yanlıştır. Bazı lisanî deliller alelûmum farisînin bünyevî teşekküllerinde haricî amillerin müessir olduğunu ispat eder. Bu amiller arasında türkçe birinci dereceyi işgal etmektedir. İlk nazarda asıllarının farisî olduğu zannedilen birçok kelimeler türkçeden alınmıştır. Âramî ve pehlevîce arasındaki ihtilâtin bazı nûmuneleri türkçe ile farisî arasında da görülmektedir.

Bahis, şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olduğu için kısaca birkaç misalle teyidi zait görülmemelidir:

Bürhanıkâtı tercümesinde (can) kelimesine mukabil türkçede (*zındrik*) sözünün kullanıldığı zikredilir. Bunun nasıl telâffuz edileceği mazbut değildir. Yukarıda *huzvareş* lehçesine dair verdiğimiz izahat, kelimenin aslı hakkında yakın bir ihtimalden bahsedilmesine müsaittir.

Farisînin en kadîm lehçelerinden sogutçada jivan, can demektir, (Tirik) türkçe tirilmek mad-desinden, zihayat olan şey, diri manasına gelir. Zivantirik, birbirini tefsir eden iki müşterek tabirdir. Bu tıpkı (nan-hubuz) gibi iki lisan arasında yapılan bir (atfî tefsir) şeklidir. Küşt yerine (beşer), şehinşah yerine (malikân malikâ) denilmek gibi tercüme ve tahvil şekli için de şu misali kaydedelim:

Türkçede balık hem şehir, kasaba, hem de su-da yaşayan hayvanatın bir nev'i manasına kullanılır. Farisînin muhtelif lehçelerinde, mah (şehir) mahi (balık) kelimeleri aynı şerait altında teessüs etmiştir: Yalnız şu iki misalin vücudu ispat eder ki, İranda ve İran civarında farisînin âramî gibi türkçe ile de karıştığı ve birbirini izah için karşılaştırıldığı bazı devirler geçmiştir. Aşağıki keli-

## İRAN

meler farisînin aynen türkçeden aldığı unsurlardan küçük bir kısmını temsil eder :

TÜRKÇE	FARİSÎ
Kon-mesken, ikametgâh, (dağ ke- meri) . . . . .	Han, hane (Soğut fari- sisinde: kanak türk- çe konağın aynıdır.)
Kan . . . . .	Hun
Kanca(kancar)-eğriliğinesaplanan kıvrık demir . . . . .	Hancer (kancar)
Tamuğ-cehennem . . . . .	Tamağ (soğutçada kul- lanılır)
Tirek, tirak- ağaç . . . . .	Draht ( eski fariside : drah)
Kor-ziyadar bir hale gelecek kadar yanmış ateş . . . . .	Hur (güneş)
Akkor-beyaz ateş, nari beyza . .	Ahker
Gû-ses . . . . .	Gû (söyle)
Maniş -yürüyüş tavur, hareket . (manimaktan) . . . . .	Meniş
Kişi-şahıs, insan . . . . .	Kes
O (onlar) . . . . .	O, an
Us-akıl ve temyiz . . . . .	Huş
Kırt-küçük . . . . .	Hurd, hurde
Tüm-soğuk . . . . .	Zem (kış, soğuk)
Çay-dere, ırmak . . . . .	Cuy
Yara, yarık . . . . .	Yâre
Para, parça (barca) . . . . .	Pâre
Basa-sonra, arkadan gelen(uygurca)	Pes
Çalanğu - kahramanlık, zafer ve hükümdarlık alâmeti olarak alın üzerine takılan altın başlık . .	Çelenk

Türkçe ile farisî arasındaki münasebeti izah için bu kadar misal kâfidir. Bugünkü malûmatımız Medya ve İran sahasındaki lisan karışıklıklarının ne zaman başladığını tahmine müsait değildir. Metler ve parsovalar tarih sahnesine gir-

## İRAN DİNİ

dikleri zaman içlerinde aramî ve farisî iki müş-terek isimle anılan kabîleler vardı. Parsova kabîlelerinden birinin adı Marafiler (*Maraphiens*) dir.

Mar-efî kelimesi Sâmi ve İranî iki unsurdan mürekkeptir. İkisi de yılan manasına gelir. Ermenilerin Metlere Marlar (yılanlar) dedikleri bazı eserlerde mazbuttur [1].

### 5. İRAN DİNİ

İranın ilk dini, yahut dinleri hakkındaki malûmat henüz lüzumu kadar tekemmül etmemiştir. Garpta en son yazılan dinler tarihleri bu mevzu üzerindeki tetkik ve kanaatlerini daha ziyade ihtimalî esaslara istinat ettirmektedir.

J. Briku (J. Bricout) şöyle diyor :

"Eski dinler tarihlerinde birçok noktalar ihtilâflıdır. Ekserî bilgilerimiz silintili, metinler az ve tefsirler şüphelidir. Bol bol vesikalarla teyit edilen Elen (Hellen) ve Roma dinleri bile bu hükümden müstesna kalamaz. Fakat dinler tarihinin hiçbir kısmındaki şüphe ve tereddütler İran-Pers dininin tetkikinde görüldüğü kadar çok ve ağır değildir.,,

Bu meşkukiyetler bilhassa ilk ve son İran dinlerinin bir kül halinde mütaleasına çalışılmasından ileri geliyor. Irk ve lisan hususlarında bütün manasile müstakil ve devamlı bir vahdet göstere-miyen tarihî İranın din bahsinde o birliği muhafaza ettiğine ihtimal verilmemelidir. İran dini sabit bir şekil alıncaya kadar şark ve garbin, yani

[1] Marın Totemik bir isim olması pek ziyade muhtemeldir. Orta Asyadan Mısıra kadar yılanın mabut ittihaz edildiği bazı devirler geçmiştir. Hindin mukaddes kitabı olan Vedalarda yılan mabudunun izleri görülür.

## İRAN

Türkistan ve Mezopotamyanın, diğer taraftan da Hindin tesirleri arasında çalkalanmış ve en kanlı inkilâplar geçirmiştir. Binaenaleyh İranın dinî hayatını, dinin fikirler ve vakıalara verdiği mabaddettabîî şekiller, ayinler ve itikatlar üzerinde mütealeadan ziyade siyasî inkilâplara karışan mütehalif vaziyetlerinde okumak daha doğrudur. Akamanîş hükümdarı Kurus kendi sülâlesinden bahseden kitabede cediti *Tehespin* Summer ve Akkat ilâhlarından *Bel* ve *Nebon*ın aziz tuttukları kiralık evlâdından olduğunu zikretmiştir. Bu kitabede İrana ve İranın dini olan mazdeizme ait tek bir kelime yoktur.

Kurus kendini Babilonya, Summer, Akkat ve Dört mıntaka hükümdarı diye zikretmiş, ecdadı hakkında da (*Susyan* kralı ve büyük hükümdar) tabirlerini kullanmıştır. Gerek Kurus, gerek babaları din itibarıyla senevî, iki varlığa mutakit olmaktan ziyade *Elam* ve *Babil* muhitlerinde hâkim olan natürizm itikatlarına ve mevzî ilâhlara merbut görünmektedirler. Şark eserlerinin Sâsanî mu'bitlerinden naklettiği rivayetlere göre Daryüsün tahta geçtiği zamana kadar İran halkı lisan ve fikirce pek iptidaî bir halde bulunuyordu. İnsanlar maksatlarını vuzuh ile ifadeden acizdiler.

Medyalıların ve Kurusun devletçilik ve medeniyet hayatında gösterdikleri müterakki inkişafkarşısında bu lisan ve fikir karışıklığı ancak müspet bir vakıa ile izah olunabilir ki, o da sonradan huzvareş lisanile yeniden meydana çıkan rumuzat ve muamma usulünün herşeyde husule getirdiği anlaşılabilir, karışık intibaldır. Bu rumuzat temayülü gayet tabîî olarak en ziyade din meselesinde kendini göstermiştir.

## İRAN DİNİ

Üçüncü Akamanış hükümdarı Daryüs — aşağıda görüleceği vechile — İran aristokrasisini vücuda getiren yedi aile reisile ittihat ederek hükümdarlığı ele geçirdikten sonra yeni bir din inkılâbı yaptı.

Son İran peygamberi Zeratuştra aradığı himayeyi Daryüsün babası ve Hirkanya kralı Küştaspın şahsında buldu. Bu dinin intişarına İran an'anelerinin Hiyavunalar dediği Hunlar kılıçla mukavemet ettiler, Zeratuştra Hunlarla vukua gelen mücadelede turanlı bir asker tarafından öldürüldü.

Daryüsün saltanatı bütün Muğların katli ile başlamıştır. Muğlar türanlı idiler. Tarihin şu iki müspet kaydı ilk ve son İran dinlerinin geçirdiği inkılâbı en vazıh bir lisanla izah eder.

Başlangıçta İranlıların allahı Türkün gök tanrısına verilen müşahhas bir mahiyetten ibaretti. Allah “gökün bütün çevresi,” diye tavsif ediliyordu. “İlâhların en metini,” o idi. Çünkü “onun libası göklerin kubbesi idi,” vücudü namütenahi ve hakimî mutlak olan nurdu. Gözleri ayla küneşti. Gide gide ilâh ilk mahiyetini bütün bütün kaybetmeksizin mücerret bir şekil aldı. Ve hemen hemen tamamen maddeden tecrit edildi. Önce-leri Allahın tasviri için âsur timsali intihap edilmişti. Heykeltraşlar onu ninive abidelerinin üstünde kanatlarını açarak süzülen kanatlı bir çemberden yarı vücudile geçmiş bir halde tasvir ettiler.

Daha sonra İran padişahlarına kendi emir ve iradelerini ilham eden yüksek boylu bir *hükümdar* gibi gösterilmiye başladı. Adı Ahuramazda idi. Bu tabir herşeyi bilen demekti. Ahuramazdanın (ebedî lûtüfkârlar) isminde altı yardımcısı vardı.

Haddizatinde bunlar türk dini gibi natürist bir dinin tabiî mabutlarıdır ; güneş, ay, yer, rüzgârlar sular!... Fakat din maddî şeylerden mücerredata intikal ettikçe hepsi mahiyetini değiştirdi ; ruhu lâtif, en saf olan, temenniye lâyük hükümdarlık, ebedilik, akıl ve hikmet gibi manevî mefhumlar dinî itikatlarda yerlerin, suların ve güneşlerin makamına geçti.

İran dinî artık sâmi dinler gibi maneviyat üzerine iptina eden bir itikatlar manzumesi şeklinde görünüyordu. Bunun kendisine mahsus ayinleri, kozmogonik (tekvinî) felsefesi, ahlâkiyat düsturları vardı. İran dinine dair bugün elde bulunan kitaplar Sasanîler zamanında zaptedilen metinlerdir.

Part hükümdarlarından Volojes İskenderin tahribatından kurtulan parçaların toplanılmasını emretmişti. O zaman ele geçenler bir araya getirilmeye başlandı. Nihayet VI'ncı asrın ortalarında İkinci Şapur tarafından mürettep bir şekle konuldu.

Bu külliyat arasında kadîm bir lisanla yazılmış bazı fasıllar mevcuttur. Bunlarda ifade edilen fikirlerden bir kısmının Akamanîş hükümdarları zamanında dinî ve ruhanî addedilen metinlerden sızdığı sarîh bir surette görölüyor. Fakat bütün Avestanın aynı vüsuk ile ilk şeklini muhafaza ettiğine hükmetmek bir az göçtür. Metler ve Parsların dinlerine dair yunan müverrihlerinin verdikleri pek cüz'î malûmat bile birçok noktalarda Avestanın telkinlerinden farklıdır.

Halihazırda Akamanîş hükümdarlarının ne şer ve karanlık ilâhı Ankromanyoyi (ehremen) tanıdıkları, ne de iki ilâh ve iki varlık fikrinin akamanîş kanunlarında sonraki kadar vuzuh ile tefrik ve tanzim edilmiş olduğu iddia edilemez.

## MEDYA VE İRAN MEDENİYETİ

Metlerin ve Parsların itikatları hiç şüphesiz Sasanîlerin sonradan topladıkları Avestaî itikatlardan ziyade türk natürizmine yakındır. Bir az evvel bahsettiğimiz gök tanrı itikadı bunu kat'iyetle teyit eder.

### 6. MEDYA VE İRAN MEDENİYETİ

Eski Asya ile Mezopotamyanın garbındaki memleketler arasında vukubulan bir ihtilâl İran harsını vücuda getirmiştir. Bunun tarihe intikal eden şeklinde millî ve ibdaî bir vahdet aranamaz. Geniş hudutlar üstünde en süratli adımlarla ilerleyen akamanış ordularının zaferi memleket kapılarını muhtelif medeniyetlerin karışık tesirlerine açmıştır. Akamanış medeniyetinde Mısırın, Fenikenin, Yunanistanın, Âsurun ve Kaldenin iyi tanzim edilmemiş intibaları görülüyor. Bu devirden evelki Medya medeniyeti safha, safha iptidaî bir şekilden mütekâmil vaziyete doğru yürüyen bir harsı temsil eder.

Metler san'at ve fikirce komşularının birçoğuna faiktiler. Küçük Kafkas milletleri tunç eşyanın en kaba nümunelerini vücuda ketirdikleri bir zamanda aynı san'at Metlerde hususî ve bariz bir inkişaf arz ediyordu. Son Arkeoloji keşifleri Metlerde sanayiî üç tekâmül safhası geçirdiğini gösterir.

Birinci safhada silâhlar gayet basittir. Çanak çömlek gibi şeyler iptidaî bir tarzda imal edilmiştir. Bu, Medya sahasında birtakım kaba dolmenler inşa edildiği en eski bir devre tesadüf eder.

İkinci safhada mezarlara mahsus şeyler büyük bir terakkiyi ifade etmektedir. Bu devrin mezarlarında yan yana konulmuş yekpare taşlar yerine

## İRAN

sureti mahsusada inşa edilmiş kısımlar kaim olmuştur.

Son safhada san'at kendi hususiyetlerinin mün-tehasına varmıştır. Artık herşeyde şekiller bedîî bir duyguya delâlet edecek kadar güzel ve zariftir.

Fakat bütün bu güzellikler içinde tabiatın en basit bir taklidine tesadüf edilemez. Yapılan işlerde resim ve resme benzer tezyinat yoktur.

İranın şimalinde bu medeniyet mütevali inkişaflarla ilerlediği sırada küçük Kafkas milletleri demir madenlerini büyük bir faaliyetle işletiyorlardı. Biraz sonra, Gilan ve Taliş civarında demircilik hakikî bir inkılâp devrine girmiştir. Bu devrin eserlerinde yalnız insan resimleri görülmekle kalmıyor; zamanımızdaki İran kalemkârlığının en güzel nümuneleri o zamanın bakır kapları üstündeki işlemelerle başlamış bulunuyor.

Şimdiye kadar bulunan eserlere göre, bu san'at cereyanı milâttan evvel VI ıncı asra, yani siyâsî tefevvukun Metlerden Anzanitlere intikalile ortaya çıkmıştır.

Avestanın ahlâkiyat esasları en ziyade hakikate riayeti, aile hayatını ve toprak üzerinde çalışmayı teşvik etmiştir.

Hükümdar her sene en çok evlât yetiştiren ailelere mükâfatlar dağıtırdı. Kuru ve çorak araziye sulamak için tesisat yapan zürrain evlâtları beş nesle kadar bu arazinin hasılatını almak hakkını haizdiler.

Anadoluda bulunan bir satrap Fıratın garbına mahsus nebatatı yetiştirmeye muvaffak olduğu için Daryüs tarafından tebrik edildiğini (Herodot) kaydediyor.

İran mimarlık ve heykeltraşlıkta en ziyade Kalde ve Babili taklit etmiştir.



## TARİH KISMI: METLER

### B. TARİH KISMI

#### METLER

Tarihte *Medya* ve *Pers* isimlerinin meydana çıkması *Âsur* Kırallı Uçuncü *Salmanasarın* 837 de yaptığı bir seferle alâkadardır. Buaseferin tafsîlâtı arasında *Parsovaların* yurtları vuzuh ile seçiliyor. Bunlar o zaman Zap ve Diyala nehirlerinin membaları arasındaki bir muntakaya sıkışmış görünüyorlar. Burada yirmi yedi beyin hâkim olduğundan bahsedilmesi *Parsovaların* dağınık bir semiyye (clan) hayatı yaşadıklarına delâlet eder.

İran destanlarının *Madaylar* dediği *Metler* ova kısmını işgal ediyorlardı. *Metler* kendi zamanlarına göre muntazam ve mütemekkin bir cemiyet teşkilâtına maliktiler. Ahali *Muglar* (Mage), *Arizantlar*, *Buzlar*, *Strokatlar*, *Budiya* lar, *Paretaklar* isimlerinde altı zümreye ayrılıyordu. Bu teşkilât Hindistanın kast hayatından ziyade (zümre ve kabîleler arasında bir nevi müstakil semiyye (clan) tasnifini andırır. *Kastlar* içtimaî tabakalardır. Semiyye ve kabîleler cemiyetin üst ve alt tabakalarını değil, anasırı mürekkibesini teşkil ederler.

*Muglar* muhakkak Türktürler. Kabîlenin büyükleri ruhanî sınıfı vücuda getiriyorlardı. Bazı ihtimallere göre, *Arizantlar* asker, *Buzlar* çiftçi *Budiya* lar köle ve amele, *Strokatlar* davar sahipleri, *Paretaklar* göçebe sınıflarını temsil etmekte idiler.

*Metlerin* içtimaî teşkilâtında ayrıca bir tüccar sınıfı yoktu. Gerek *Metler*, gerek *Parsovalar* ticareti şerefsiz bir meslek addediyorlardı.

Şimdiye kadar yazılan *Met* ve *İran* tarihlerinin

## İRAN

bazılarında *Met*ler hiç aslı olmayan ırkî tasniflere tâbi tutulmuştur.

Bazı garp müellifleri bu kabîlelerden ikisinin *turan* lı, diğerlerinin *âri* olduğundan bahsederler. Bazıları tahkiksiz istidlâlleri biraz daha ileri var-  
dırarak *Mug*ları *turan*lı, *Budiya*ları arap, mer'a sahiplerini *pars*, çiftçileri yerli, muharipleri *arya* addederler. Bu ırkî tasnifi yapanlar *Mug*ların türk (*turan*lı) olduğunu tasdik etmekle beraber onların da İranîler gibi (*arya*) lisanı namına tasavvur edilen muhayyel bir lisan konuştuklarını ileri sürüyorlar. Bütün bunlar âsurdan alınan sınıf ve kabîle isimlerinden çıkarılan manalarla, o zamanki kavmlerin yaşayışları ve rabita ve ihtilâtları üzerinde yapılan tahminlerden ibarettir. Meselâ *Budiya*ların arap addedilmesi isimlerinin bedevî, badiyeli ile tasavvur edilen münasebetinden dolayıdır. Muhakkak olan şudur ki, milâttan on, on iki asır evel *Mediya* herşeyden ziyade bir türk, bir *turan*lı muhiti idi. Ahalinin bir kısmını Türklerin teşkil ettiği bütün garp müellifleri tarafından itiraf edilmektedir.

Yunan müverrihi *Herodot* kabîle teşkilâtını aynen yazar. Ondan sonra bütün *Met*ler hakkında izahat verir. *Herodota* göre, *Met*ler umumî surette sürü ve davarlarıyla geçinen bir millettir. Kendilerinin atları, sığırları, koyunları ve keçileri vardır. Bekçi köpekler beslerler. Bir yerden bir yere göçtükleri zaman arabalara binerler. Arabaların tekerlekleri — şimdiki kağnılar gibi — kalın ağaç kütüklerinden yapılmıştır.

Aileler erkeğin hâkimiyeti altındadır. Erkek birkaç kadın alır. *Met*lerin kabîle halinde yaşamaları umumî birliklerini ihlâl etmez. Millî bir

## TARİH KISMI: METLER

tehlike karşısında birleşirler. *Met*lerin *âsur* tarihinde ikinci defa mevzuubahsedilmesi Dördüncü *Şamsi-dat* zamanına tesadüf ediyor. *Şamsi-dat* Üçüncü *Salmonsar*ın halefidir. Âsurîler bu tarihte *Medya* üzerine büyük bir akın yapıyorlar. Şiddetli bir muharebe *Met*leri mağlûp ediyor. İstilânın korkunçluğu harbin neticelerinden anlaşılır. *Şamsi-dat*ın orduları *Âsur*a döndüğü zaman getirilen esirler büyük bir kütle teşkil ediyordu. İğtinam edilen atlar ve mevaşi birçok binlere balığ olmuştı. M. e. 824 ve 812 seneleri arasında vukubulan bu muharebede *Met*ler müstevlilere her sene muayyen bir haraç vermek şartile sulhu istihsal ediyorlar. Fakat bu hal onlara ağır geliyor *Şamsi-dat*ın oğlu Üçüncü *Nirari* zamanında (m. e. 810), yapılan şart bozuluyor. Âsurîler tekrar *Medya*ya giriyorlar. Bu defaki muvaffakiyet o kadar büyük olmuyor. Hatta Âsurîler mağlûp oluyorlar denilebilir.

*Nirari*nin hayatında *Medya* üzerine yedi defa asker sevk edildiği mazbuttur. Bu tarihî kayıt *Met*lerin düşmanlarına karşı sonderece mukavemet ettiklerini gösterir. Âsurîler bu mükerrer akınlarda hiçbir defa ilk geldikleri noktadan ileri gidememişlerdir.

*Medya*nın altmış yetmiş senelik tarihi baştan-başa mücadele ile geçmiştir. Üçüncü *Tiğlat Palasar* tahta oturduktan sonra (m. e. 745) ilk işi *Medya*yı istilâ etmek olmuştı. Bu istilâ *Medya* için hakikî bir felâket oldu. *Tiğlat Palasar* *Met*lerin memleketine girince selefleri gibi karşısında birleşmiş bir kabîleler, oymaklar ordusu buldu. İki taraf ta taarruz ediyordu. Neticede yine Âsur payitahtına binlerce esirler, ve birçok ganimetler getirildi.

## İRAN

*Tiğlat Palasar* ın kumandanlarından biri Âsurîlerin *Bikni* (Billurdağ) adını verdikleri Demavent dağına kadar yürüdü. Onlar için dünyanın şimal hududu orada bitiyordu. 737 de Medya büyük bir ihtilâl neticesinde baştanbaşa yağma edilmişti. Bu ihtilâlde en uzak vadiler, en arızalı dağlar aşıldı. Bütün memleket bir tufanın tahriplerine uğradı. Medya bu felâketler içinde varlığını kaybetmiyor, bilâkis daha sonraki bir inkişafa hazırlanıyordu.

Âsurîlerin gayesi bu inkişafa evelden mâni olmaktı. 737 ihtilâlinden on beş sene sonra 722 de Sargon (Sameriye) yi zaptederek Beniisrail kiralığı ahalisini Mezopotamyaya ve Medyaya nakletmişti.

Yahudiler bu tarihte Habur nehri kıyılarına ve Met yurtlarına dağıldılar. 715 senesinde aynı hükümdar son bir istilâ fikrile Azerbaycana girmişti. Urmiye gölünün cenubunda *Mannay* larla yapılan bir muharebe mustevlilerin galebesile neticelendi. *Mannay* lar Met lerdendi. Bunların reisi olan *Dayakko* Âsurîlerin eline esir düştü. Âsurîlerin esir aldıkları büyük adamları sağ bıraktıkları nadirdi. Buna rağmen her nasılsa *Dayakko* nun hayatını muhafaza ettiler. Kendisini ailesile beraber Süriyede Hama şehrine gönderdiler. Medya bir müddet daha Âsurîlerin boyunduruğu altında kaldı.

*Dayakko* ismi kadim Yunan tarihlerinde Met İmparatorluğunun müessisi olarak gösterilen *De-yokes* le müşterektir. Bununla beraber isimler arasındaki mümasalet Âsurîlerin esir ettikleri *Dayakko* ile Met hükümdarı *Dayakko* nun aynı şahıs olduğunu ispat etmez. Çünkü bu ikinci *Dayakko* nun Medya Devletini vücuda getirdikten sonra memleketten çıktığına dair tarihî bir kayıt yok-

## TARİH KISMI: METLER

tur. *Dayakko* nun esareti Metlerin mukavemetini kırmamıştı. *Sannaşarib* in oğlu *Âsar Hatton* zamanında (takriben 674) Âsurîler Medyaya bir kere daha girdiler. İstîlâ ordusu Demavent dağına kadar geldi.

Medyanın III. ev. 708 senesinden 788 e kadar devam eden 80 senelik tarihinde ihmal edilmemesi lâzımgelen en mühim vak'a *Arbakes*[1] isminde bir kumandanın zuhurudur. Bu adam Metleri kendi yüksek idaresi altında birleştirerek Âsurlulara mukavemet göstermiş, hatta birkaç defa onları mağlûp etmiştir. Zaten muharebelerin o derece uzaması ve beş on senede bir kere nükseden bir hastalık, bir sara nöbeti gibi tekerrürü âsur ve met ordularının çarpışmalarında neticelerin âsur kitabelerine yazıldığı gibi her zaman Âsurlular lehinde olmadığını gösterir. Âsurîler bu esnada olsa olsa Metleri muvakkat bir haraca bağliyacak kadar bir muvaffakiyet istihsal edebiliyorlardı.

Yunan muverrihlerinden *Kinîtlî Stezya* (Ctesias de Cnide) Büyük Met İmparatorluğunun (*Arbakes*) le beraber ortaya çıktığına ve ondan sonra *Kurus* un, yani ilk İran Devletini tesis eden (Keyhusrev) in zamanına kadar devam ettiğine kanidir. *Stezya* bu hanedanın erkânını ayrı ayrı isimlerle zikretmiştir. *Arbak* tan sonra *Mandok* ve *Susarmus* gelir. Bazı müellifler Mandokla *Dayakko* yu birleştirmişlerdir. Şu tafsîlâta göre Met İmparatorluğu *Dayakko* nun zuhurundan 80 sene evvel teessüs etmiş addolunabilir.

*Herodot* un rivayetine göre *Dayakko* bir hû kümdar hanedanına mensup değildi. Kendisi ka

[1] Ârbağ türkçe sihir manasınadır.

## İRAN

bile arasında derin bir adalet ve hakşinaslık duygusile mütehassis bir adam diye tanındı. Bir köyden bir kabileye, daha sonra bütün bir memleketle intikal eden bu şöhret *Dayakko* nun ikametgâhını kendikendine vücuda gelen bir mahkeme, bir adalet kapısı haline koymuştu. Herhangi bir muamelede birbirile anlaşamıyan insanlar adaletin sözünü işitmek için ona müracaat ediyorlardı. Bir müddet sonra *Dayakko* ferdi çalışmanın büyük bir cemiyet hukukunu temin edemiyeceğini anladı. Mahkemesini kapadı. Fakat Metler yine onu aradılar ve nihayet hükümdarlığa intihap ettiler. Hangmatananın, (Ekbatan-Hemedan) Metlerce payitaht ittihaz edilmesi *Dayakko* nun intihabından sonradır. Milletinin ruhuna nüfuz etmeyi bilmiş olan bu büyük adam hükûmet teşkilâtının bazı noktalarında Âsurîleri taklit etmişti. 708 den 655 e kadar devam eden hükümdarlık zamanını met kabilelerinin müttehit bir millet halinde birleşmesini temine hasretti. Âsurîler bu esnada bütün faaliyetleriyle Şarkî Anadolu taraflarını zapta çalışıyorlardı. *Elamlar* ve *Babillilerle* uğraşmak onları Metleri müsterih bırakmaya mecbur etti.

*Dayakko* zamanında Âsurîler yalnız Ellipi denilen Kirmanşah havalisine tecavüz edebildiler. Memleketin diğer tarafları huzur ve asayiş içinde idi. *Dayakko* *Hangmatana* da büyük bir saray yaptırdı. Ve orayı payitaht ittihaz etti. Devletin bütün hazneleri yedi surla muhafaza edilen *Hangmatana* sarayı içinde idi.

*Dayakko* nun halefleri, *Fraukt*, *kıyaksar* ve *Astiyağ* dır. *Fraurt* memleketinde faydasız ve semeresiz bir fedakârlıktan başka hatıra bırakamıyan bedbaht bir hükümdardır. Pek kısa süren hayatı kendi-

## TARİH KISMI : METLER

sinin şahsı üzerine tam bir fikir verebilecek kadar sarıh bir tercümeihal meydana çıkarmamıştır. Görülüyor ki, *Fraurt* Hangmatananın yeni devlet muhitinde tam manasile müstakıl ve şerefli bir vatan düşüncesinin içine gömülmüş ve senelerce onunla büyük ruhuna kuvvetli ve hırçın bir irade telkin etmişti. Hükümdarlığının ilk günleri *pars*larla meskûn yerleri met bayrağının altında toplamak mücadelesile geçti. Maksat, millî ve coğrafî birliği temine muvaffak olduktan sonra memleketin her yıl Âsur haznelerine döktüğü ödenmez haraç borcundan kurtulmaktı. Hakikatte bundan büyük bir vazife ve saadet olamazdı. Fakat buna muvaffak olunamadı. Karşıda bulunan düşman, o zamanın en mükemmel ordularına sahipti. Buna karşı met ordusu henüz muntazam bir askerlik hayatına girmemişti. Silâhları iptidaî ve kuvvetsizdi. *Fraurt* Âsur hududunda giriştiği ilk tecrübede bu hakikati anladı. Fakat iş işten geçmişti. Hükümdar ilk muharebede maktul düştü.

Mağlûbiyet Metler için mühim bir ders oldu. *Fraurt* un öldüğü gün doğan çocuk at üstünde büyümeye başlamıştı. Artık Metlerin ordusu ferdî iradelerin sevkile hareket eden dağınık ve intizamsız bir ordu değildi.

Fraurtun yerine geçen Kiyaksar mahdut bir zaman içerisinde Âsur süvarilerinden pek çok fazla ve silâhça, terbiyece onlara kat kat faik bir ordu yetiştirmişti. Metler, ilk fırsatta silâhlarını huduttan uzattılar. Âsur istilâ edildi. *Ninive* de muhasara edilmişti. Fakat talih yeni bir engel meydana çıkardı *Ninivenin* Açlıkla teslim olması artık bir gün meselesi halinde iken Orta Asyadan gelen Çitlerin Medyaya girdikleri işitildi.

## İRAN

Metler vatanlarını kurtarmak için muhasarayı bozdular; ayak üstü bir musalâha yaparak kendi sınırlarına geçtiler. Asker yorgun bir halde idi. Metler gelinceye kadar çit ordusu derbentlerden Alan dağlarını aşmış, Azerbaycana girmişti. *Kiyaksar* Urmiya gölünün şimalinde Çitlere tesadüf etti.

Ruhlarında aynı kudreti taşıyan iki kardeş nesil arasında elim bir yurt ve hayat kavgası başladı. Millî asabiyetlerini henüz menşeindeki kuvvetle muhafaza eden Orta Asya çitleri zaten yorgun bir haldeki *Metleri*, mağlûp ettiler. *Kiyaksar* galiplerin tekliflerini dinledi. Fakat kabul edemedi. Çitler memleketi baştanbaşa yağma etmiye başladılar.

Çit ordusu *Medyada* yerleşmişti. Akın sahaları buradan Akdeniz kıyılarına kadar imtidat ediyordu. İstilâ 28 sene sürdü. *Kiyaksar* kendi yurdunda Çitlerin esiri gibi yaşıyordu. Birgün tertip ettiği hile ile Çitlerin başbuğunu öldürttü. Çitler başsız, dağınık ve meyus bir mukavemetten sonra etrafa dağıldılar (m. e. 615).

Artık herşey tabîî haline avdet etmişti. *Kiyaksar* memleketi Çitlerin istilâsından kurtardıktan bir müddet sonra Âsurîlere karşı Babil hükümdarı Nabukodonosorla birleşti. Yapılan itilâf mucibince Diclenin membaından Kızılıрмаğa kadar olan saha Metlere terkedilmişti. Burada Lidyalıların hududu başlıyordu.

Kiyaksar garba yürüdü. Kendisine mukavemet gösteren yerleri kolaylıkla zaptettikten sonra *Lidyalı*larla karşılaştı. *Lidya* o zaman *Alyat*ların idaresi altında bulunuyordu. Muharebe zarurî fasıllarla altı sene devam etti. İki taraftan hiçbirisi kat'î surette mağlûp olmuyordu. Tabîî bir hâdise musalâhanın aktına sebep oldu; 585 senesi mayısının



## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

28 inde güneş tutulmuştu. O zaman için büyük bir manası olan bu hâdise aynı batıl ve iptidai itikatları taşıyan met ve lıdy askerlerine bir anda silâhlarını bıraktırdı. Babilliler arada hakem olmuştu. Kızılırmak iki memleket arasında tabii bir hudut olarak kabul edildi. Bundan bir yıl sonra *Kiyaksar* kendi yerini *Astiyağa* bırakarak vefat etti.

*Kiyaksar* kelimenin bütün kuvvetile azmi ve iradesi yerinde, kudretli bir ıslahatçıdır. Zamanında *met* ordusu daha evvel kendisini mağlûp eden *âsur* ordularını bitirecek bir derecede intizam buldu. Ve bu intizam ona Anadolunun yarısını kazandırdı. Maalesef halefi *Astiyağ* ihtişam ve debdebeden başka bir şeye akli ermeyen zayıf bir adamdı. O Hangmatana sarayını boyunlarından altın zincirler sarkan kırmızı elbiseli nedimler ve musahiplerle doldurmaktan ve bir takım merasimle zaman geçirmekten başka birşey bilmiyordu. Birdenbire tereddinin son derecesine düşen bu saray ahalinin nazarında menfur bir debdebe yuvası olmuştu. İlk *Akamanış* hükümdarı *Kurus* askerile *Medya* ya girdiği zaman ahalinin yaptığı iş kendisinin tâbiyetini kabul etmekten ibaret kaldı. Bu suretle *Met* hanedanı düşüyor ve yerine *Akamanış* lar geliyordu.

### C. PARSLAR

#### 1. KURUSTAN EVVEL VE SONRA

**KURUSUN NEŞ'ETİ** Yukarda *Met* ler bahsinde *Parsovaların* Diyala ve Zap vadileri arasında yaşadıklarını söylemiştik. Zap ırmağı tek değildir. Biri Azerbaycanın Kutur nahiyesi civarından, ikincisi Süleymaniye'nin şarkındak

## İRAN

dağlardan çıkarak Dicleye dökülen iki nehir, daha Âsurîler zamanında Yukarı Zap, Aşağı Zap isimleri-i almıştır. Diyala nehri İranın Erdilan eyaletinden çıkar. Muhtelif istikametlerde dönemeçler ve kıvrıntılar yaparak garbıcenubîye akar, ve öbürleri gibi Dicleye karışır.

Diyalanın yatağından aşağıda Loristan dağları vardır. Daha cenuba inilince *Huzistana* girilir. Bugün harap bir halde bulunan Huzistan kıtası meşhur şehirlerinden birine nisbetle Ahvaz ismini de alır.

*Akamanış* Hükümdarı *Kurus* un (Keyhusrev) ilk İran Devletini tesis ettiği Susyan sahası buradadır. *Susyan*ın merkezi şimdiki (Şüster) civarında harabeleri görünen (Sus) şehri idi. *Sus* adı gayet eskidir. Milâttan 21, 22 asır evel aynı şehri payitaht ittihaz eden *Elamlar* onu yine bu isimle tanıyorlardı. Bazı garp müellifleri kadîm yunan müverrihlerinden naklen *Susyana* *Ukuz* lar memleketi (Pays d'Uxiens) demişlerdi. *Sus*, *Susyan*, *Huz*, *Ahvaz*, *Ukuz* yahut *Ukzi* tabirlerinin muhtelif devirlerde birbirinden tebadül etmiş müşterek bir kelimeden ibaret olduğu meydandadır. Bazı müellifler *Susun* farisîde susam çiçeği demek olan (sevsen) yahut (susen) le münasebetini, bazıları da bu ismin hintçede (şeker-kamışı) manasına olan (hus) tan alındığını zannetmişlerdir. Bn ihtimallerin ne kadar zayıf olduğunu söylemeğe lüzum yoktur. Asıl ismin Samî lisanlara mahsus bir tasarruf neticesinde (Gus) şekline girmiş olan (Oğus) tabirinde aranması lâzımgeldiğini gösteren birçok deliller vardır. *Samîler* *Oğuz* lara *Guz* lar, yahut *Gus* lar derler. *Öğuz* türkçede vadi manasına gelir. Bu kelimenin vaktile oguz, uguz şekillerinde de kullanıldığı o

## KURNSTAN EVVEL VE SONRA

yoldaki lehçevî tebadüllerden anlaşılır. Küçük ordu ve kabîleler halinde yaşamak için geniş vadiler ve dere boyları arayan yüksek boylu, uzun saçlı ve gür sakallı Türkler *Oğuzlar* adını almışlardır.

(S) ile (k) ve (ha) daima tebadül eder. Türkçe renk isimlerinden sarı (aslı: sarıĝ) Sanskrîde hari, fariside zar (altın) ve (zard) şekillerine girmiştir.

Yunan müellifleri asıl *Medya* denilen *Irakı Acem* in şarkından cenuba doğru Susyan muhitine kadar uzanan dağlardaki *Oğuzlar* ın atlarını *Cosse, Uxie*, tarzında tahrife uğratmışlardır. Milâdın birinci asrında yaşıyan Amasyalı *İstrabo* ya göre *susidin* (Susyan) şark tarafından yükselen ve onu Farsistandan ayıran dağlık mıntakaya *Uxie* derler. Araziyi yaran ırmaklar *Farsistan* a güçlûkle geçit veren arızalı ve dar vadiler vücuda getirir. Bu mıntakada (*Uxie*) ler yaşarlar. Daha yukarda *Kossa* memleketi vardır. Burası da yüksek dağlarla kuşatılmıştır. *Medya* nın altında (yani *Susyan* ın şarkına doğru *Ukzi* denilen yerlerde) sıralanan şahikalar Kosseenler dağları (*Monts de Cosseenes*) adını alır.

*Kosöylar* ve *Okziler* in türklüğünde zerre kadar şüphe yoktur. Birçok garp müellifleri *Susyan* da söylenilen (anzanit) lisanının bir Turan lehçesi olduğunu itiraf ederler. *Koslar* la *Anzanitler* in birliği de bu itirafa dahildir. Ohalde aynı milletin *Oğuzlar* dan başka bir sey olduğuna nasıl ihtimal verilir? Bazı garp müellifleri Loristan ve Huzistan dağlarında yaşıyan *Oğuzları* bugünkü Bahtiyarîlerle birleştirirler. *Bahtiyarî* ler Türktürler. Fakat bir iran lehçesi konuşurlar. *Alfred Mori* (Alfred Maury) bunların millî simalarını Türklerin tesirine medyun olduklarını itiraf eder. Loristanda henüz.

## İRAN

türklüğün izleri tamamen kaybolmamıştır. *Bahtiyarî* lerle komşu yaşıyan dört büyük kabîlenin ikisine Kuşgöllüler ve Gündüzlüler (yahut Kunduzlu) denilir.

İran İmparatoru *Kurus* kendisinin Anzan şehrinde yaşıyan bir hanedana mensup olduğunu bildirmiştir. Anzan yahut Anşan Oğuzlarla meskûn olan Huzistan (Oğuzistan) şehirlerinden biri idi.

Eski Yunan ve İran an'ancıları *Kurus* un doğuşunu ve ırkî şahsiyetini tesbit için birbirine yakın bazı efsanî vak'alar kaydederler: (Delf) mabedi kâhinleri şöyle bir kehanette bulunmuşlardı:

"Bir gün bir (ester) Metlerin hükümdarı olacaktır. O zaman, ey hafif ayaklı Lidyalı! sakın durma, hemen Ermüs kumluklarına kaç, ve korkmaktan utanma!,"

Bunu nakleden *Diyodor* kehanetin manası İranın Lidyayı istilâ etmesinden sonra anlaşıldığını yazıyor. O zamanın menkıbelerine göre, *Kurus* ana tarafından *Medya* lı, baba tarafından *Pars* tı. Delfin kehanetindeki(ester) sözünü bazıları sonradan bu ihtilâta ait bir kinaye gibi telâkki ettiler.

Son tetkikler, *Kurus* un doğuşu hakkındaki menkıbelerin ırkî bir kıymeti olmadığını ispat etti. Yukarda söylediğimiz veçhile, *Met* lerle *Pars* lar arasında ırkça ayrılık olduğunu gösterecek bir delil yoktur. Bilâkis yunan müelliflerinden alınan malûmat *Medya* ve *Pars* muhitlerinde yaşıyan insanların aynı lisanla konuştuklarına, aynı elbiseyi giydiklerine delâlet ediyor. Fakat bu iştirak bazı müelliflerin zannı gibi her iki tarafın âriliği lehine kaydolunacak bir esas değildir. *Kurus* un mensup olduğu hanedan ne kadar parsova ise ve ne kadar Ârî ise o kadar da Turanlı

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

idi. Yukarda ırk ve lisan bahislerinde verdiğimiz malûmatı burada daha geniş bir noktadan mütalea edebiliriz: Kurusun bıraktığı kitabelerde yalnız (Anzan) dan bahsedilerek İrana dair bir kelime bir tabir zikredilmemesi delâlet eder ki, İran ve iranlı atları ancak Birinci Daryüsten sonra meydana çıkmıştır. Metlerle Parsovalar, müşterek bir ırka mesup iseler, aradaki rabıta iranlılık değil anzanitlik olmak lâzımgelir. Anzanda ötedenberi bir turan lisanının konoşulduğu, artık tereddütle karşılanabilecek bir mevzu halinden çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki, *Kurusun* ahlakı olan İran hükümdarları bıraktıkları mahkûkât metinlerini üç lisan üzerine tertip etmişlerdir. Bu lisanlardan birincisi Babilonya lisanıdır ki *Samî* dir. Kalde ve Surdan Finikeye kadar bu lisan kullanılıyordu. İkincisi kadîm farisîdir. Devletin resmî lisanı bu idi. Üçüncüsü Anzan lisanıdır ki, *Kossoyların* kullandığı bir Turan lehçesidir. *J. Demorga* na göre o tarihte bütün Susyan ovasında ve cenubugarbî dağlarında bu Turan lisanı konuşuluyordu. *Susta* keşfolunan birçok elam ve anzanca yazılar ispat etti ki Anzan ve Susyan memleketleri birbirine sıkı surette bağlı idi ve aynı lisanı söylüyordu. Bu lisan tâ Akamanışlar zamanına kadar gelen yeni Anzanit lisanında yaşadı.

İlk defa *Hanri Ravlinson* Bisütun kayalığındaki mahkûkâтта üçüncü sütunun bir Turan lehçesine tahsis edildiğini anladı. Ve birçok tetkikler, çalışmalardan sonra yeni Anzanit lisanının ana hatlarını buldu. Birdenbire husule gelen fikir, bu lisanın *Metlere* ait olması idi. *Hanri Ravlinson* dan sonra *Fr. Lenorman*, *Norri*, *J. Opert* gibi âlimler aynı fikri muhafaza ve takip ettiler.

## İRAN

Fakat tetkikat arttıkça o, kanaat te artmadı. *J. Halevy* 1880 senesinde (yahudilik tetkikleri ve hristiyan felsefesi) unvanlarını taşıyan iki mecmua ile neşrettiği makalelerde *kurusun* bir Anzanit hanzadesi olduğunu ortaya koydu. Bu zatın iddiası evvelkinden daha sarıh ve kat'i idi. Akamanışlar zamanından kalan kitabelerde üçüncü sütunu işgal edan metinlerin *metçe* yi değil, *Susyan* lisanını temsil etmesi bu davanın esasını teşkil eder. Yarım asırdanberi ilim âleminde yaşıyan ve hâkim olan telâkki daha ziyade bu nokta üzerinde temerküz etmiş gibidir. Halbuki aynı lisanın bir aralık *Met* ler, *Elam* lar ve *Anzanit* ler arasında müşterek bulunmaması için hiçbir makul sebepten bahsedilemez. Henüz lüzumu kadar ilerlememiş olan Toponimi ve lisaniyat tetkikleri arasında birbirine bağlanmamış dağınık bazı esaslar ve kakikatler vardır ki, Medyadan Mezopotamyaya ve oradan Huzistana ve Arzı Farise kadar uzanan geniş saha üzerinde türkçenin hâkim olduğu bir devir bulunduğunu en sarıh delillerle teyit eder. Zaten vukuat bu devre doğru irca edilmeden *Kurusun* tesis ettiği Akamanış İmparatorluğunun mahiyeti lâyikile anlaşılmaz.

Yukarda bilmünasebe birkaç sözle işaret edip geçmiştik: *Elam* hakimiyetinin en ziyade muzaffer olduğu tarih milâttan 21, 22 asır evvelki bir devre racidir. Bu tarihte *Elam* hükümdarlarının payitahtı tıpkı Akamanışlar gibi Sus şehri idi. Bunların nüfuz ve hakimiyetleri garpte Akdeniz kıyılarına, şarkta ise *Baktriyan* dan ötede *Çin Türküstani* na dayanıyordu. Bahtiyari dağlarında yaşıyanlar — bir fransız âliminin tabiri ile — Çin medeniyetinden sıçrayan kıvılcımı etrafa yaydılar.

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

Bu medeniyetin merkezi Türküstandı. *Elam* İmparatorluğunun vüs'ati ve azameti pek uzun sürmedi. Milâttan evvel XXIIIüncü asra doğru *Ham-morabi* nin Susa hâkim olduğunu görüyoruz.

*Ham-morabinin* şahsı hangi ırka, hangi milliyete mensup olursa olsun, bunun geçirdiği devir *Susyan* sahasında *Samî* bir lisanın *devlet* lisanı olduğu bir devirdir. Bu zamanlar cenuptan şimale doğru aynı sahaya yeniden *Samî* unsurlar süzülüyordu.

Bundan sonra henüz bütün safhaları karanlık bir halde duran uzun mücadele asırları devam etti. *Elam* hükümdarları karargâhlarını *Susyan* ın merkezinde yeniden tesis ettiler. Hükümdar *Kotrok Nakonta* nın oğlu *Kin Kinak* Susta tekrar yirmi mabet ve bir o kadar metfen vücuda getirdi. Eski sütunları tekrar ihya ile üzerlerine dinî kitabeler yazdırdı. Bu kitabeler yine *Samî* bir lisanla yazılmıştı. Fakat altlarına *hükümdarın* kendisile evlâtlarının atları türkçe olarak ilâve edildi. *Elam* hükümdarlarının türklüğünü ve *Ham-morabi* den evvelki devirde Türkistandan Akdenize kadar hâkim olan *Susyan* Devletinin bir *Türk - Oğuz İmparatorluğu* ndan başka birşey olmadığını ispat eden bu tarihî ve arkeolojik vesikaya Babilonya ve Âsur muhitlerinin Toponimi vesikaları da ilâve edilmelidir. *Babil* in en kadîm ismi *Tintirki* dir. *Tintirki* kadîm türkçede (hayat ağacı) demektir.

Bu tabirin aynı manayı ifade ettiği garp âlimlerinin itirafı altındadır. Hayat ağacı *Babil* in ortasında takdis edilen ağaçtı. Artık müspet tarih ve müspet bilgiler safhasına giren bütün bu gibi izler vuzuhla gösterir ki *Elam* ların milâttan yirmi iki asır evvel *Diclenin* şarkındaki *Susyan* kıt'asın-

## İRAN

da temerküz ettirdikleri Orta Asya-Akdeniz hakimiyeti bilhassa Mezopotamya ile Oğuz dağları arasındaki bir Türk kütlesinin eseri idi. Millâttan evvel sekizinci ve yedinci asırda tebarüz eden *Medya*, *Âsur* ve *Babil* mücadeleleri aynı sahalar üzerinde vukubulan ırkî ve siyasi bir tefevvuk davasının tarihe intikal eden son serpintileri olmuştur. Medya İmparatoru *Kiyaksar* zamanında Babillilerle yapılan itilâf eski *Elam* İmparatorluğunun mirasını ikiye bölmekten başka birşey değildi.

*Babil* in hakimiyeti Suriye ve Filistine kadar uzanıyordu. *Hangmatana* asıl *Âsur* sahasile Azerbaycana ve oradan *Kapadokya* ya kadar tasarruf ediyordu. *Âsur* un tam merkezini teşkil eden Zap ve Diyala ırmakları arasında sıkışan *Parsovalar* Susyana indikten sonra *Elam* hakimiyetini düşündüler. Kadim *Elam* imparatorları gibi Anzan türkçesi konuşan *Kurus* un teşebbüs ettiği gaye *Medya* ve *Babil* in paylaştığı mirası birleştirmekti. Bûna muvaffak olmak için ilk yapılacak iş *Babil* üzerine yürümek değildi; Met İmaratoru *Fraurtun* düşündüğü gibi küçük ve müstakil prenslikler halinde yaşayan komşu ve ırkdaş kabîleleri, *Metleri*, *Oğuzları* ve *Parsovaları* bir araya getirmekti. *kurus* Metlerle *Parsovaları* birleştirmekle bu gayeyi temine muvaffak oldu.

### AKAMANIŞ-LAR

Kuruş, muvaffakiyetlerini biraz da ailesinin kendisinden evvel *Susiyan* da tesis ettiği otoriteye medyundur.

Kurusun haleflerinden Daryüs, Bisütun (Bagistana, ilâhların yeri) kayalıklarına yazdırdığı kitabede şu yolda tavsif ediyor :



## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

(Ben Daryüsüm. Büyük hükümdar, Şehinşah, Pers kralı ve vilâyetler kralı, *Hîştaspın* oğlu *Arsamesin*, *Akamanışın* torunu.)

Kitabede İran hanedanının ilk ceddi ve müessisi olarak gösterilen *Akamanış*—ismindende anlaşıldığı veçhile—bir aka, bir kabîle reisidir [1]. Bunun riyaset ettiği hanedan Susıyan şehirlerinden Anzanı Metler, yahut daha evvel Âsuriler tarafından bir nevi yurtluk olarak almıştı. *Akamanışlar* ın asıl vatanı *Persepolis* (İstahr) ın şimali şarkisinde şimdi Mür gap denilen nehir üzerindeki Pazargat şehri idi. Yunan coğrafyacısı İstrabo *Akamanışları Martlar* ve *Patişörler* le beraber İranlıların bellibaşlı üç kabîlesinden biri olarak zikreder. Diğer muhtelif kayıtlar bunların son yurtlarına nisbetle (Pazargatlar) ismini alan nüfuzlu bir kabîle arasında yükselmiş büyük ve muteber bir soy, bir hanedan teşkil ettiklerine delâlet etmektedir. Parsovalar Metler gibi muayyen kabîlelere ayrılmıştı. Bir kısmı memleketin yerli ve zürra sınıfını vücuda getiriyordu. Diğer kısım henüz küçük aşiretler halinde idi. Yerli olanlar şunlardı:

*Pazargatlar*, *Marafiler*, *Maesepler*, *Pantallar*, *Derücler*, *Kirmanlar*. *Göçmül* olanlar şunlardı:

[1] *Akamanış* tamamilе түкçe bir tabir sayılmak lâzımgelir. Lisanımızın muhtelif lehçelerinde (manımak) yürümek, hareket etmek manasına kullanılır. ( *Manış* ) yürüyüş, tavur, kareket diye mazbuttur. ( *Akamanış* ) ağa tavurlu, ağa gibi hareket eden demektir. ( *Manış* ) kelimesi farisiye ( *meniş* ) tarzında geçmiştir. Kelimenin bu lisanda hiçbir cezre, hiçbir cevheri filîye istinat edememesi aslının türkçe olduğunda iştibaha meydan vermez. *Akamanış* yazdığımız manasile bir isimden, yahut resmî unvandan ziyade halkça verilmiş bir lâkabı andırır.

## İRAN

*Danneler, Martlar, Dropikler, Sagartlar!* İstrabonun kabîle diye tavsif ettiği *Marjlar* ve *Patışörler* daha ziyade bir sınıf ve soy gibi telâkki edilebilir.

Milâttan evvel IX uncu asırda Âsuriler tarafından rekzedilen bir sûtunda 27 Pars memleketinin *Âsura* tâbi olduğu kaydedilmiştir. Hakikata en yakın bir ihtimal ile *Parsovalar* *Metler*le *Âsurîlerin* mücadeleleri esnasında Susiyana ve diğer cenup eyaletlerine inmişlerdir. Zaten İran ve *Medyanın* coğrafi vaziyeti, büyük harpler, istilâlar karşısında muharip kabîlelerin zaman zaman muhtelif notalarda toplanmalarını iktiza ettiriyordu. Birkaç asır içersinde payitahtın birkaç defa değişmesi, Azerbaycandan Hemedana, *Susa* ve *Persepolise* nakli etraftaki dağların teşkil ettiği müdafaa sınırları arkasında yeni mevziler almak ihtiyacından ileri gelmiştir. *Anzan* şehrinin mevkii henüz belli olmamıştır. Fakat bunun *Sus* şehrine nisbetle daha şarkta bulunduğu kuvvetli bir tahmin ile ileri sürülmektedir.

İlk *Parsova* akasile büyük İran hükümdarı *kurus* arasında üç hükümdar geçmiştir. *Asurbanapal* *Susun* tahribine hitam verdiği zaman *Anzanda* akalık mevkiini *Teesp* isminde biri muhafaza ediyordu. *Teespe* o tarihte *Elamanın* şark tarafını ele geçirerek *Anzan* kiralı namını aldı. *Akamanış* Devletinin dairei hükûmeti *Orvatis* ( Tab ) ırmağından *Hürmüz* boğazına kadar olan sahayı ihata ediyordu.

*Parsovalar* kendi mevkilerini bilhassa *Elamlılar* aleyhinde giriştikleri mücadelelere medyundurlar. *Teespten* sonra gelen diğer iki hükümdar, *Metlere* tâbi bir beyliğin ve kabîle hayatının sükût ve inkiyadını yaşadı. *Fraurtun*

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

Medya ve Pars kabîlelerini birleştirmek için göze aldıldığı uzun ve müsellâh teşebbüsler diğer birçok müstakil kabîleler gibi onları da mağlûp etmiş ve sinirlendirmişti. Bunun meraretini hissedен genç *Ağradat* (Kurusun ilk adı bu idi) büyük babalarından daha büyük bir cür'etle siyaset sahasına girdi. Kendisinin hükümdarlık mevkiine gelmesiyle Medyalılara karşı hazırlanan geniş bir ihtilâl hareketi arasında uzun bir zaman geçmedi. *Akamanış*ların bu millî birlik teşebbüslerini birbirine yabancı iki milletin mücadelesile izah etmek çok yanlışır. İran ile Medya arasındaki ihtilâf bir hanedan kavgasından başka hiçbirşey değildi.

*Kurusun* şahsında vuruşmak ve uğraşmaya hazırlanan büyük kuvvet, *Hangmatana* sarayının tefessüh eden ahlâkî benliği içindeki müsrif vaz'ı ihtişamı devirmeğe azmetmiş bir ihtilâl ve inkılâp kuvvetidir. Mücadele edecek olanlar aynı ırkın iki tarafa ayrılan kabîle çocukları idi. Bundan dolayıdır ki, mücadele pek az sürdü. Pazar-gat surlarının önünde medya ve pars orduları birkaç defa çarpıştıktan sonra Metler silâhlarını aşağı indirdiler.

Bu teslimiyetin hakikî sebebi Kurusun temsil ettiği birlik ve yükselme gayesinin anlaşılmasıdır. Bunda genç hükümdarın Metlerle akraba olması da büyük bir tesir icra etmişti.

\* Medya - İran tahtının *Kiyaksar* hanedanından *Akamanış* ailesine geçmesiyle hiçbirşey değişmemiştir. Evvelce olduğu gibi imparatorluğun askerini yine Metler ve Parslar teşkil ettiler. Yine bütün kumandanlar, ve saray adamları onlar arasından intihap edildi. Hükûmetin idaresi evvel-

## İRAN

kinin aynı idi. Teslihatta en ufak bir tebeddül hâsıl olmadı. İçlerinde Yunanlılarda dahil olduğu halde birçok muasır milletler nazarında *Metler* ve *Parslar* daima *Metler* namını muhafaza ediyorlardı. Değişen bir esas varsa devletin haricî siyaseti idi. *Metler* *Babil*lilere ve *Sartlara* muahe-delerle bağlı idiler. Yeni hükümdarın hiçbir tarafla böyle bir ilişkisi yoktu. O lüzum görüldüğü zaman memleketin yüksek menfaatlerini kendi yüksek iradesi noktasından muhakeme edebilirdi.

Bununla beraber henüz devletin siyasetinde yarına ait bir şekil, bir istikamet aramak sırası gelmemişti. *Kurus*un nüfuzu *Medya*nın her tarafında iyice yerleşmiş sayılamazdı. Şark vilâyetleri yapılan inkılâba muhalifti. Bu vaziyet *Medya*nın eski müttefikı olan *Lidya* Kralı *Krezüs*ün dik-katini celbetti. Ona göre şarkta büyük bir kuvvetin teessüsü *Lidya*nın istikbali için pek vahim olabilirdi. *Krezüs* hiç tereddütsüz karar verdi: Küçük bir vesile bularak Kızılıрмаğın ötesinde hazırlanan inkişafı durdurmağa, çürütmek ve yıpratmağa çalışacaktı. İlk fikri ilk teşebbüs takip etti. Mısırdaki ve Babilde yapılan gizli ittifak müzakereleri arasında Yunanistan mabetleri de kendi kâhinleri ve hatifleriyle konuşuyordu. Delf mabedinin yukarda bahsettiğimiz kehaneti o zaman meydana çıktı. Fakat Diyodorun kaydettiği sonraki anlayışlardan bütün bütün başka bir tarzda tefsir olundu.

*Medya* tahtına bir ester çıkıncaya kadar *Lidya*nın muzaffer olacağını bildiren sözler *Krezüs*ün mağlûbiyetini değil, bilâkis muzafferiyetini tepşir eden bir fal gibi kabul edildi; ester ayağı altında kalmak sözü izmihlâl manasına alınmıştı.

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

Herşey yolunda gitse idi İran umumî bir istilâ karşısında kalacaktı. Fakat düşünülmiyen bir hâdise bütün teşebbüsleri alt üst etti. Bazı yerlerden ücretli asker toplamak için gönderilen bir memur verilen parayı alarak İrana firar etmişti.

*Krezüs* bir tecavüze hazırlandığı sırada iran ordusunun Kalde üzerinden *Kapadokya* ya doğru yürüdüğünü *Nabonid* in gönderdiği adamlardan haber aldı.

Ordu o devre göre mümkün olduğu kadar süratli vesaitle hareket ediyordu. Kurus *Kalde* tarafından geçeceğini ora hükûmetine bildirmemişti. Niniveye yakın bir geçitten Dicleyi atladı. Şimale doğru uzanan dağları sağ tarafında bıraktı. Mezopotamyayı, enliliğine geçerek *Kapadokya* önüne geldi. *Kurus* un askeri arasında develer üstüne binmiş birçok süvariler göze çarpıyordu. Anadolu o zamana kadar devenin ne olduğunu görmemişti. Manzara bu muhit için gülünç olmaktan ziyade korkunçtu.

İranîler *Lidya* hudutlarını boş bulmadılar. *Krezüs* hazırlanmıştı. Derhal toplanan *Lidya* askeri m. e 546 senesi baharında *Kapadokyayı* işgal ettikten sonra düşmanla kendi arasında geniş bir boşluk bırakmak için *Piterya* (Bogaz köy) kalesinden ötesini boşaltmış, tahrip etmişti. İlk çarpışma *Kurus* un yorgun askerini zedeledi. Mağlûbiyet geçici idi. Fakat *Kurus*, ordusunun dinlenmeğe ihtiyacı olduğunu anladı. üç aylık bir mütareke istedi. Bu teklif *Krezüsün* de işine geliyordu. Henüz hiç bir harekette bulunmayan müttefiklerinin yardımını temin için en aşağı o kadar bir zamana lüzum vardı.

Mütareke zamanını Kurus pek boş geçirmede.

## İRAN

Hasmını arka tarftan vurmak için İyonyalıları ittifaka davet ettiği gibi *Lidya* nın içersinde bir ihtilâl çıkarmağa da teşebbüs etmişti. Fakat bu teşebbüslerinden hiçbir fayda hâsıl olmadı. İyonyalılar Lidyalılarla dost olmalarından ziyade İranın tahakkümünden korktukları için *Kurus* un teklifini reddettiler. Mücadele yeniden başladığı zaman *Lidya* nın üç aylık mütarekeden kuvvetçe hiçbir istifade edemediği anlaşıldı. Bir gün sabah-tan akşama kadar devam eden şiddetli bir muharebeden sonra *Krezüs* ordularını kızılıрмаğın garbına çekmeğe mecbur oldu.

İkinci bir muharebe *Krezüs* ün ordusunu bütün bütün perişan bir hale koydu. *Lidya Krallığı* nın zengin altın madenlerini boşaltan, ortaya saçıan *Krezüs* nihayet derme çatma bir askerle bir kaleye kapanmıştı. 40 gün muhasaradan sonra burası da zaptedildi. Artık İran Anadolunun mühim bir kısmına hâkim olmuştu. *Maspero* nun itiraf ettiği gibi *Kurus* un Lidyalılara karşı kazandığı zafer tarihte yeni bir devir açmıştır. *Krezüs* ün üç senede hazırladığı ordunun birkaç günde mahvolması İranın tefevvukunu bütün dünyaya tanıttı. Bilhassa şark hükümdarları kendi zâflarını anladılar. Şarkta en büyük siyaset İranla mücadeleye sebep olabilecek bir vesilenin ortaya çıkmasına mâni olmaktan ibaretti. *Kurus* kumandanlarından birini anadoluda bırakarak İrana döndü. Fakat orada durmadı. Kapadokya hudutlarında başlayan muharebe şimdi Türküstanın bozkırlarına intikal etmişti.

*Kurus* un bu son akınından maksat herşeyden evel memleketin vahdetini tamamlamaktı. *Kurus* ilk defa *Baktriya* na hücum etti. Dünyanın en mühim askerleri orada idi. Buna rağmen *Baktriyanlı*

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

lar birkaç musademededen sonra kolaylıkla *Kurus* a teslim oldular. *Steziya* bu inkıyadın sebebini tarihe tevdi ediyor: Baktriyanlılar *Kurusun Asti-yağ* la münasebetini, yahut aynen Stezyanın tevcihile, *Astiyağın* kızile evlendiğini işittikten sonra hükümdarın kendilerine yabancı olmadığını anlamış, silâhlarını bırakmışlardı. Bu hâdise ilk *Pazargat* muharebesinden sonra bir defa daha tekerrür ediyordu. *Baktriyan* ın iltihakı, *Margianı (Merv)*, *Ova razmiya* yı (Hârizm), Soğdianı (Semerkand) Arkasından sürükledi. *Kurus* bütün Sirderya üzerinde birçok kaleler yapmıştır. Bunlardan en meşhuru yunan müelliflerinin *Cyropolis* dedikleri (UraTübe) kalesidir. *Kurus* hareketini Sistana kadar temdit etti. Burada yaşayan *Saka* yahut *Çaka* lar servetleri ve kahramanlıklarile meşhurdular. Sakalar kendilerine teklif edilen kayıtsız ve şartsız tâbiyeti reddettiler. Muharebe başladı. *Saka* ların hükümdarı *Amor Ağa* (Amorgez) esir düştü. *Kurus* muvaffakiyetinin kat'i olduğunu zannediyordu. Biraz sonra yanıldığını anladı. *Amor Ağa* nın zevcesi etrafına topladığı yeni bir kuvvetle *Kurus* ordusuna hücum etti. Muharebe Sakaların lehinde neticelendi. Bir avuç kahraman koca bir orduyu hırpalamış ve birçok esir almıştı. Muharip kadın esirleri kocasile mübadele etti. Daha fazla mukavemetimkânsızdı. Sistan Beyliği her yıl muayyen bir vergi vermek şartile müsalâhayı kabul etti. Bu itilâf Sakaları imparatorluğun şarktaki cephesini muhafaza eden bir kuvvet haline koymuştu. *Kurusun* Getrosie (Mekran) çölünde susuzluk ve yiyeceksizlik yüzünden bir ordu kaybettiği görülüyor. Türküstanda yapılan iş İran ve Medyanın şark hudutlarını tam bir emniyet altına almıştı. Bu

## İRAN

Türküstan seferi 545 ten 539 a kadar 6 sene devam etti. Bundan sonra Babil ile anlaşmak lâzım geliyordu.

İran ve Medyadın 10 senedir geçirdiği büyük inkılâp hayatı karşısında *Susyan*ın komşusu olan memleket, *Kalde* mazinin ihtişamına gömülmüş bir ölü idi. Orada hiçbir ideal maddî hayata hâkim değildi. Ahali daha ziyade dinlerle meşguldüler.

Eski Kalde muğllarına Beniisrail papazları birbirleriyle kehanet, ayin ve malûmat yarışı yapıyorlardı. Harranlı bir kâhinenin oğlu olan Kırall *Nabonit* devletin idaresini oğluna bırakarak bir köşeye çekilmişti. Onun bütün iştigali eski mezarlara ait mahkûkâtı aramaktan ibaretti. Ağır tuğllar üstüne hakkedilmiş metinleri hükümdar derin bir merak ile okuyor ve sıraya koyuyordu.

Kâhinler herkesten ziyade *Nabonid*in üzerinde nafizdiler. Onu elleri içinde bir oyuncak gibi kullanıyorlardı. İran orduları huduttan görüldüğü zaman (m. e. 538) *Nabonit* memleketi kurtarabilmek için kendi vasıtalarının en büyüğüne müracaat etti; kâhinler hemen koştular. Mabutlara kurbanlar takdim ederek milletin günahlarını çıkarttılar.

Memleketin diğer yerlerinde bulunan mabutlar büyük bir itina ile hükûmet merkezine naklediliyordu. Kurus dindar ahalinin mabutlarına karşı son vazifelerini yapmalarına mâni olmadı. Kendilerine birkaç haftalık müsait bir zaman bıraktı. Bazı müverrihler İran ordusunun Dicleyi geçtikten sonra (Rutum) şehri önünde *Kaldeli*lerle çarpıştığını kaydetmişlerdir. *Kurus* sütununda Babilin (musadememiz ve harpsiz) alındığı yazılıdır. Rutumdaki musademeler her halde kısa sürmüştü. Babilin düşmesi üzerine bütün im-



## KURUSUAN EVVEL VE SONRA

paratorluk en ufak bir heyecan, bir sarsılma hissetmeden İrana intikal etmiş oluyordu. Sür-yanîler, Araplar, Fenikeliler memleketin geçirdiği inkılâbı ancak yıllık vergilerinin dünkü metbuları yerine ondan daha kuvvetli bir efendiye ödenmesi yolunda tefsir ettiler.

*Kurus* tıpkı kendisinden evelki *Asur Banapal* lar *Asarhadon* lar *Sargon* lar, *Tiğlat Palasar* lar gibi mabut *Bel Maradok* un elini tutarak ayinler ve dualarla *Babil* kralı olmuştu (20 mart 538). Ahalîyi hoşnut etmek için bu kadarı kâfidi.

*Kurus* un *Babil*deki harekâtı yalnız siyasî ahlâkı hususunda bir miyar olmakla kalmaz. Kendisinin ruhuna, duygularına, dinî telâkkilerine ve en sonra yaşadığı zamanın itikatlarına bu vasıta ile intikal edilebilir.

*Anzan* da bir *Oğuz* ailesinden yetişmiş olan bu adam muhitin dört tarafından süzülen, içeri sızan muhtelif itikatlar araisında hakikatin, daha doğrusu hakikat zannedilen, şeyin ancak değişen şekiller ve görünüşlerden ibaret olduğuna hatsî bir kanaatla nüfuz etmişti. Nazarında şekillerin büyük bir kıymeti yoktu. Tabiatın fevkindaki kudret ve büyüklük her şekilde takdis edilebilirdi. Kendi millî mukaddesatını hiç rencide etmeksizin *Kalde* ilâhlarına o kadar sarahatle hürmetkârlık göstermesi ve onların dinlerine, ayinlerine inkıyadı ancak böyle bir zihniyete delâlet edebilir. Müteassıp bir hükümdar, hele *Kurus* gibi galip bir cihangir, vелеvki zahiren olsun, bu müsamahaya temayül edemezdi. Bu noktada niçin ısrar etmek istediğimizi ilerde vukuatı muhakeme ettiğimiz zaman daha kat'î bir surette izaha çalışacağız.

*Kurus* son hareketile tarihe din ve vicdan

## İRAN

hürriyetini ilk telkin eden adamdır. Bundan en çok istifade edenler *Sargon* un Filistinden naklettiği yahudi sürgünleri oldu. *Kurus* Babil haznelerini açtırarak Kudüs mabedinden getirilen altın ve gümüş vazoları yahudilere verdi. Onlara bu vazolarla beraber hürriyetleri de iade edilmmişti. Yahudilerden bir kısmı yıkılan mabetlerini ihya için vatanlarına döndüler. *Kurus* un Filistin menfilerine karşı iltizam ettiği himayede iki amil aranmıştır. Birincisi Babilin zaptında yahudilerin gösterdikleri yarıdındır. İkincisi Filistinde Mısır ile İran imparatorluğu arasına minnettar bir unsurun girmesinden kazanılacak siyasî faydadır. Hiç şüphesiz bütün bu fikirler *Kurus* un din hususundaki mübalâtsizliğine karışmıştı. Yahudilerin kendisini çokdanberi bir halâskâr, bir mesih gibi beklemiş oldukları muhakkaktır.

Nebi Elyesa kitaplarında dünya üzerine ağır bir çekiç gibi inen Babil tahakkümünü kırmak için bir halâskârın oraya adım adım yürüdüğünü tepşir etmişti. *Kurus* un hareketile nebilerin bu tepşiri arasında görülen irtibat o zamanların tarihinde birbirine benziyen hatıralar bıraktı. Beniisrailin Musası ile İranın *Kurus* u aynı şeydir. *Kurus* un Babili aldıktan sonraki hayatı bütün tafsilâtile tarihe geçmemiştir. Malûm olan birşey varsa kendisinin son günlerde yeniden Türküstan taraflarile uğraşmağa mecburiyet görmesidir.

Vukuatın aldığı renk İranın garbindeki muvaffakiyetlerin uzun bir müddet *Kurus* a şarkı u nutturduğunu, orada imparatorluk aleyhine fikirler ve cereyanlar hasılolduğunu ve en sonra bazı kabîlelerin içeri İrana doğru mütecaviz ve tehditkâr bir vaziyet aldığını gösteriyor. *Kurus* şarkta

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

bu hareketleri durdurmak için tekrar silâh kullanmağa lüzum gördüğü zamandan sonradır ki vukuatın dalgaları arasında erimiş, kaybolmuştur.

Kurus tarihin en bariz simalarından biridir. Zamanında İran ve Medya İmparatorluğu Türküstandan Akdenize kadar uzanıyordu.

### KAMBİS

Kurus tahtını büyük oğlu Kambise bırakmıştı. Fakat Kambis bütün imparatorluğa tevarüs etmiyordu. Şarkta *Harzem*, *Baktriya*, *Partiya* ve *Kirman* vilâyetleri *Kurusun* ikinci oğlu *Bardiyanın* idaresi altında idi. Bu manzara Hükümdarlık salâhiyetini ikiye bölünmüş gibi garip bir vaziyete koymuştu. Kambis buna pek az bir zaman katlandı. Babasının cesaret ve fütuhat duyğularını derin bir zulüm ve kindarlıkla birleştiren yeni İran hükümdarı kardeşini esraren-giz bir surette öldürtmüştü. *Bardiyanın* ölümünden kimse haberdar değildi. Ahali kendisinin oradan kaybolduğunu işittikleri zaman bile öldüğüne ihtimal vermediler. Türküstanda bir kaleye konularak muhafaza edildiği halka telkin olunmuştu.

Kambis dört sene kadar kendisine itaat etmek istemiyen vilâyetleri yatıştırmakla uğraştı. Ondan sonra yine fütuhat başladı.

Kurusun bazı düşünceleri oğlunun şahsında daha kat'i bir inkişafı tebarüz ediyordu. İranı bütün dünyaya hâkim ve metbu tanıtmak bu devletin siyasetinde tek bir esas, bir umde idi. Kambis ordularını topladı. Mısıra doğru yürüyordu.

Mısır Fir'avunu Amasis fırtınayı daha uzaktan görmüştü. Memleketi yalnız kara tarafından müdafaa ikinci bir tehlikeyi davet edebilirdi. İyonlarla Fenikeliler İranla müttefiktiler. Bunların deniz

## İRAN

yulu ile bir kuvvet göndermeleri ihtimale çok yakındı. Amasis bu ihtimale karşı Greklerle bilhas-sa Samos Tiranı *Polikratla* seri bir ittifak yaptı. Grekler *Amasise* bir filo ile müzaheret etmeği temin ettiler. Kambis Gazzeye gelmişti. Orada bedevilerle bir muahede aktetti. Bunlar kendilerine gösterilen bazı menfaatlar karşısında İran ordusunun çöldeki su ihtiyacını temin edeceklerdi. Ordu Filistinden Mısıra gitmek için çölün içersine girdi. Binlerce deve su dolu tulumlarla ufkun kırmızı sathında yürüyen ve dalgalanan bir çizgi bir hayal gibi ilerliyordu.

*Amasis* iyi bir asker ve kudretli bir idare adamı idi. Mısır onu ilk musademede kaybetti. Yerine oğlu Üçüncü *Psametik* geçti. Şimdi ordunun başında hakikî bir reis yoktu. İkinci bir musademe Mısırlıları dağıttı (m. e. 525). *Psametik* düşmanın Mısıra geçmesini men için Kanalı muhafazaya mecburdu.

Böyle bir şeye teşebbüs edilmedi. *Psametik* hayatını kurtarmak kaydına düştü. Menfise kaçtı. Kendisini almak için giden asker ahalinin şiddetli mukavemetine uğradı. Şehri muhasara ettiler. Birkaç gün sonra şehir ve *Psametik* teslim edildiği gibi bütün Yukarı Mısır da İranlıların eline geçmişti. *Kambis* Menfisi beğendi. Garbe yürümek için burası en müsait bir taarruz noktası olabilirdi. Sahillere Kartacalılar hâkimdiler. Siranaiik hükümdarı kendisine beş yüz bin gümüş para gönderdi. Kambis bunu istihfafla kabul etti, ve avuçla askerlerine dağıttı. Ordu içinde bulunan Fenikeliler *Kambisin* Kartaca üzerine hareketine muvafakat etmediler. Kendi eski müstemlekelerini tahrip ettirmek istemiyorlardı. O halde gidilecek yol yalnız sahra ve Habeşistan yolu idi.

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

Kambis *Tep* ten (Thebes) elli bin asker çıkardı. Bunlar gittikleri yerden dönmediler. Ammon çölünün kumları İran askerlerini örtmüştü (m. e. 524). İlk teşebbüsün muvaffakiyetsizliği Kambisi yeni hareketlerde bulunmaktan menetmedi. Bizzat ordusu başında Nil vadisi üzerinde ilerlemeğe başladı. Nöbe yolu tutulmuştu. Buradan başka orduyu besleyecek saha yoktu. Ordu *Koroska* ya kadar Nili takip etti. Ondan sonra *Nabat* Kırallığı istikametinde çöl geçilmeğe başladı. Yolun dörtte bir kısmında su bulmak kabil değildi. Kambis birçok telefât verdikten sonra Mısır'a avdeti kararlaştırdı. Çekilen zahmete göre istihsal edilen fayda pek mahduttu. Yalnız Siyen nahiyelerinden birkaçı İrana rapte dılmışti.

Birinci *Daryüs* zamanında Mısırın cenubundaki Habeşler İran tebaasından sayılıyorlardı. Kambis yarıyolda kalan *Nabata* seferinden sonra iki sene daha Mısırdaki vakit geçirdi.

Çölün korkunç hatırası, zayi ettiği ordular ve en sonra o şerefsiz, meyüs dönüş âsabını bitirmişti. Zaten küçük yaştan beri vücudunu hırpalayan ağır sara nöbetleri içinde yaptığını bilmiyordu. Mısırlılar onu karşılarında daima korkunç bir zalim olarak gördüler.

Nihayet vatanına dönmek için Mısırdan hareket etti (522). Suriyede kendisine fena bir haber verdiler. Bazı vilâyetler isyan etmişlerdi. İhtilâlin başında kardeşi *Bardiya* ya benziyen biri vardı. Halk bunu bizzat kaybolan *Bardiya* diye telâkki ediyordu. Kambisin aldığı haber bundan ibaret kalmadı. Memlekette kendisinin hiçbir taraftarı bulunmadığını, onu mahlû bir hükümdar tanıdıklarını, sahte *Bardiya* nın bütün kuvvet ve iktidarı eline aldığını söylediler. Kambis kendini öldürdü.

**SAHTE BAR-  
DİYA**

İranda sahte *Bardiya* rolünü oynayan adam *Gomata* isminde bir mecusî papazı idi; sonraki bir tabir ile bir mu'bitti. Klasik İran tarihi *Gomata* yı sahte *Semerdis* adı ile tanır. *Gomata* yalancı şahsiyeti ile ele aldığı kuvveti her şeyden evvel menfi bir din teşebbüsünde kullandı. Mevkiinde kalabildiği yedi aydan ibaret zaman zarfında birçok mabetleri tahrip ettirdi. Sahtekârlık pek çabuk meydana çıktı. Kendisini *Medya* da kapandığı bir kalede muhasara ettiler. Etrafında bulunan adamlarile beraber öldürdüler.

*Gomata* dan sonra iran tahtı Birinci *Daryüs* e intikal etti. İntihapta an'anevî bir tefe'ül hâkim oldu. Namzetlerin binek atlarını geniş bir tavlaya koydular. Sabahleyin ilk kişneyen atın sahibi hükümdar addolunacaktı. Sabah oldu; daha güneş etrafa yayılmamıştı. Sükût içinde uzaktan *Daryüsün* atı kişnedi. At uşağı bunun yolunu bulmuştu.

İntihabın böyle fal ve kur'a ile yapılması namzetlerin istihkakça farkları olmadığını gösterir. Bisütun kitâbesindeki kayde göre *Daryüs* Akamanış soyundandır. Fakat Kurusla müşterek bir koldan gelmemiştir. Kurus onunla üçüncü batında birleşir. *Daryüsün* hükümdarlık mevkiine gelmesini takip eden birkaç yıllar muhalifleri yatıştırmak, teskin etmekle geçmişti. Görülüyor ki ne *Daryüsün* intihabı, ne de ondan evvel *Gomata* nın tahakkümü memlekette kendisini sükûn ve inkıyat ile kabul ettiren nafiz bir tesir husule getirmemişti. İlk muhalefet *Elam* muhitinde zuhûr etti. Vaktile Akamanışların Anzan Hükümdarlığını ellerinden

## KURUSTAN EVVEL VE SONRA

aldıkları başka bir hanedan evlâtlarından *Atrina* ailevî kakkını istemek için ayağa kalkmıştı. Etrafında kendisine yardım eden büyük bir kuvvet vardı. Babilde *Nabonid* in ikinci oğlu olduğunu iddia eden *Nidintübel* sahte *Semerdis* in zuhûrundan birkaç gün sonra *Nabokotonosor* adı ile kendisini hükümdar ilân ettirdi. Daryüs Elam işinin hallini cenerallarına<sup>3</sup> bıraktı. Kendisi bir ordu ile Babile yürüdü. Her iki sahada yapılan hareket muvaffakiyetle neticelendi. *Atrina*, ve *Nabokotonosor* cür'etli teşebbüslerini hayatlarıyla ödediler.

Ayrılık temayülleri az çok her yerde mahsustu. Medyanın yerli ordusu *Kiyaksar* evlâtlarından *Fraurt* u kiralık mevkiine getirdi. Medya istiklâlini istiyordu. Daryüs başka yerlerdeki ihtilâli bastırdıktan sonra *Medya* ya geldi. *Fraurt* la çarpıştı. *Fraurt* Reye kaçmıştı. Bir az sonra ele geçti. Hükümdar burnunu, kulaklarını, dilini kestirdikten, gözlerini de oyduktan sonra iki sene *Hangmatana* sarayının kapısında zincirle bağlı olarak ahaliye teşhir etmiş ve sonra astırmıştı.

İhtilâl ve hoşnutsuzluk Türküstan hudutlarından *Lidya* ya kadar türlü türlü şekillerde sekiz sene sürüklendi. Bu müddet zarfında hükûmetin ilân ettiği seferler on dokuzdur. Dokuz kişi istiklâl ve hükümdarlık davasına kalktığı için silâh kuvvetile tenkil edilmiştir. Bu suretle husule gelen intizam bütün imparatorluğun manzarasını değiştirdi. Kurusun din ve millet kayıtları haricinde tesis ettiği Medya - İran tefevvuku yerine memlekete müşterek bir din ve mutlak bir idare sistemi veren bir İran Devleti kaim olmuştu.

## İRAN

### 2. KURUS — DARYÜS

Kadîm İran tarihinin en ziyade tahlile muhtaç kısmı *Gomata* nın zuhûrunu takip eden büyük ve kanlı inkılâp devresidir. En son zamanda yazılan bir kadîm İran tarihi sahte *Semerdis* in yıktırdığı mabetlerden bahsederken şöyle diyor:

“*Perslerin mabedi yoktu. Gomata* nın tahrip ettiği ibadethaneler evelce fethedilen memleketlerde olmalı! kendisini bu ifrata sevkeden halin din taassubu olduğu meydandadır.”

Tarihin bize kadar vâsıl olan tafsilâtı, Kambisten sonra İran İmparatorluğu içersinde bir mabet mücadelesinin zuhurunu gösteriyor. İstrabo ve saire gibi yunan muharrirleri Kambis zamanında bazı mabetlerin yıkıldığını mevzuubahsetmişlerdir. Bu tahribat Kambisten bir hayli zaman sonra Daryüsün oğlu Kerkes tarafından yabancı memleketlere kadar teşmil edilmişti. Sicilyalı Diyodor Kerkesin mahza Delfteki Apollon mabedini yıkmak için ordu sevkettiğini yazıyor. Bu iki yıkma devri arasında bir de ihya ve tamir devri geçmiştir. Daryüs mahut Bisutun kitabesinde *Gomata* nın yıktırdığı mabetleri ihya ettiğinden bahsetmiştir. Demek ki mabetler uzun bir inkılâp geçirmişti. Bazı müellifler *Gomata* vak'asının maksadını temin için Daryüs tarafından tasni edildiğine kanaat etmişlerdir. Hali hazırda bu sözü tevsik edecek bir delil bulunamaz. Fakat yıkılan mabetlerin ne tarzda tamir edilmiş olduğu tarih nazarında daima şüpheli kalacaktır. İhtimalki Daryüs ibadethaneler yerine ateşgedeler inşa etmişti.

Ateşgede, mabet meselesi doğrudan doğruya bir türklük, ve sonraki iranlılık bahsi gibi telâkki



olunabilir. *Maryüs Fontan* ın sarahatle ifade ettiğ i gibi, Allah için evler yapmak sırf Turan zihniyetidir. Ârîlerin mabetleri açık hava ve ormandı.

Herodot şu izahatı veriyor:

“Benim bildiğ ime göre, Parslarca heykel, mabet, ve mezbahlar inşası gayrimeşrudu. Bunları yapanlar nazarlarında akılsız ve deli sayılırlardı. Hakikatte onlarda Grekler gibi Allahın insanlardan başka bir mahiyeti olmadığına kanidiler zannederim. Grekler, *Zeüse* e dağların üzerinde kurbanlar arzederlerdi.”

Herodotun bize bildirdiğ i *Pars* lar dince *Met* ler ve *Anzanit* lerle müşterek olan ilk İranlılar değildirler. Mabetleri istemiyen sonraki İran dinidir. *Zeratuştra* nın Avestasında hiçbir mabet meselesi mevzuubahsolmamıştır. İran peygamberi yalnız Alaha ibadet için yakılacak ateşin meşru bir yere konulmasını tavsiye ediyordu.

Şu hal delâlel eder ki, yıkılan ibadethaneler *Kurusun* yaşadığı zamanlarda hâkim olan başka bir din sisteminin mahsulü idi. Sonraki din cereyanları bunları tahrip ettirdi. İnkılâbın menş e-  
 ini *Zeratuştra* nın şahsında ve taraftarlarında aramak lâzımgelir.

Şimdiye kadar bu isim etrafında yapılan tetkikler birkaç noktada temerküz etmiştir. Bazıları şu kanaati ileri sürmüşlerdir : *Zeratuştra* adı tarihte bir kaç defa yaşamıştır. Milâttan 20, 22 asır evvel *Medya* da zuhûr eden bir din müessisi bu ismi taşıyordu. Sonradan gelenler onun koyduğı esasları bazan takip, bazan da ihlâl ettiler. İkinci bir fikir şudur: *Kurus* la *Daryüs* zamanı arasında biri diğerini benimseyen iki *Zeratuştra* gelmiştir. Sonraki avesta dini Babil yahudilerinin-

## İRAN

den öğrendiği şeyleri kendi düşüncelerine karıştıran bir Zeratuştranın eseridir.

Her halde Avestanın son şekilile alâkadar bir Zeratuştra mevcuttur. Ve bu adam — yukarda uzunuzadı izah edildiği gibi—mensup olduğu Medya muhitinde telkinlerini kimseye kabul ettiremediği için *Baktriyan* hükümdarı *Küstasp* ın yanına gitmiş orada muvaffak olmuş, dinini tesis etmiştir. *Metlerin*. reddettikleri bu yeni din, hangi kuvvetle meydana çıktığı bilinmiyen *Gomata* nın Şuuursuz taassubile eski millî mabetleri yıkıp bitirdikten sonra *Küstasp* ın oğlu bir kura ile hükümdarlık mevkiine çıkıvermiştir. Birbirini takip eden ihtilâller ayrılık teşebbüsleri ve dinî mücadeleler tek bir amilin tesiri altındadır: *Kurus* un tesis ettiği eseri kendi enkazı üstünde başka bir heyete koymak!

İhtimalki başlangıçta Gomatayı teşvik edenler — bazı müverrihlerin ima ettikleri gibi—Daryüsün taraftarları olmuştu; Gomata bunların elinde bir aletten başka bir şey değildi.

Kurus başladığı işte samimî idi. O Medya ve İran ittihadının tefevvuku altında şarkla garbı birleştirecek siyasî bir esas kurmağı düşünmüştü. Bunda hiçbir temsil fikri, hiçbir dinî maksadı yoktu. İdaresi altındaki memleketler ayrı ayrı kendi hükümdarlarını, dinlerini ve millî inkişafalarını muhafaza edeceklerdi.

İranın ilk hâkim olduğu yerlerde yaşayan milletler bu umumî müsamaha ve hürriyetperverlik siyasetinin kıymetini birbirinden daha iyi takdir ediyorlardı. Bazan tarihte en küçük bir hâdisе başlıbaşına bir devri izah eder. *Kambis* Mısırdaki Kartaca üzerine yürümeği tasmin ettiği zaman

## KURUS — DARYÜS

kendisile müttefik olan Fenikelilerin buna muvafakat etmemiş ve *Kambisi* azminde vazgeçirmiş olduklarını yukarda söylemiştik; bundan bilhassa müşterek bir hatıranın tesiri de amil olmuş gibi görünür. Fenikelilerin Kadikste mabutları *Melkart* a ait bir mabetleri vardı ki bütün garp müstemlekelerinin dinî merkezi halinde idi. Mabut *Melkart* kadim yunan ve lâtin herköllerinin aynı idi. Her üç millet bunu takdis ediyordu. Halbuki mabut *Melkart*ın gemilerle İspanyaya gitmesini temsil eden efsanede Fenikelilere Metler ve Parslar da karıştırılıyordu. Mabudun etrafındaki askerler arasında bunlar da mevcuttular. Bu hatıra hangi devre ait olursa olsun *Melkart*ın başka bir isim altında Metler ve Parslara ait ilâhlar arasında da takdis edildiğine delâlet eder. *Kurus* ve *Kambis* zamanlarında henüz *Elam* muhitinde en eski zamanlardan intikal eden müşterek bir din an'aneleri izlerini tamamen kaybetmemişti. *Kurus* Anzanlı bir Oğuz sıfatile bu an'anelerin hepsine kıymet verdi. Bunun için Babilliler kendisini bir Babil hükümdarı, Yahudiler bir rehakâr, Metler bir Türk, bir Anzanit diye tanıdılar. *Lidyadan* başka her yerde birçok taraftarlar buldu. Ve her yeri kolaylıkla teshir etti. *Daryüs*ün İran Devleti bu gidişin bütün bütün aleyhinde bir İran aristokrasisi ile karışık Avestaî bir din sistemini etrafına zorla kabul ettirecek bir vaziyet aldı.

Medya Elam ve Anzan muhitlerinde *Daryüs*ün yaptığı islahat imparatorluğun idaresini birdenbire sıkı bir merkeziyet altına koymuştu. Görünüşte her yer kendi millî müesseselerini muhafaza ediyordu. Fakat herşeyin fevkinde Satrap vardı. Bunu doğrudan doğruya merkez intihap ediyor

## İRAN

ve kendisine her türlü salâhiyeti veriyordu. Mühim memleketlere gönderilen Satraplar hükümdarın etrafında toplanmış olan imtiyazlı yedi pars ailesinden intihap edilirdi. Bu Satraplıklar adeta mahdut bir İran aristokrasisine verilmiş bir inhisardı. Başka unsurdan gelenler, meselâ Metler büyük bir Satraplığa geçemezlerdi. İran aristokrasisi içinde temessül eden Parslara verilen imtiyaz buna münhasır değildi. Memleketin her tarafı ağır vergiler altında inleyip durduğu halde *Parslar* bundan azade idiler. Metler senevî yüz bin koyun, dört bin katır, üç bin at vermeğe mecburdular. Buna karşı *Parslar* yalnız hükümdarın tesadüfen kendi memleketlerinden geçmesi esnasında kendisine bazı hediyeler takdimile mükellef tutulmuşlardı. Bir koyundan bir bardak süte, bir avuç una kadar en kıymetsiz birşey veren bütün mükellefiyetini ifa etmiş oluyordu. Ahalinin *Daryüs* le selefleri hakkındaki telâkkisi idarenin tâbi olduğu farkları izah eder; herkes şöyle söylüyordu: *Kurus* bir baba idi. *Kambis* bir efendi oldu. *Daryüs* kazanca açılmış bir muhtaçtır. Şu tafsilât *Kurusun* tesis ettiği İran - Medya hegemonyası karşısında *Daryüs* hükûmetinin ne demek olduğunu göstermek için kâfidir.

*Daryüsün* verdiği şekil iran aristokrasisini müstakil ve millî bir devlet haline koydu. *Medya Elam* ve *Anzan* muhitleri, hatta Türküstana yakın bazı yerler yavaş yavaş ve bariz bir tahakkümle onda temessül ettiler. İşte *Anzan* Akamanışlarıyla kendisinin aynı aileye mensup olduğunu ancak kendi kitabesile tevsik edebilen *Daryüsün* ailesini ayıran ve *Anzanitlerin*, *Oğuzların türklüğünü* tarihe unutturan amil budur.

## DARYÜSTEN İŞKENDERE KADAR

### 3. DARYÜTEN İSKENDERİN ÖLÜMÜNE KADAR

Daryüs etraftaki ihtilâfları bastırdıktan sonra gözlerini Hindistana ve garp tarafına dikmişti. İlk hedefi Hindistan sahası oldu; burada yaptığı sefer kendisine ilk adımda geniş Heptahindu (Pencap) ovalarını kazandırmıştır. *Daryüs* Hintte uzun müddet meşgul olmak istemedi. (İndüs) nehri üzerinde tesis ettiği bir filo Hintistan Satraplığının hududunu bu ırmağın uzanabildiği saha üzerinde tesbit etti. Filonun kumandanlığına *Skylak* isminde bir grek getirilmişti. Bu adam altı ay gemilerle Mekran, Gedrosie ve Arabistan sahillerinde dolaşarak İranın mevcudiyetini tanıttırdı. Yunanistan *Daryüs* için her yere tercih olunmak lâzım gelen bir istilâ sahası idi. Fakat ondan evel Avrupa Çitlerini, yani şimdi kısmen Cenubî Rusyaya tesadüf eden saha da ve Karadenizin şimalindeki Göçmül Türkleri itaat altına almak lâzımdı. *Daryüs Sustan Sart* hududuna kadar askerî bir yol yaptırdı. Bunun boyu iki bin dört yüz kilometroya varıyordu. Yol üzerinde muhtelif posta merkezleri tesis etti. Menzillerde atlar daima hazırды. Her merkez aldığı şeyi son süratle öteki menzile naklediyordu.

Çitler o zaman servet ve cesaretleriyle meşhurdular. Dağlardaki altın madenlerini işletmek onları zengin etmişti. *Daryüs* Çitler üzerine hareket etmeden evvel Kapadokya Satrapı *Aryamana* Karadenizin şimalinde bir akın yaptırdı (m. e. 515). Getirilen esirler ordunun hareketi için lâzım olacak malûmatı verdiler. *Daryüs* seksen bin kişilik bir ordu ile İstanbul boğazını geçti. Trakyanın şark tarafını itaat altına aldıktan sonra *İyon-*

ların yaptıkları gemilerle tertip edilen bir köprü üzerinden Tunayı geçti. Göçmül bir halde bulunan Çitler hiçbir yerde İran ordusu ile temasa meydan vermediler. İki ay Tuna ve Don nehirleri arasında dolaşan ordu yiyecek ve içecekten son derece muztarıptı. Çitler İran ordusunun doğrulduğu istikamet üzerine zahireleri yaktıkları gibi kuyuları da dolduruyorlardı. *Daryüs* bu fena şerait altında daha şimale çıkarak bazı köyleri yaktıktan ve rasgeldiği şeyi yağma ettikten sonra geldiği yol üzerinden geri döndü. Satrap *Megabezin* kumandası altına verilen seksen bin gışilik ordu Trakyanın tâbiiyetini temin etmiş ve Makedonyayı tazyika başlamıştı. Bu vaziyet İran ile Şimalî Yunanistanı yakından karşılaştırmış oluyordu. Aradaki münasebet pek kısa bir zaman için *Atina* nın gösterdiği bir inkiyat ve teslimiyete benzeyen bir şekilde devam etti. Atinalılar dahilî siyasetlerine ait bazı vak'alarda yakındaki satrapların müdahalesini isteyecek kadar ileri gittiler. Fakat bu hal kolayca aksine döndü. Lidya Satrabının *Naksosa* karşı yaptığı bir akında büyük bir muvaffakiyetsizliğe uğraması evvelâ *İyon*ları, daha sonra bunlara iltihak eden diğer eyaletlerle beraber Atinalıları İranın aleyhine teşvik etti. Müttefikler birdenbire *Sart* a tecavüz ettiler.

*Daryüs* ü hayatında en ziyade müteessir eden hâdiselerden biri bu idi. Hususî adamlarına hergün yemeğe oturduğu zaman kendisine *Atinalıların* yaptığı fenalığı hatırlatmalarını emretmişti. Bu husumet İranla Yunanistanın iki asır birbirile vuruşmasını intaç etmiştir.

*Daryüs* ün Yunanistana karşı giriştiği iki muharebeden birinde ordunun levazımını taşıyan filo

## DARYÜSTEN İSKENDERE KADAR

şiddetli bir fırtınaya tutulmuş, yarıdan ziyadesini kaybetmişti. İkinci defa Adana ovasında büyük bir kuvvet tahşit edildi. Altı yüz seksen gemi ile Avrupa yakasına geçirilen bu ordu, lehinde ve aleyhinde neticelenen birkaç çarpışmadan sonra *Maraton* da mağîûbiyete uğradı. Yunanlılar bununla memleketlerini istilâdan kurtardılar (m. e. 490).

Daryüs Mısıra gitmişti. Burada bazı ıslahat yaptı. Mısırlıların muhabbetini kazanmak için kullandığı en büyük ve en müessir vasıta dinî duyguları okşamak oldu. Ruhânî zümre memnundu. Bir satrabın idaresi altında hükümdarlık makamını muhafaza eden Fir'avun ve ailesi de memnundu. Fakat köylüler vergilerin ağırlığından son derece ıstırap çekiyorlardı. İhtilâl bu ıstırabın tabîî bir ifadesi halinde ortaya çıktı (m. e. 486). Daryüs bununla iştigal edemedi. Aynı senenin sonbahar mevsiminde vefat etti. Yerine oğlu *Kerkesi* getirdiler. İran tarihi en ufak bir yenilikle değişmiş değildi. Yine evelkiler gibi ordular toplanacak, istiklâl istiyen yerler silâhla susturulacak, fütuhât ve intikam muharebeleri yapılacaktı. Mısır ihtilâli aynı vasıta ile bastırıldı. Ondan sonra Yunanistana geçildi. İmparatorluk hududu içindeki milletlerden hiçbiri bu muharebeye iştirakten müstesna tutulmamıştı. Ordu Çanakkle boğazının en müsait iki noktasında kurulan köprülerden Avrupa kıyısına geçti.

Yunanlılar müstevlileri Termopil geçidinde karşıladılar. Büyük muharebeler başladı. İranlılar başka bir yoldan Termopilin arkasına geçtiler, ve Atinayı yaktılar. Salaminde girişilen son bir muharebe İran ordusunu bütün bütün zedeledi.

## İRAN

Kerkes yeğeni Mardonu (Mardonios) ordusunun başında bırakarak Asyaya çekildi.

Dört yüz altmış beşte saraylara ve hükümdara mahsus bir facia, saray adamlarının ihanet ve suikastı *Kerkes* in mezarını hazırladı. Halefleri İranın harp hayatını Kendi hayatları kadar uzattılar. *Üçüncü Daryüs* kodaman zamanında idi ki, en garip bir anlaşmamak siyaseti, iran parası ile grek altını arasındaki fark meselesi *İskender* in İrana yürümesi için vesile oldu. İskender kendi asrı için mutavassıt sayılacak bir kuvvetle İranı istilâ etti. Son kat'i muharebe *Erbil* (Arbel) de olmuştu. Daryüs ordusu burada son bozgunluğa uğradı. Baktriyan Satrabı *Nobi* (m. e. 330) kendisini öldürdü. *Akamanış İmparatorluğu* İskenderin istilâsile artık tarihe karışmıştı. İlk İran Devletinin hayatı iki yüz dokuz sene devam etmiştir.

## D. PARTLAR

İskenderin İrana girmesile ölümü arasında yedi senelik bir zaman geçmiştir. İskender Asyada bütün manasile bir iran imparatoru halinde yaşadı denilebilir. İranın hükümdarlığa mahsus bütün âdetlerini kabul etmiş, iran imparatorlarının kırmızı renkte geniş elbiselerini giymiş, onların taçlarını başında gezdirmişti. *Daryüs* ün satraplarından birinin kızı *Roksan* la izdivaç etmesine rağmen hayatını büyük bir zevk ve sefahet âlemi içinde geçiriyordu. Herkes eski iran hükümdarları gibi onun önünde de yere kapanmağa mecburdu. Ölümü bir sefahet gecesinin sabahına karşı oldu. Başının altına koydukları demir kalkan burnundan boşanan kanla ıslanmıştı. Avrupada yerine yeğenini ge-



## PARTLAR

tirdiler. Asya İmparatorluğunda kendisini istihlâf edecek kimse yoktu. Zevcesinin iki ay sonra doğuracağı çocuk dünyaya gelinceye kadar Perdikas (Perdicase) isminde biri hükümdar naibi intihap edildi. Satraplıklar İskenderin kumandanlarına intikal etmişti. Bunların kendi idareleri altındaki memleketlerde tam bir istiklâlle yaşamağa başlamaları için uzun bir zaman geçmedi.

Muhtelif eyaletleri birbirine bağlayacak merkezî bir kuvvet kalmamıştı. Rekabetler muharebelere karıştı. Neticede Asyanın büyük bir kısmı Süriye ve İran kıt'aları Seleküs (Seleucus)ün idaresi altında toplandı. Tarihte Seleküsler (Séleucides) ismile yeni bir hükümdarlık çıkıyordu (m. e. 312).

Üçüncü Seleküsün hükümdarlığı zamanında Partlar İranı kurtarmağa teşebbüs ettiler. İhtilâl *Arsak* isminde bir türk başbuğunun riyaseti altında meydana çıkmıştı. *Part* lar tarihçe mazbûtlı olmayan bir zamanda Çin Türküstanından gelmişlerdir. *Selefküsler* aleyhinde mücadeleye girdikleri güne kadar (m. e. 255) Hazar denizinin cenubuşarkisinde *Hirkanya* (Hyrkanie - Curcan) ya yakın bir sahada meçhul bir hayat geçirdiler. *Arsak* Baktriyanlılara karşı yaptığı muharebede mak-tul düştü. Kendisinin yerine gelen İkinci *Arsak* —ki *Tiridat* adını almıştır.— *Hirkani* Kırallığını zabtetti. Halihazırda Esterabat denilen (Zadrakarta) *Part* ların ilk hükûmet merkezidir. *Tiridat* la beraber (Baktriyan) grekleri de *Selefküs* aleyhinde harekete geçmişlerdir. Bu son hareket Partlara Suriyeyi kazandırdı. *Tiridat* büyük hükümdar unvanını almıştı.

Paratlar hakkında yapılan tetkikler daha ziyade bunların Türk ırkından olduklarını mey-

## İRAN

dana çıkarıyor. Alfert Morinin (Alfred Maury) M. Belodan naklen yazdığına göre Partlar, *Türkler* ve *Koman*ların mensup oldukları ailedendir. (M. Belo) Koman lisanının doğrudan doğruya türkçe olduğuna kani idi.

*Herodot* bunlara Parthien = Partlar ismini veriyor. Çivi yazısile yazılmış kitabelerde Partların memleketlerine Partva denilmiştir. Bu isim aynı saha civarındaki yerlerde (Pahlavî) şekline girmişti. Kurunu vustada *Koman*lara verilen *Polovzes* adının aynı kelimededen başka birşey olmadığına kanaat gösteriliyor. *Alfret Mori* işte şu fikirdedir :

“*Atrek* (Etrek) havzasında sakin olan *Türk koluna* mensup *Turan kabîle* leri milâttan iki asır evel cenubuşarkîye doğru ilerlemişlerdir. Bunların diğer kısımlarının da birçok asırlar sonra *Hazar*ın şimaline çıktıkları ve *Theisse* (Tisza), ve *Tunaya* kadar ilerlemek suretile Cenubî Rusyayı istilâları altında bıraktıkları zannolunabilir. *Siküller* (Sicules) yani *Transilivanya* (Transylvanie) *Zekleri* (Szekler) —ki kendi atlarını taksim olundukları kazalardan (Szek) almışlardır. — Bazı müellifler tarafından Hunların ahlâfı addedilmişlerdir., *Zeklerin* ve bunlarla müşterek bir aileden oldukları bildirilen Partların *Türk* olduklarını göstermek için bu kadar izahat kâfidir zannederiz.

*Partlar* kendilerinin *Akamanış* hanedanından olduklarını söylüyorlardı. Bu rabıta yukarda *Akamanışlar*, *Oğuzlar*, *Parsovalar* hakkında verdiğimiz malûmatı teyit eder. Partların iddiası daha başka bir noktayı tenvire medar olur ki, bu da *Akamanış*ların mensup oldukları *Parsovaların* tıpkı *Partlar* gibi *Çin Türküstanı*ndan gelmiş olmalarıdır. Partlar tesis ettikleri devletle eski İran İmpa-

## PARTLAR

ratorluğunu yeniden vücuda getirmiş oluyorlardı. Fakat *İskenderin* istilâsı İran üzerinde o kadar derin tesirler bırakmıştı ki bu dirilişin hakikî bir canlanma olduğuna inanılamıyordu.

Klasik İran tarihleri *Partlar (Eşkâniyan)* devrine pek az bir kısım ayırabilmiştir. *Firdevs*in *Şehnamesinde* Eşkâniyana tahsis edilen parça birkaç sahifeyi geçmez. Bazı müellifler bunun *Firdevsî* devrinde *Partların* türklüğüne ait fikrin daha kat'î olmasından ileri geldiğini söylemişlerdir. *Metlerin Romalılarla* mücadeleye girmesi *Partlar* zamanına tesadüf eder. Roma salnameleri bu muharebelerin hatıralarını muhafaza etmiştir. *Partlar* la *Romalılar* arasındaki çarpışmaların birincisi ve en meşhuru *Kirasüs* ordusunun mahvını intaç eden muharebedir. Roma patrisiyenlerinden *Krassüs* Suriye hükûmetini deruhde etmişti. *Partlar* a karşı açacağı bir muharebe ile diğer patrisiyenlerin yaptıkları seferleri, kazandıkları fütuhatı gölgede bırakmak istedi. Ne asker toplamanın küçlüğü, ne de kabîlelerin beddua ve lânetleri kendisini bu sebepsiz kan dökmek vahşetinden vazgeçirmedi. Ermenistan kralı müttefiki idi. Meşhur Roma kumandanlarından *Kasiyüs* te muavinliğinde bulunuyordu. Bunların muhalefetine rağmen *Mezopotamya* ovalarına daldı.

Orada (Kerha) yanında *Part* Hükümdarı *Orodes* in kumandanı *Sürena* tarafından kuşatıldı. Kendi oğlu ile beraber 30000 kişilik bir ordu kaybettikten sonra kendisi de telef oldu (m. e. 53). Romalılar *Partlar* la karşı karşıya muharebenin imkânsızlığına kani idiler. Onlarla harbettikleri zaman bir taraftan üzerlerine bir ok yağmuru yağdırırlar, diğer yandan atlarını son süratle koş-

## İRAN

turarak kaçarlardı. *Partların* milâttan evel 255 senesinde başlayan hakimiyetleri milâttan sonra 226 senesine kadar devam etmiştir. Bu müddet zarfında kendilerinden 30 hükümdar gelmiştir. Part Devletinin hayatı, bilhassa son zamanları Romalılara karşı yaptıkları muharebelerle geçer. *Sasanîler* Farsistanda yeni bir devlet, yeni bir hanedan tesis ettikleri zaman *Partlar* Nisibin (Nusaybin) surları önünde Romalılarla vuruşuyor ve onları irana sokmıyorlardı.

### E. SASANÎLER VE SON DEVİR

Bütün kadîm cemiyetlerde olduğu gibi İranîler arasında da hükûmet teşkilâtı ötedenberi merkezî ve müsterek müesseselerden ziyade zümreler ve kabîlelerin hususî salâhiyetlerine, idarelerine tâbidi. Her zümre yahut kabîle doğrudan doğruya kendi arasından seçilen ocak ve aile büyüklerinin idaresi altında bulunuyordu. Bunun sebebi belli idi.

Zümrelerde bilgiler ve tecrübeler ancak ailevî bir ocak terbiyesine istinat ediyordu. Kabîle hayatında ise vadiler ve kaleler cemiyetleri daima birbirlerinden müstakil parçalara ayıran bir geçinme ve müdafaa vasıtası olmakta idi. İranın Partlar zamanındaki içtimaî manzarası bilhassa bu iki şekilde göze çarpar. Her şehir, yahut her kale surlarının içersinde bir derebeyliği ve zümre hayatı yaşıyordu. *Susyan*, *İsfahan*, *Darabkerd* gibi büyük yerler ve şehirler kendi beylerini hükümdar tanımışlardı. Bu dağınık vaziyette herhangi bir ailenin iki üç şehir üstünde tesis edebileceği nüfuz memleketin umumî hakimiyetine doğru atılmış bir adım sayılabilirdi.

## SASANÎLER

*Partlar* henüz kuvvetli bir ordu ile İranın bir tarafında *Roma* yı mağlûp ederken diğer bir tarafında ufacık bir ailenin, bir *Sasanî* hanedanının bir devlet teşkil etmesi işte bu nüfuzla olmuştu. Küçük bir kale muhafızlığından birdenbire İran hükümdarlığına yükselen *Ardâşîr* mevkiini kendi cür'et ve cesaretile beraber babası *Babek* in teşebbüslerine medyundur. Bu hanedanın meydana çıktığı günlerde *Darabkerd* kalesinin asıl hâkimi vuruldu. *Ardâşîr* in büyük kadesi *Şâpur* zevcesinin konağında anî bir kazaya uğradı.

*Ardâşîr* in bir çığ gibi harekete gelir gelmez büyüyen hakimiyeti o kadar şeri oldu ki, Part Hükümdarı IV üncü *Artaban* galip ordusile *Susyanda Ormozdağan* ovasına indiği zaman onu kendisinden daha kuvvetli bir ordu ile karşısında bulmuştu. ilk musademedede *Artaban* mağlûp olan ordusundan ölü olarak ayrıldı. Artık İran tamamen *Ardâşîr* in elinde idi. Partların *Sasanî* lere bıraktığı tarihî vazife memleketi Romalılara karşı müdafaa edecek bir orduyu evelce olduğu gibi ayak üstünde tutmaktı. *Sasanî* ler dört asır bu vazifeyi muvaffakiyetle ifa ettiler. *Sasanî* lik tarihinin en doğru hulâsası işte şu birkaç kelimeden ibarettir.

*Sasan* ismi *Ardâşîr* in büyük babası Sasandan gelmiştir. Bu adam *Persepoliste* Anahita ( Nahid, Zühre ) mabedinin mu'bidi, yani muğı idi. *Ardâşîr* in ahlâkıyata ait bir eseri mazbuttur. Bu iki kayıt *Sasan* ailesinin kendi zamanına göre medenî ve münevver bir muhitte yetiştiğini gösterir. *Sasanî* ler son pars mezhebinin yani Mazdeizmi tedvin ve teyit ettiler. *Venedikte* Mihitarist manastırı kütüphanesinde bulunan Ermenice ve Süryanî bazı

## İRAN

eserler — ki fransız müsteşrikleri tarafından tercüme edilmiştir—*Sasanî*leri yaşatan askerî kuvvetlerin bilhassa türk ordularından müteşekkil olduğunu gösteriyor. Süryanî *Mikail* tarihine göre bir aralık İstanbul surlarına kadar ilerliyen *Sasanî* ordularının başında *karadoğan* isminde bir kumandan bulunuyordu. O zaman Sasanîler Romalılardan aldıkları ganimetlerden bir kısmını *Horasan*ın şark hudutlarında yaşayan türk hakanına gönderirlerdi. Sasanîlik islâmiyetin teessüsünden sonra, yani İkinci Halife *Ömer-ül-Faruk* tarafından gönderilen bir ordunun istilâsı üzerine tarih sahifesinden silindi.

820 senesine doğru halifelerin kuvvetten düşmesi İrana yeniden hayat verdi. Araplar birbirini müteakıp İran vilâyetlerini kaybettiler. *Tahirî*ler *Saffarî*ler, *Sâmânî*ler, *Âli Büveyh*, *Gaznevî*ler muhtelif devletler teşkil ettiler. Bu hanedanların yerine en son Selçukîler kaim oldu. İlk hükümdar 1037 de *Bağdada* zaptettikten sonra İrana hâkim olmuştu. *Harzem* Sultanlığı *Selçukî* Devletine hitam verdi. Fakat *Cengizin* zuhûru *Harzem* hükûmetini uzun müddet sürdürmedi. 1225 te bu hükûmet te İrandan çekildi. *Cengizin* torunlarından *Holâgû* 1258 de *Bağdada* girmiş ve hilâfete nihayet vermişti. 1335 ten 1381 e kadar İran yalnız bir karışıklık içinde görülür. 1389 da Aksak *Timur* İrana girer ve hükûmeti ele alır. *Âli Timurun* inhilâli 1499 dadır. Bundan sonra İran Devleti *Safevî*lere intikal etmiştir. *Safevî*ler bütün İrana tasarruf etmişlerdi. Fakat Osmanlılar garp vilâyetlerini kendilerinden almışlardı. Devleti en ziyade sağlamlaştıran Şah *Abbas* tır. Bunun zamanında Tebriz fethedildi. Ve *Hürmüz* Portekizlerden alındı. Şah *Abbas* ın vefatı İranı

## SASANÎLER

yeniden bir inhitata düşürdü. 1722 den sonra *Afganlılar* İranı istilâ ettiler. Osmanlılar Azerbaycana girmişlerdi. Halbuki sonradan Ruslar Hazar vilâyetlerinde *Derbendi*, *Bakû* yu ve *Gilan*ın büyük bir kısmını istilâ etmişlerdir. Muhtelif galipler İranı parçalamıştır. 1747 ye kadar devam eden *Avşar tükleri*nden *Nadir Şah*ın saltanatı bu cümleden sayılabilir. *Zent* kabîlesinden *kerim Han*ın geçirdiği devre (1761-1779) İran için yeni bir inkişaf ve varlık hayatı sayılabilir. Ondan sonra dahilî muharebeler başgösterir, ve bu muharebeler 1794 te *kaçar hanedanı*nın müessisi *Mehmet Ağahan*ın zuhuruna kadar devam eder. *İkinci kaçar* Hükümdarı *Fetih Ali Şah* kadîm İranın garbinde yeni bir devlet vücade getirdi. Bu zat Fransa İmparatoru *Birinci Nabolyon*la tedafûi ve tecavüzî bir muahede aktetti. Fakat 1827 de Rusya ile yapılan muharebeler devleti yeniden kuvvetten düşürmüştü.





## ORTA ASYA

ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ TARİ-  
HİNE UMUMİ BİR NAZAR — M. E. III ÜNCÜ  
ASIRDAN SONRA ORTA ASYADA KURU-  
LAN VE ORADAN YAYILAN TÜRK  
DEVLETLERİ.



## XI. ORTA ASYA

### A. ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ TARİHİNE UMUMİ BİR NAZAR

— 1 —

Bütün dünyaya medeniyet neşretmiş olan Türkler asıl vatanları olan Orta Asyada da muhtelif devirlerde yüksek medeniyetler te'sis etmişlerdir.

Fakat Orta Asyada Türk medeniyeti normal bir surette, fasılasız inkişaf edememiştir. Bunun sebeplerini anlamak için Orta Asyanın iklimî ahvalini göz önünde tutmak gerektir.

Son cümudiyeler çekilip, Orta Asyanın büyük bir kısmı kuruduktan sonra, tarihten evvelki devirlerin bizden en uzak asırlarında cenubî Sibirya ile bugün Kırgız stepleri ismini taşıyan kıt'alar ırmaklar göllerle dolu gayet mümbit sahalar teşkil ediyordu. Burada müsait şerait sayesinde Türkler medeniyetçe inkişaf ederek gayet kesif bir maden medeniyeti tesis etmişlerdi. Bu devirde bu sahada yaşayan Türkler aynı zamanda ziraatçı idiler. Ziraat ve madenciliğe dair sözler bütün Türk lehçelerinde aynidir. Bu, Türklerin, dünyaya yayılmadan evvel bütün Türklerin aynı sahada yaşadıkları zaman dahi ziraatle uğraşmış, maden işlemesini bilmiş olduklarını ispat eder. Bu devrin kaç asır sürdüğü tahmin edilemez. Türk ırkının lisanı, umumî

## ORTA ASYA

evsafı, ruhî temayülleri bu devirde tekevvün ve teşekkül etmiştir. Bu devirde Türk ırkının merkezi sıkleti Altay dağları havasisi olduğu tahmin olunmaktadır. Türkler müsait şerait sayesinde gayet çabuk çoğaldılar. Altaydan şarkta Baykal, garpte Urala, Şimalde Sibiryaya, cenupta Çin ve İrana kadar yayıldılar. Bu devirdeki Türk medeniyetinin en mühim eserleri *Kurganlar* dır.

**KURGANLAR** Kurgan, pek eski devirlerde yaşamış Orta Asya Türklerinden kalma mezarlara (Tumuluslara) verilen isimdir. Ural dağlarından Yenisey nehri havasisine kadar bütün cenubî Sibiryada ve Kırgız steplerinde binlerce Kurganlara tesadüf olunur. O havalide yaşayan Türkler bu Kurganlara hiç dokunmazlar, onlara bir nevi mukaddes şeyler nazarile bakarlar.

On yedinci asırda Sibiryaya Ruslar eline geçtikten sonra cenubî Sibiryanın birçok yerlerinde rus muhacirleri yerleştirildi.

Ekserisi tepecik şeklinde olan Kurganlar rus muhacirlerinin dikkatini celbetti. Ruslar bu mezarları deştiler, kazdılar. O zaman şayanı hayret bir şey keşfedildi: Mezarlar tunç, altın, gümüş, bakır ve demirden yapılmış alet ve ziynet eşyalarile dolu idi. Bir kısım rus muhacirleri ziraati bıraktı, bu kurganları kazıp, çıkarılan tunç ve altın eşyayı satmakla maişetlerini temin etmeğe başladılar. Bu suretle birkaç sene zarfında büyük servetler istihsal eden Ruslar görüldü. Birinci Petro hükûmetin müsaadesinden başka Kurganların kazılmasını menetti. Hafriyatın ilmî heyetler murakabesi altında yapılmasını emretti. Bundan sonra Kurganlar ilmî heyetler tarafından usulle kazılmağa başladı.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Kurganları tetkikle birçok âlim uğraşmıştır. Arkeoloji âlimleri Kurganları iki kısma taksim ediyorlar :

1) Bronz devrine ait Kurganlar.

2) Demir devrine ait Kurganlar [1].

Birinci nevi Kurganlar bilhassa Yenisey nehri havalisi ile Abakan steplerinde bulunur. Demir devri Kurganlarına ise Irtiş ve Tobol nehirleri havzasında tesadüf olunur. Fakat bronz devri Kurganları arasında demir devri Kurganlarına ve bilâkis demir devri Kurganları sahasında bronz devri Kurganlarına da tesadüf olunmaktadır.

Bronz devri Kurganlarının milâttan evvel 3,000 sene ile 500 arasındaki devre ait oldukları tahmin olunmaktadır. Fakat hakikatta bronz Kurganlarının bazılarının daha eski olması ihtimali de kuvvetlidir. Şimdiye kadar tetkik edilmiş bronz devri Kurganları milâda yakın asırlara aittir.

Tunç (bronz) devri Kurganlarında bulunmuş eşya şunlardır:

Kılıç [kılıçların sapı ekseriya hayvan şeklindedir] ok ucu, süngü, bıçak, orak, kayçı [makas], balta, iğne, biz, burgu.

Koşum takımına ait eşya : toka, özengi, gem.

Ev hayatına ait eşya : kazan, tava.

Ziynet eşyasından : küpe, düğme, bilezik, ayna, hayvan şeklinde yapılmış muhtelif ziynet eşyası. Ziynet eşyasının çoğu altından mamuldur.

Demir devri kurganlarına gelince, bunların ekserisi milâttan evvel V inci asır ile milâttan sonra VII inci asır arasındaki devre aittir. Fakat VII inci asırdan sonraki devirlere ait kurganlar da vardır.

[1] Bu taksim. W. Rodloffun taksimidir. «Aus Sibirien» cilt II, fasıl VII

Demir devri kurganlarında bulunmuş eşya şunlardır:

Kazma, burgu, balta, bıçak, ok ucu, kalaylama aletleri, kılıç, süngü, zırh, çakmak; koşum takımına ait eşyadan: gem, özenği; ev hayatına ait şeylerden: çakmak; ziraate ait şeylerden: saban demiri, orak. Bunlardan başka muhtelif şeyler: türlü büyüklükte tokalar, kemer tezyinatı, kopçalar, muhtelif büyüklükte çiviler. Demir devrine ait kurganlarda bulunmuş eşyanın da birçoğu altın ve bakırdan yapılmıştır. Demir devri kurganlarında kemikten yapılmış ziynet eşyası ve çömlekler de bulunmuştur[1].

#### **TÜRKLERDE MADENCİLİK**

Her iki devrin kurganlarında bulunmuş eşyanın yapılışındaki nefaset, güzellik, san'atkârın yüksek mehareti şayanı hayrettir. Moskova, Len'ingrat müzelerinde saklanmakta olan, kurganlardan çıkarılmış eşya nümunelerini gördüğü zaman insan bunların milâttan evvel devirlerde, yapılmış eşya olduğuna inanmak istemiyor; bunları bugün Avrupa şehirlerinden birinde yapılmış eşya zannediyor. Len'ingrat, Moskova müzelerinden başka Sibiryada Tomsk, Krasnoyarsk müzelerinde de kurganlarda bulunmuş eşya çoktur. Avrupa müzelerinden Londra'nın (Britiş museum) unda da güzel bir kolleksiyon vardır.

[1] Kurganlar hakkında mühim eserler:

- D. G. Messerschmidt "Sibirskie drevnosti,, St. Peter. 1888.  
W. W. Radloff, "Aus Sibirien,, cilt II, fasıl VII s.s. 68-143  
A. V. Adrianoff, "Vıborki iz dnevnikov kurgannıkh raskopok. Minusinsk 1900.  
A. M. Tallgren, "Collection Towostin des antiquités préhistoriques de Minusinsk,, Helsingfors 1900

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Kurganlarda bulunmuş madenden mamul eşyanın çokluğu bir sual tevhit ediyor: Eski Türkler madenleri nereden alıyorlardı? Altay dağlarının pek çok yerlerinde keşfolunmuş maden ocakları ve izabe fırınları bu suale cevap veriyor. Türkler madenleri kendileri yerden çıkarıyor, kendileri işliyorlardı. Yani *Eski Türkler* madenden eşya yapmasını bildikleri gibi, madenleri işlemesini, istimal edilebilecek hale getirmesini de biliyorlardı, diğer tabirle, Türkler madencilik san'atının bütün şekilleri ve bütün usullerine aşına idiler. Eski Türk ülkelerinde kadim devirlerde işletilip bırakılmış maden ocakları gayet çoktur. Ekserisi bakır madeni ocaklarıdır. Bu ocaklardan bazılarının yeraltındaki koridorları, tam asrımızda yapılmış ocaklar gibi mükemmel bir surette ağaç direklerle (sütunlarla) dayatılmıştır.

Bu ocakların çokluğu, Türklerin madenleri ancak kendi ihtiyaçları için değil, diğer milletlere satmak için de çıkardıklarını ispat ediyor.

Kurganlarda bulunmuş eşyadan Türklerde madencilik san'atının gayet ünlü bir san'at olduğu da anlaşılmaktadır. Leningradın "Ermitaj," müzesinde kurganlarda bulunmuş eşya arasında çekiç tutmuş bir maden işçisini temsil eden küçük bir bakır heykel bulunuyor. Bundan başka kurganlarda pek çok küçük çekiçler bulunmuştur. Anlaşılyorki, Türkler, bu gibi heykelleri ve küçük çekiçleri bir ziynet olarak kullanıyorlardı.

Eski Türkler bakır, tunç ve demirden başka altın dahi çıkarırlardı. Orta Asyanın birçok yerinde metruk altın madeni ocakları keşfolunmuştur. Bu maden ocaklarında bakır aletler bulunmuştur. Bugünkü türk ülkelerinin türlü

## ORTA ASYA

yerlerinde maden izabesine mahsus fırınlar da keşfedilmiştir.

Türklerde madencilik san'atının bütün usullerinin malûm olduğunu tarihî devirlere ait vesikalar da teyidetmektedir. Meselâ *Tukyu türkleri* nin vergileri onlar için madenden eşya yapmak suretile ödedikleri tasrih edilmektedir.

**ORTA ASYA-  
NIN KURUMA-  
SI VE İKLİMİ-  
NİN DEĞİŞMESİ** Milâda yakın asırlarda Asya Türk-  
lerinin bir kısmı hayvan beslemek-  
le, göçebe hayatla yaşamağa baş-  
lıyor. Bu hayatî istihalenin sebebi-  
ni Asyanın iklimî tahavvülünde ara-  
mak lâzımdır.

Eski devirlerden bugüne kadar Orta Asya tedricî surette daima kurumaktadır [1]. Orta Asyada ırmakların adedi gittikçe azalmakta, mevcut nehirlerin suları eksilmekte, göller kurumaktadır. Eskiden mevcut birçok göller bugün yok olmuştur. Coğrafya âlimlerine malûm bu hâdise türk ırkı tarihinin anahtarı sayılmalıdır. Orta Asyanın diğer mühim iklimî vasfı şimali şarkîden esen rüzgârların çokluğu ve şiddetidir. Bu rüzgârlar Orta Asya sularının tebahhurundan hâsıl olan buharları Orta Asya cenubundaki ülkelere götürür. Bu rüzgârların Orta Asyaya getirdiği

[1] Asyanın kuruması meselesine dair mühim eserler:  
Ellsworth Huntington, "The rivers of Chinese Turkestan  
and the dessication of Asia." Geog journal  
1906. Cilt 28

A. Boutquin, "L'Asie centrale. La question du desséche-  
ment du globe.,

Dr. Edar Brückner, "Klimaschwankungen und Völker-  
wanderungen.,

Almanach der keiser. Akad. Wien 1912



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

şey ise kumlardan ibarettir. Bu suretle Orta Asya kuruduğu nisbette kum istilâsı altında kalmaktadır. Kumlar tedricen mümbit sahaları işgal ederek bir zaman yeşil ekinliklerden ve mahsuldar tarlalardan ibaret olan sahaları ıssız kumluklara tahvil etmektedir.

Bugün geniş kum sahralarından, steplerden ibaret olan sahaların vaktile mümbit, mahsuldar saharlar olduğu türlü emarelerden istihraç olunmaktadır. (Kum sahralarında 2-3, bazan 4-5 metre kalınlığında kum tabakası altında su yolları "Arklar," bulunmuştur.)

Son bin sene zarfında Orta Asyayı kumların istilâsı daha seri bir cereyan almış olduğu anlaşıyor.

### ESKİ TÜRK ŞEHİRLERİ

Bundan 7 asır mukaddem zamana kadar milâdî 6 ıncı asırla 13 üncü asır arasında garbî Türkistan ile Kırgız steplerinin cenubî kısmında birçok şehirler mevcut olduğunu çin ve islâm müverrihleri eserlerinden öğreniyoruz. Bugün bu şehirlerin yerini kum tabakaları kaplamıştır. Tarihî şehir harabelerinin yerini tayin etmek ancak kumlara karışmış mebzul çinili toğlalar, nefis çömlek kırıntıları gibi medeniyet bakıyeleri sayesinde mümkün olmaktadır. Bugün medeniyetten mahrum Kırgız - kazakların oturdukları sahanın birçok yerleri şehir harabeleri, medeniyet enkazı ile doludur.

Bu harabelerin bir kısmı tarihen malûm şehirlerin enkazıdır. Meselâ *Otrar, Cent, Yangı - Kent Sağnak* harabeleri gibi. Diğerleri, tarih isimlerini zaptetmemiş şehirlerin harabeleridir. Pek çok

## ORTA ASYA

şehirlerin, tarih isimlerini kaydetmiş olduğu halde, yerleri tayin edilmemiştir. Bu cümleden Atlak, Atbaş, Almalık, Balasagun, Talas, Kulan, Barshan, Sus, Suyap, Nuzket, Sütken, İli-Balık, Şelci gibi Türk şehirlerinin isimleri sayılabilir. Bugün bütün bu, *vaktile büyük bir Türk medeniyeti merkezi olan şehirlerin* yerinde kum ve rüzgârdan başka bir şey yoktur.

Son zamanlarda yapılan hafriyat neticesinde Çinî Türkistanda kum altında elliden ziyade şehir harabesi bulunmuştur.

Orta Asyanın eskiden mümbit arazisinin kum çölü haline gelmesi yukarda izah edilmiş iki hâdisenin mevlûdudur: Orta Asyanın tedricî kuruması, kumların istilâsı.

Suların azalması, ırmak, çay ve göllerin kuruması neticesinde eskiden mümbit sahalar çorak step haline gelmiştir. Mukim ahali oturduğu yerleri, köyleri, kasabaları bırakıp başka vatan aramağa, yahut göçebeliği ihtiyar etmeğe mecbur olmuştur. Metruk yahut tahrip edilmiş şehirlerin bulunduğu sahaları tedricî surette kumlar istilâ etmiştir. Yeşil tarlalar step olmuş, stepler kum sahrası olmuştur. Onun için Orta Asya türklerinin eski medeniyetleri nerede? sualine: kumlar altında, diye cevap vermek doğru olur.[1]

[1] Eski Türk şehirleri hakkında eserler:

- Aurel Stein, "Sandburied ruins of Khotan," London 1903.  
W. Barthold, "Otçet o poezdke v sredniyü Aziyü" S. Petersburg 1897.  
P. K. Kozloff, Trudi ekspeditsii imp. ros. geog. obşçstva soverşennoy v 1899 - 1901.  
R. Pumpelly, Exploration in Turkestan... Expedition of 1903 Washington 1905.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Bu kum ve harabeler altındaki eski türk medeniyetleri son zamanlara kadar ne Türklerin kendilerine ve ne de Avrupanın ilim âlemine malûm idi. Ancak son 50-60 yıl zarfında Orta Asyada yapılan hafriyat sayesinde ki Türklerin eski medeniyetleri ve bu medeniyetlerin yüksekliği hakkında bir fikir hâsıl etmek mümkün oldu. Türk ırkının mazisi hakkında Avrupa müsteşrik âlimlerinin fikirleri değişti.

### **TÜRK İRKİ TARİHİ ORTA ASYANIN COĞRAFİ ŞERAITİ NETİCESİDİR**

Orta Asyanın tedricî kuruması türk ırkının tarihî mukadderatı için mühim birkaç netice tevlidetti:

1 — Türk ırkının bir kısmını göçebe hayatla yaşamağa mecbur etti. Göçebelik türk tarihinde iklim tahavvülü neticesi bir zaruret olmuştur. Müsait coğrafî, iklimî şartlar içinde yaşayan Türkler hiçbir zaman göçebe hayata meyil göstermemişlerdir.

2 — Türk vatanlarının bir kısmının step haline gelmesi, türk ırkının, hayatî, iktisadî menfaatleri birbirinden farklı, mütezat iki zümreye bölünmesini mucip oldu.

3 — Steplerde hayat şeraitinin ağırlığı, göçebe Türklerin coğrafi sahanın şartlarına makûsen mütenasip bir surette daima çoğalmaları, göçebe Türklerde garba, cenuba muhaceret ihtiyacını, yeni vatan aramak meylini doğurdu.

4 — Muhacereti muvaffakiyetle yapabilmek için teşkilât lüzumu anlaşıldı. Bundan Türklerde askerlik ve inzıbat ruhu doğdu. inzıbat itiyadı Türkleri devletci bir millet yaptı.

5 — Askerlik, askerî teşkilât sayesinde Türk muhaceretleri fütuhat şeklini aldı.

## ORTA ASYA

6 — Fütuhât yapmak için garba, cenuba doğru yürüyen step Türkleri ilk önce yol üzerindeki mümbit Türk ülkelerini tahtı itaate aldılar, onları da fütuhata iştirake mecbur ettiler. Çünkü fütuhâtın muvaffakiyetle neticelenmesi için mütemeddin Türklerin teknik ve malûmatlarından da istifade lüzumunu anlıyorlardı.

7 — Bu suretle mümbit türk medeniyeti yuvaları daimî surette şimalden, steplerden gelen türk dalgalarının darbelerine maruz kaldılar.

Türk muhaceretlerinin bütün esbabını iyice kavramak için Orta Asyanın tedricî kurumasyundan, rüzgârların şiddetinden, mümbit sahaları kumlar istilâ etmesinden başka, Orta Asya ikliminin diğer şeraitini de göz önünde tutmak lâzımdır. Orta Asya ikliminin mühim bir vasfı da iklimin sertliğidir. Yani mevsimlerin dereceleri harareti arasındaki büyük farklardır. Orta Asyanın yazları fevkalâde sıcaktır. Vasatî hararet fevkassıfır 35 dir (Sudan hararetine müsavidir). Bazan bu hararetin 65-70 e çıktığı görülür. Kış ise fevkalâde soğuktur. Soğukluk Norveç ülkesinin vasatî bürudetidir. Tahtessıfır 30 ile 35 arasındadır. Orta Asyada yağmur nadiren görülen bir hâdisedir. Orta Asyanın bazı aksamında senelerce yağmur yağmaz. Yaz gayet kurudur. Kışın stepler kalın bir kar tabakası altında kalır. Göçebe Türkler bu kışları yeraltındaki evlerinde geçirirler; ev haricinde binlerce kilometre uzanan kalın kar tabakası, şiddetle esen soğuk rüzgar ve onun hazin feryadından başka hiçbirşey yoktur. Ancak arasıra bu rüzgâr sesine uzaktaki kurtların uluması karışır. Göçebe Türkler bu hazin inlerinde kışı geçirmek için yazın mukim zümrelere sattıkları koyun ve atlar

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

mukabilinde kâfi erzak alabildiler ise ne âlâ! O zaman bu inler de onlara bir saadet yuvası gibi görünür. Fakat, eğer bir sari illet neticesinde yahut kışın soğukluğu yüzünden hayvanları ölüp cenuptaki zümrelerle erzaka mubadele için göçebe Türkler hayvanlardan da mahrum kaldılsa, yahut cenupta kıtlık olup mukim zümreler göçebelere zahire satmak istemedilerse, göçebe Türkler kar altındaki soğuk inlerde yiyecekten de mahrum kalırlardı. Göçebe Türklerin ağır hayat şeraiti bundan ibaretti. Türklerde muhaceret ve fütuhât cereyanlarını tevlit eden bu şerait olmuştur. Bu gibi ağır şerait içinde yaşıyan Türkler için cenubun sulu, sıcak, mümbit kıt'alarına gidip yeni bir vatan aramak, orada yerleşmek arzusu çok defa mukaddes bir milli ideal şeklini almıştır. Her devirdе Türklerin cenuba, garba doğru yürümek temayülü ibraz etmelerinin derin esrarını bu şeraitte aramak lâzımdır. Türklerin tâ kablet-tarih devirlerden on altıncı asra kadar süren, Çine, Hindistana, İrana, Mesopotamyaya, Anadoluya, Avrupaya muhaceretlerinin en mühim âmili Asyanın kuruması ve bunun neticesinde bir kısım Türkler için iktisadî hayatın ağırlaşması olmuştur, Türk muhaceret ve fütuhatları iklimî tahavvüller neticesinde hâsıl olan iktisadî zarurettен doğmuştur. Bu muhaceretler sayesindeki Türkler garpte, cenupta büyük kıt'alar zaptettiler, orada nizam, inzıbat, asayiş ve emniyet tesis ettiler. Bu suretle mütemeddin devletler vücude getirdiler[1].

[1] İklım ile milletlerin tarihi arasındaki münasebete dair eserlerden mühimleri:

E. Huntington, Civilisation and Climate  
New Haven 1915.

**TÜRK MEDE-  
NİYETİ MER-  
KEZLERİ**

Bereket versin, Türk vatanlarının bütün aksamı step ve kumlardan ibaret değildir. Orta Asyada bugüne kadar kurumamış büyük nehirler vardır. Bu nehirlerin etrafındaki Türkler türlü isimler altında yüksek medeniyetler kurmuşlardır. Oturma hayat mümkün olan mümbit sahalardan cümlesinden Şimalî Moğolistandaki Selenga-Orkhon havalisini, Balkaş ile Issik-Kül arasındaki Yedi su mıntakası ismini taşıyan İli nehri havalisini, Çinî Türkistandaki Tarım nehri vadisini, garbî Türkistandaki Çu, İnci (Sirderya) ve Öküz (Amuderya) nehirleri havalisini zikretmek lâzımdır. Bu sahaların herbirinde muayyen bir devirde Türkler yüksek medeniyetler tesis etmişlerdir. Tâ milâttan evvelki asırlarda Orkhon havalisi Türkleri medeniyetçe çok yükselmişlerdi.

**BÜYÜK TÜRK  
DEVLETLERİ**

*Hyung-nu* ismi ile malûm şarkî Hunların medeniyeti o devir için yüksek medeniyet sayılmalıdır. Şarkî Hunlar Moğolistandan Idil havzasına kadar uzanan büyük

F. Ratzel, *Anthropogéographie* s. 73-368.

E. Semple, *Influence of géographical environment* London. New-York. 1911. s. 473-515.

E. Reclus, *L'Homme et la Terre*. Paris Vidal de la Blache *Les conditions géographiques et les Faits sociaux*. Sven Hedin, *Through Asia* London 1893.

Göçebelğin sebepleri hakkında eserler:

E. Brückner, *Klimaschwankungen und Völkerwanderungen*. Almanach der Kaiser. Akad. D.W. Wien 1912

Türk kavmlerinin muhaceretlerine dair eserler:

J. Klaproth "Recherches sur la migration des peuples," Paris 1824.

Uyfalvy, «L' Emigration des peuples» Paris 1825.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

ve muntazam bir devlet tesis etmişlerdi. Bu ülkede asayiş ve inzibat hüküm sürüyordu. Hunların mükemmel kanunları vardı, mahkeme ve hapishaneleri vardı. Devlet muhtelif büyüklükte idari sahalara bölünmüştü.

Hunların türlü mahiyette umumî halk içtimaları olurdu. Hun devleti kuvvetli bir askerî teşkilâta malikti. Bütün Hun halkı askerî inzibata tâbi idi. Her Türk bir asker idi.

Bu devirde Türkler ziraate de ehemmiyet verirlerdi. Her Türk bir arazi parçasına malikti. Hunlarda madencilik san'atı de ilerlemişti. Hunlar madenden her türlü alet ve eşya imal etmesini bilirlerdi.

Milâttan sonraki devirlerde de, Orkhon, Selenga havalisi merkezi olmak üzere kuvvetli türk devletleri kurulmuştu. Bu devrin Türklerine Çinliler «Tukyu» [1] ismini veriyorlar. Milâttan sonra teessüs etmiş büyük türk devletlerinden biri, Altay türklerle tarafından kurulmuş başında *Bumın* ve *İstemi* Han bulunan devlettir.

Bu devletiki kısımdan ibaret idi. Şarkî kısmında *Bumın Han* ahfadı hâkim idi, garbî kısmında [bugünkü garbî Türkistanda] *İstemi Han* ve ahfadı hüküm sürüyordu.

*İstemi Han* devrinde (562-576) garbî Tukyu devleti dünyanın en kuvvetli devletlerinden biri idi. Türk İmparatoru *İstemi Han*, zamanının bütün büyük hükümdarları ile siyasî münasebetlerde bulunuyordu. Bizans ve İran hükümdarlarına sefirler gönderir, onlardan sefaretler kabul ederdi.

[1] Tukyu «Türk» kelimesinin Çince tellâffuzudur.

## ORTA ASYA

İranın Sasanyan sülâlesi hükümdarlarından Hüsrev Nuşirevan (m. sonra 531-570) İstemi Han kızile evlenmeği bir şeref addetmişti.

Türk hükümdarı İran ve Bizans imparatorlarına yazdığı mektupları ve sefirlerin itimatnamelerini türk dilinde ve türk yazısı ile yazardı.

İstemi Han devrinde Türkler arasında maden san'ati fevkalâde ilerlemişti. Türkler altından, gümüşten ve başka madenlerden her türlü alet ve eşya yaparlar, bunları diğer milletlere satarlardı. 569 da İstemi Han payitahtına gönderilmiş bir Bizans sefiri, Zemarque, *Türkiyede* gördüğü altından yapılmış eşyanın güzellik noktai nazarından İstanbulda yapılan maden mamulâtından kat'iyyen dun olmadığını itiraf ediyor. Rum sefiri, İstemi Hanın müteaddit saraylarında gördüğü altın eşyanın mebzullüğünden bahsediyor. Türk imparatorunun sarayında tavus şeklinde yapılmış ayaklar üzerine oturtulmuş altın tahtlar, altın sütunlar, altın masalar, sandalyeler, ve pek çok altından mamul ev eşyası gördüğünü hayretle hikâye ediyor. Türklerin bir kısmının maden mamulâtı yapmak ve satmakla meşgul olduğunu söylüyor.

Bumın ve İstemi Hanlar tarafından tesis edilmiş bu devlet yedinci asrın ortalarına doğru sukut etti. Fakat yedinci asır nihayetlerine doğru merkezi gene *Orhon* ve havalisi olmak üzere yeni bir *Türk devleti* teessüs etti. Bu devirde Türkler siyasetçe yeniden yükseldikleri gibi medeniyetçe de ilerlediler. Bu devir Türkleri birçok kitabeler taşıyan abideler bırakmışlardır.



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

### ESKİ TÜRK DİLİNDE KİTABELER

Orhon abideleri ismile malûm abideler bu devirde, (sekizinci asırda) Orhon havalisinde yaşayan Türklerden kalmış eserlerdir.

Orhon kitabelerinden ve Çin vakayinamelerinden bu devirde Türklerin yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş oldukları anlaşıyor.

Orhon kitabelerinden bu devirde Türklerin gayet koyu millî şuur sahibi bir millet olduklarını, bütün Türkleri birleştirmek rehberlerin yüksek gayesi olduğunu, Türklerin kendilerine mahsus kanunları mevcut olduğunu, devlet memurlarının türlü sınıflara bölünmüş olduğunu, Türk devletinin Moğolistanın şarkındaki Kadırgan (Hingan) dağlarından Aral gölüne, Sibiriyadan Demirkapıya (Efganistana) kadar uzandığını öğreniyoruz.

Orkhon kitabelerinde kullanılan lisan saf türkçedir. Yazısı türk yazısıdır. Halbuki o devirde bugünkü mütemeddin Avrupa kavmlerinden hiçbiri ne böyle inkişaf etmiş lisana, ne de millî şuura malikti.

### ÇİNİ TÜRKİSTANDA TÜRK MEDENİYETİ

Çinî Türkistan türkleri de tâ islâmiyetten evvelki devirlerde medeniyette çok ilerlemiş bir zümre teşkil ediyorlardı. Çinî Türkistan şehirlerle

dolu idi. Ziraat ve san'atle uğraşan bu Türkler san'at ve hırfetlerde çok terakki etmişlerdi. Çinî Türkistan Türklerinin kendilerine mahsus yazıları, inkişaf etmiş edebiyatları da vardı. Son zamanlarda ingiliz, rus, fransız, bilhassa alman âlimleri tarafından yapılmış hafriyat neticesinde Çinî Türkistan türkleri lehçesinde islâmiyetten evvel gayet zengin bir edebiyat yaradılmış olduğu ispat olunmuştur. Eski şehirlerin harabeleri, mabet enkazı arasında bulunan yazma eserler bugün Rusya

## ORTA ASYA

Fransa ve Almanyanın kütüphane ve müzelerinde saklanmaktadır. Bilhassa Berlin şehrinin etnoğrafi müzesindeki Uygur eserleri birkaç dolap dolduracak kadar çoktur. Bu eserlerin bugün bir kısmı tamamen okunup almanca tercümelerile beraber neşrolunmuştur. Büyük bir kısmı daha okunmamıştır. Uygur (Çinî Türkistanda islâmiyetten evvelki devirlerde yaşamış Türklere bu isim verilmektedir) edebiyatının bütün bulunmuş eserleri okunup neşrolunduğu zaman bu edebiyatın ehemmiyet ve kıymeti daha iyi anlaşılacaktır. Eski Uygur mabet harabelerinde bulunmuş eşya arasında yazma eserlerden başka birçok nakışlı duvar tezyinatı gibi san'at eserleri de bulunmuştur.

İslâmiyetten evvelki devirlerde Çinî Türkistanın gayet kesif bir medeniyet ocağı olduğunu Çin müverrihlerinin eserlerinden de anlamak mümkündür. Yedinci asrın başlarında Çinî Türkistanda seyahat etmiş olan Çinli *Hyuven-Thsang*ın bu ülke Türkleri hakkında verdiği malûmat bu devirde Çinî Türkistanda Türklerin medeniyetçe çok yükselmiş olduklarını gösteriyor [1]. X uncu asır nihayetlerine doğru (981 de) Çinî Türkistanın daha islâmiyeti kabul etmemiş Türklerinin merkezi olan Bişbalık şehrindeki Arslan Han sarayını ziyaret etmiş olan bir Çin sefiri Uang-Yen-Ti bu devirde Bişbalık havalisinde beş yüz kadar mabet bulunduğundan, Bişbalıkta bu mabetler yanında kütüphane bulunduğundan, şehirlerde evlerin birkaç katlı olduğundan, Çinî Türkistan ahali-

[1] Edouard Chavannes, Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux, St. Petersbourg 1903.

Stanislas Julien, Memoires sur les contrées occidentales etc. Voyages des Pèlerins bouddhistes. Paris 1853

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

sinin ziraat ve türlü san'atlarda fevkalâde mahir olduğundan bahsediyor [1].

Çinî Türkistanda şehir harabelerinde bulunmuş Uygur edebiyatı bunu teyit etmektedir.

Çinî Türkistanda islâmiyet intişarından sonra da medenî devirler görüldü. Karahaniler sülâlesi devri Türkistanın medeniytçe parlak devirlerinden biridir. Bu devirde de Çinî Türkistanda halis bir Türk dilinde yüksek bir edebiyat yaratılmıştı. Cengiz fütuhatı ve ondan sonraki Çinî Türkistan ahâlisinin başına gelen felâketler neticesinde büyük bir kısmı kaybolmuş olan bu edebiyatın güzel bir nümunesi (Kutadgu Bilig) dir.

1069 da Yusuf Has Hacıp tarafından yazılmış bu büyük bir cilt teşkil eden eser her cihetten dikkate değer bu abide, Türklerin iftihar edebileceği bir eserdir. Kutadgu Bilig bize II inci asırda Türk harsinin seviyesini, Türklerin ahlâkî hukukî, felsefî telâkkilerini gösteriyor.

Kutadgu Bilig saf türkçe bir lisanda yazılmıştır. İslâm devri eseri olmasına rağmen bütün eserde kullanılan arapça ve acemce kelimelerin adedi yüz kadardır.

Çinî Türkistan türkleri tâ on birinci asırda yüksek mevzular üzerinde öz türkçe sözlerle fikir ifade edebilirlerdi. Türk dili tâ o devirde işlenmiş mükemmel bir edebî dil şeklini almıştır.

Kutadgu Bilig Acemlerin Şahnamesi ile muasırdır. Aralarında 30—35 yıl kadar zaman farkı vardır. *Şahname Kutadgu Bilig* ten evvel yazılmıştır.

[1] W. Schott, "Zu Uiguren Frage,, II Abteilung sahife 27-56 Berlin 1375.

J. V. Klaproth, Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren. Sahife 23-28. Berlin 1812.

*Kutadgu Bilig* te kullanılan türkçe söz köklerinin adedi Şahnamedeki acemce söz sayısından fazladır.

**GARBÎ TÜR- Keza Arapların "Maveraünnehir,, de-  
KİSTANDA dikleri Sirderya (İnci) ile Amuderya  
TÜRK MEDE- (Öküz) arasındaki sahada da birkaç  
NİYETİ defa türk medeniyeti yükselmiştir.**

Tâ İskenderi Kebirin Türkistana hücumu devrinde burada büyük şehirler mevcut olduğu sabittir. Meselâ: Semerkant şehri tâ o devirde (milâttan ev. 330 dada) da mevcut idi.

Bu havaliyi Araplar istilâ ettiği devirde [seki-zinci asır başında] Buhara, Samarkant Hanlıkları gayet müreffeh medenî ülkeler idi.

Buhara Hanlığının o devirdeki payitahtı olan Baykent şehrini Araplar müteaddit defalar yağma etmişlerdir, ve her defasında yüzlerce deve yükü mebzul altın eşya götürmüşlerdir.

Garbî Türkistanın *Harezmşahlar* devri de Türkistanın bir medenî inkişaf devridir. Arap müverrihlerinin rivayetine göre bu devirde Türkistan şehirleri medrese ve kütüphanelerle dolu idi. Yalnız *Merv* şehrinde beş yüz kadar kütüphane mevcut olduğu mervidir. Timur torunlarının hakimiyeti devri garbî Türkistanın en parlak devridir. Bu devirde Türkistanın bütün şehirlerinde muhteşem binalar inşa edildi. Yüzlerce saray gibi muazzam medreseler, camiler, köprüler, hanlar yapıldı. Bu devirde Samarkant dünyanın en büyük ilim merkezlerinden biri idi. Türkistanın müteaddit büyük medreselerinde dinî ilimlerden başka, dünyevî ilimler de tedris olunurdu. Medreseler birer darülfünun mahiyetini haiz idi. Türkistan medreselerinde bütün ilimlerde yüksek salâhiyet sehipleri zuhûr etmişti.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Bilhassa riyaziyat ve heyet ilmi çok ilerlemişti. Samarkantta *Timur* un hafidi *Ulug Bek* büyük bir rasatane inşa ettirmişti. Bu rasatane o devrin en mükemmel rasatanesi idi. Zamanının en büyük heyetşinaslarından sayılan *Ulug Bek* birçok diğer âlimlerle beraber bu rasatanede yaptığı heyete ait rasadî müşahedelerini "*Zayçeî Ulug Bek*," ismile malûm eserde tesbit etmiştir. Bu zayçe uzun müddet Avrupa âlimleri arasında dahi itimat edilir bir me haz sayılmıştır[1].

Türkün pek çok diğer medeniyet asarı gibi bu rasatane de son zamanlara kadar kum altında kalmıştı. Türkistan Türkleri arasında medeniyet yerine tarikat kaim olduktan, rasatane ve kütüphaneler yerini tekkeler tuttuktan sonra, bu rasatanenin yeri bile unutulmuştu. Bundan 22 yıl önce 1908 de rus atikiyatcılarından *W. L. Viatkin* rasatanenin mahallini keşfetti. Büyük masraflarla hafriyat yaptırarak dört buçuk asırkadar kum altında kalmış olan bu muazzam binayı meydana çıkardı. Rasatanenin ilmi müşahedeler yapmağa hizmet eden merdiven şeklinde mermerden yapılmış, rakam ve harflerle müzeyyen muazzam duvarları, her görenin hayretini mücip olmaktadır.

Bu rasataneyi ziyaret eden bütün şuurlu Türkler her cihetten türk dehası mahsulü olan bu muazzam ilim abidesini gördüğü zaman derin bir türklük gururu hissediyorlar. Taassup ve cehalet kurbanı olmadığı zaman Türkün neler

[1] *Ulug Beyin* bu eseri tâ yedinci asır ortalarında, 1665 te, İngiliz âlimlerinden *Dr. Thomas Hyde* tarafından tercüme edilip neşrolunmuştur; Yüz yıl sonra 1767 de yeniden bastırılmıştır. Sonraları *M. Sedillot* tarafından Fransızcaya tercüme olunmuştur.

yapabileceğine bu rasatane parlak bir delildir. Türkistanın medeniyet asarı bu rasataneye münhasır değildir. Türkistanın bütün büyük şehirlerinde, bilhassa Samarkant ile Buharada pek çok başka muazzam binalar da vardır.

Timurîler devrinde Türkistanda bir türk tarzı mimarîsi vücade gelmiştir. Bu tarzı mimarî dünyanın meşhur klâsik mimarlık sistemlerinden biri sayılır. Bugüne kadar Türkistanın medrese, cami, ve türbelerine takliden binalar yapılmaktadır. Leningrat şehrinin meşhur büyük camii *Timurîler* tarzı mimarîsine takliden yapılmıştır [1].

Bu devirde Türkistanda nefis san'atlerin bütün diğer şubeleri de çok inkişaf etmiştir. Türkistan küçük mikyasta resim yapan birçok ressam çıkarmıştır. *Avrupada yanlış olarak "Mignature persane," ismile malûm bu resimlerin ressamlarının çoğu asılları itibarile Türkler idi.*

Timurîler devrinde edebiyat da inkişafın son noktasına varmıştı. *Çağatay edebiyatı* ismile malûm bu edebiyat dünyanın en münkeşif edebiyatlarından biridir. Asya türklerinin en büyük edip ve şairi *Mir Ali Şir Nevaî* de bu devirde yaşamıştır, eserlerini bu devirde yazmıştır, Mir Ali Şir Nevaî ve onun izinden giden yazıcıların eserleri sayesinde garbî Türkistan lehçesinde işlenmiş bir edebî dil yaratılmıştır.

Bu izahattan görüyoruz ki Türkistanın mümbit sahalarında birçok defalar türlü devirlerde türlü isimler altında Türkler tarafından medeniyetler tesis edilmiştir.

[1] N. I. Weselowski Nadgrobnı pamyatnik Timura V Samarkande.

E.T. Smirnoff, « Drevnosti v okrestnostiah Taşkenta.

W. Barthold, Ulug Bek i yego Vremya

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Burada mühim bir sual varidi hatır oluyor. Niçin türk medeniyetleri fasılasız inkişaf etmemiştir? Niçin, meselâ, garbî Türkistanda İstemi devrinden sonra Samanîler devrine kadar Harezmsahlar devrinden sonra Timurîler devrine kadar geçen devirlerde türk medeniyeti inhisafa uğramıştır? Parlak devirler arasında niçin fasılalar olmuştur? Bunun sebebini anlamaksızın türk tarihi anlaşılmaz.

Yukardaki izahlardan anlaşıldı ki türk vatanları birbirinden bariz bir surette ayrılan iki sahaya bölünür:

Kurak çöller, [stepler].

Mümbit vadiler.

Birinci sahada yaşamağa mecbur olan Türkler göçebe Türklerdir. Bunlar daima mümbit sahalara hicret ihtiyacı hissetmişlerdir. Şeraitin müsait olması yüzünden göçebe Türklerin medeniyeti göçebelikle telifi kabil olan bir seviyeden yükselmemişlerdir. Mümbit vadilerde oturan Türkler, nerede yüz sene kadar sulh ve asayiş içinde yaşayabildiler ise orada bir medeniyet kurmuşlardır. Fakat mukim Türkler nadiren 100-200 sene rahat oturabilmişlerdir. Yukarda izah edildiği üzere, şimalden garba, cenuba müteşekkil bir asker kütlesi halinde yürüyen göçebe Türkler mümbit saha Türkleri arazisinden geçtikleri zaman mukim Türkleri de İrana, Hinde, Avrupaya doğru sürüklemişlerdir. Medenî Türkleri bu muhaceret ve fütuhât hareketlerine iltihak etmeğe mecbur etmişlerdir. Çünkü göçebe Türkler büyük fütuhatları muvaffakiyetle neticelendirmek için mukim medenî Türklerin san'atlarına, bilgilerine muhtaç idiler. Medenî Türkler için iki türlü hattı hareket mutasavver idi. Ya göçebe Türklere arzı itaat etmek yahut göçebe

kardeşleri şimale püskürtmek. Mümkün olduğu zaman medenî Türkler bu son hattı hareketi takip etmişlerdir. Fakat bu her zaman mümkün olmuyordu. Şimalden gelen kuvvetli dalgalar medenî Türkleri tav'an yahut kerhen kendilerine itaata mecbur ediyorlardı. Mukim Türklerin göçebe Türklere tâbi olması, harp neticesinde olsun, sulhî surette olsun aynı neticeleri tevhit ediyordu: *bir sahada türk medeniyetinin ya büsbütün sönmesi yahut memedeniyet seviyesinin inmesi.*

Göçebe Türkler de medenî sahada yerleştilermi, derhal kendileri yeniden bir medeniyet yaratmağa başlamışlardır.

Orta Asyada bütün Türk tarihi bu iki türlü Türk zümresinin mücadelesinden ibaret olmuştur, dersek mubalâğa olmayacaktır.

Türklerin bir kısmı medeniyet yaratmıştır, ikinci bir kısmı hayatî zaruret icabatı neticesinde bu medeniyeti yıkmağa mecbur olmuştur. Türk tarihi bunu ispat edecek misallerle doludur (Tuk-yu Türkleri medeniyetini şimalden gelen Uygurlar yıkmıştır. Çinî Türkistandaki Uygur medeniyetini Cengizkumandası altında gelen şimal Türkleri tahrip etmiştir. Timurîler devri medeniyetinin sönmesine şimalden gelen Özbekler istilâsı sebep olmuştur.

Türk medeniyetinin mutat olduğu üzere normal bir surette fasılasız inkişaf edememesinin sebebi türk ırkının iki zümreye bölünmüş olmasıdır. Bu da eski Türk vatanlarının iklimî şartlarının bir neticesidir. Buna rağmen Türkler ağır şartlar içinde de birkaç defa asıl vatanlarında, Orta Asyada da yüksek medeniyetler yaratmışlardır. Çünkü medeniyet yaratmak Türkün cibilliyetinde mündemiç bir ihtiyaçtır.



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

### TÜRKLERDE YAZI

Yazı değişmesi milletler için bir medenî ve tarihi istihale mebdeini ifade eder. Yazı kablettarih devirlerde Türkler tarafından icat edilip dünyaya yayılmış olduğu tahmin olunmaktadır. Her halde Dicle, Fırat havzasına yazıyı getiren *Sumer*ler olmuştur.

Türkler Asyada bundan sonra da türlü devirlerde türlü yazı usulleri icat etmişlerdir. Tarihen malûm türk dehası mahsulü olan yazı *Orhon — Yenisey* yazıları adı ile malûmdur.

Bu yazı Yenisey ve Orkhon nehirleri havali-sinde bulunmuş eski türk kitabelerinin yazısıdır. Bu eski türk yazısı otuz sekiz alâmetten ibarettir. Bunlardan dördü sesli (sait) harflerdir. Kalan otuz dördü bir yahut iki sesi birden ifade eden samit harflerdir. Bu ses ifade eden alâmetlerden (harflerden) başka sözleri birbirinden ayırmak için kullanılan iki noktadan ibaret bir nevi durak alâmeti vardır.

Bu Türk alfabesinin menşei hakkında türlü fikirler söylenmiştir. Bazı harflerin başka alfabelerden alınmış olduğu fikri de ileri sürülmüştür [1]. Bugüne kadar bu alfabenin başka yazılardan alınmış olduğu ispat olunmamıştır. Bu yazıları okumak usulünü keşfeden *Wilhelm Thomsen* türk harflerinin menşei hakkında türlü fikirler serdettikten, bazı harflerin başka alfabelerden alınmış olması ihtimalini de söyledikten sonra kalan harflerin menşei hakkındaki mütalealarını şu suretle hulâsa ediyor:

“Bütün bu fikirler delilden mahrum birer tahmin ve nazariyelerden ibarettir. Bütün bu fikirleri söyledikten sonra bu harfleri (Orhon

[1] Donner, Sur l'origine de l'alphabet turc

yazısı harflerini) örneği olmıyan, yeni yaradılmış şekiller gibi telâkki etmeliyiz,, [1].

Bu suretle Orhon yazıları harflerinin bir kısmının müstakil icat mahsulü olduğu tasdik edilmiş oluyor. Bazı harf şekillerinin diğer milletlerden alınmış olması ihtimali vardır.

Fakat ekserî harflerin istiare mahsulü olmayıp aynı deha mahsulü olduğunu gösteren cihetleri de zikretmek lâzımdır:

Bu harfler tetkik edildiği zaman, bunların hepsinin üç unsurdan tereküp ettiğini görüyoruz: 1) bir doğru hat, 2) Yay şeklinde bir eğri hat, 3) nokta. Harflerin çoğu doğru hatlardan ibarettir. Harfler türlü yazılardan istiare suretile yapılmış olsa idi harf unsurlarında bu vahdet görünmezdi.

Orhon yazılarıyla kurganlarda bulunmuş bazı eşya üzerindeki alâmetler arasında göze çarpar müşabehetler vardır.

Orhon yazılarındaki alâmetlerin bazılarının bugüne kadar türk kabilelerinde damga şeklinde kullanılması da bir dereceye kadar bunların türk mahsulü olduğuna delil olabilir. Çünkü Türklerde damga kullanmak pek eskidir [2].

[1] W. Thomsen "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,, p. 51

Yenisey - Orkhon Yazıları hakkında mühim eserler: Wilhelm Thomsen, "Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,, W. Rodloff P. Melioranski, Drevne Türkskiye Pamiatniki v Koşo-Tsaydame. İ. R Aspelin, "Inscriptions de l'Yenisei... Donner, L: - Origine de l'alphabet turc. Helsingfors. W. Thomsen op. cit.

[2] N. Malitski "O svyazi Türkskikh tamg s Orkhonskimi pismenami,,.

Türkistan atikiyat derneği zabıtnameleri 1897 - 8 s. s. 34 - 7.

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

SÂİTLER:

↯ = a ve e

↑ = ı ve i

> = o ve u

ℵ = ö ve ü

SÂMİTLER:

℥ = k (ك)

↱ = k (ك) ı dan evvel ve sonra

↓ = k (ك) o u dan evvel ve sonra

↯ = k (ك)

℥ = k ö ve ü den evvel ve sonra

)( = g (غ)

ƒ = g (گ)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

(Mabait)

𐰃 = t (İ)

𐰄 = t (U)

𐰅 = d (Kalın)

𐰆 = d (İnce)

𐰇 = p

𐰈 = b (Kalın)

𐰉 = b 𐰊 = b (İnce)

𐰋 = y (Kalın sâitlerden evvel)

𐰌 = y (İnce sâitlerden evvel)

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

(Mabait)

} = i (Sâitlerden sonra)

ŷ = ng

) = n (Kalın sâitlerden evvel ve sonra)

ŋ = n (İnce sâitlerden evvel ve sonra)

» = m

ŋ = r (Kalın sâitlerden evvel ve sonra)

ŋ = r (İnce sâitlerden evvel ve sonra)

√ = L (Kalın sâitlerle)

ŷ = L (İnce sâitlerle)

ŷ = ç

ESKİ TÜRK HARFLERİNİN ŞEKİLLERİ

Y = iç (Mabait)

Y = S (Kalın sâitlerle)

I = S (İnce sâitlerle)

Y = ş

H = z

◡ = nd

3 = nç

M = L d (L t)

: { Bu iki nokta bir ses ifade etmeyip, ancak kelimeleri birbirinden ayırmak için kullanılır.

YAZI ŞEKLİ:

YNHNYND : NHTNH : NY)NH Sağdan sola

(Tanrı Türkü yaşatsın)

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

VII inci asırdan sonra tarihî sebepler neticesinde Türkler arasında başka bir yazı usulü intişar etti: *Uygur yazısı*. Uygur yazısı türk mahsulü değildir. Bu yazı tâ V inci asırda Çinî Türkistana Suryeden getirilmiştir. Bu yazıyı Türkler arasında neşreden hristiyan misyonerler olmuştur. *Uygur yazısı* bir vakit Suryede müstamel yazının türk diline uydurulmuş şeklidir.

Çinî Türkistan medenî yükselme devrinde Türkler bu yazıyı istimal ederlerdi. Çinî Türkistanda bulunmuş islâmiyetten evvelki devre ait Uygurca eserler ve islâmiyet devrinde yazılmış *Kutadgu Bilig* gibi kitaplar bu yazı ile yazılmıştır.

İslâmiyetin intişarile, Türkler arasında, X uncu asırdan itibaren, arap harfleri yayılmağa başladı.

Fakat arap harflerinin intişarı uygur harflerinin istimalini durdurmadı. Muhtelif Türk zümreleri arasında uygur harflerinin istimali XIV üncü asrın sonlarına kadar devam etti [1].

1928 e kadar bütün Türkler arasında kullanı-

[1] İslâmiyetten evvelki uygur edebiyatına dair eserler. W. Radloff, Çinî Türkistanda bulunmuş türkçe yazılardan "Huastuanift," ismindeki duayı okudu ve tercüme etti.

A.Von Le Coq, İslâmiyetten evvelki türk yazılarının bazılarını aşağıdaki isimlerle neşretti:

A. Von Le Coq, "Ein christliches und ein manichaïsches Manuscriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan,,"

Sitz, K. P. akad. wissen. 1909. S. 1206.

A. Von Le Coq, "Türkische manichaica aus Chotscho. I. abh. K. P. akad. wissen, Berlin 1911.

W.F.K. Müller, "Uygurica,," ismile Çinî Türkistanda bulunmuş yazıların birçoğunu almanca tercümesile beraber neşretti. Uigurica. I-V,

W. Bang ve, A. Von Gabain, Türkische Turfan texte I. II.

## ORTA ASYA

lan arap harfleri türk lisanına hiç uygun olmıyan bir yazı sistemi idi. Kuvvetli saitlelerle dolu türk lisanı sait alâmetleri pek az olan bu Arap yazı sistemi içinde esir gibi idi.

Bu arap alfabesi dünyanın en muğlâk alfabelerinden biridir. Her harfin üç şekli mevcut olması, harflerin yazıda raptedilmesi bu yazıyı öğrenmeyi çok müşkülleştiren cihetler idi. Arap harflerini istimalde devam etmek Türklerin medenileşme sayruretini ağırlaştıran bir amil idi. Onun için 1928de, arap harfleri yerine, lâtin alfabesini türk diline uygun bir şekle sokmak suretile yeni bir türk alfabesi icat olundu.

### ESKİ TÜRKLERİN HUKUKUNA UMUMÎ BİR NAZAR

Orta Asya türkleri, tarihî devirlerin tâ bidayetlerinde sağlam hukukîesaslara istinat eden camialar teşkil etmişlerdi. Türklerde nikâha müstenit bir aile sistemi tâ tarihten evvelki devirlerde teessüs etmişti. Nikâh, merasimle icra olunan bir mühim mukavele telâkki olunurdu. Nikâh için ana ve babanın rızası şart idi. Güveyin gelinin velilerine bir miktar mal vermesi âdet idi. Eski Türkler bu güvey tarafından verilen mala *kalmg* diyorlardı. *Kalmg* ekseriya at ve koyunlardan ibaret olurdu. Türk camialarında kadınlar kocalarının vesayeti altında ezilmiş bir zümre olmaktan uzak idiler. Kadın, ailenin hukuk sahibi bir azası sayılırdı. Kocasının vefatı takdirinde kadının veraset ve çocuklar üzerinde velâyet hakkı vardı. (Orhon kitabelerine göre *Kutluk Han*ın vefatından sonra oğullarının vasisi valideleri *Bilge Hatun* olmuştur).

Türklerin hukuku medeniye esaslarından



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

birini ayrıca zikretmek lâzımdır. Türklerde hayatta kalan biraderlerin vefat eden biraderlerin zevcelerile evlenmesi bir içtimâî vazife telâkki olunurdu. Bu âdet zamanımıza kadar bazı türk zümreleri arasında yaşamaktadır. Türklerde mülkiyet müessesesi kablettarih devirlerde doğmuştur. Çin vekayinameleri, her *Hyung-Nu* nun kendine mahsus bir arazisi olduğunu söylüyorlar. Çin tarihleri Türklerin hayvanlara vurdukları damgalara mülkiyet alâmeti ismini veriyorlar.

Türklerde mülkiyet müessesesinden doğan mukavelevî münasebetler de pek eskiden malûm idi. Türkler mukavele mefhumunu ifade için türlü kelimeler kullanırlardı. Merasimle yapılan bir nevi vicdanî taahhüdü tazammun eden mukavelelere *and*, diyorlardı. Umumiyetle mukavelenin ismi *bağas* idi. Hükümdarlar arasındaki muahedeye *bağig* deniliyordu.

Hukuku amme müesseselerine gelince, eski Türklerin bu sahada münkeşif bir hukuk yaratmış olduklarını görüyoruz.

Türkler devlete *il*, hakimiyete *kut* diyorlardı. Türk telâkkisinde devlet: *gayesi asayiş ve adalet olan bir nafiz hakimiyete itaat eden müstakil ve müteşekkil bir camia demektir. İl* başında *han* bulunur. *Han* eski Türklerin telâkkisinde bir hükümdar olmaktan ziyade bir yüksek memurdur. *Han ili*, törelere uygun bir surette idare etmekle mükelleftir. Tre, sarıh veyahut zımnî surette, millet tarafından kabul olunmuş hayat kaidelerinden ibarettir. Treler üç yolla vücude gelmiş kaidelerdir: Örf şeklinde tedricen teessüs etmiş kaideler, hanların millet tarafından kabul olunmuş

## ORTA ASYA

*buyuruk*ları, halk içtimalarında ittihaz olunmuş kararlar.

Eski Türkler halka *büdüin* diyorlar. Türk elinde halkın devlet idaresinde rolü vardır. Her devirde Türk camialarında muhtelif mahiyette halk içtimaları yapıldığını görüyoruz. İlin hayatındaki mühim meseleler bu *büdüin* içtimalarında hallolunurdu. Silâh taşımağa muktedir olan her erkek umumî halk içtimalarına iştirak etmek hakkını haiz idi. Bu halk içtimalarına verilen *Kurultay* ismi Moğol devrinden sonra tammün etti. *Han*dan başka da devlet idaresinde ona yardım eden memurlar vardır. Bunlar *beyler*dir. Beyler türlü sınıflara bölünmüştür.

Tukyu türkleri devrinde başlıca üç sınıf beyler görüyoruz: *Şadapit*ler, *tarhan*lar, *buyruk*lar

*Şadapit*ler devlet içinde en yüksek memurlar idi. Bunların mansıpları irsî idi. İkinci derece memurlar *tarhan*lardı. Bunlar hizmetleri sayesinde yükselmiş büyük memurlar idi. Adı memurlara umumiyetle *buyruk* diyorlardı. Memurlar işgal ettikleri mansıp ve rütbelere göre ayrıca unvanlar da taşırlardı. *Han*ın biraderine *Yabgu* derlerdi. Bir vilâyeti idare eden prenlere *şat*, umumiyetle prenlere *tegin* diyorlardı. Bu yüksek unvanlardan başka *alpaga*, *tutun* gibi unvanlar da vardı.

Türk devletleri kuvvetli bir disipline müstenit devletler idi.

Bu inzıbat makul ceza kanunları sayesinde temin olunurdu. Tâ *Hyung-Nu* devrinde cürümler ağır cürümler, hafif cürümler diye ikiye taksim edilmişti. Ağır suçların cezası idam idi. *Hunlar* da muhakeme usulü gayet seri idi. Hiçbir maz-

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

nun on günden fazla hapisshanede kalmazdı. Onun için *hun* hapisshanelerinde mahpus az bulunurdu. Tâ *Şarkî Hun* devrinde ceza hakkı devlete münhasır bir hak olmuştu. Türklerde çoktanberi hususî intikam usulü zail olmuştu.

Cürümlerin bu şekilde ikiye inkısamını *Tukyu* denilen Türkler devrinde de görüyoruz. Bu devirde ağır cürümlerden olarak vatana hıyanet, katil, başkasının zevcesile gayrimeşru münasebet gösterilmiştir. *Eski Kırgızlara* ait vesikalarda ağır cürümler arasında harpte gevşeklik göstermek, elçilik vazifesini ifada kusur, salâhiyeti olmaksızın hükûmet işlerine müdahale, eşkıyalık sayılmıştır.

Bu ceza kanunlarından eski Türklerin devlet dahilinde inzıbatı temin mes'elesine büyük bir ehemmiyet attettiklerini görüyoruz.

Türklerin hukuku düvele ait telâkkileri de çok münkeşif idi. *Hun*, *Tukyu* ve *Uygur* Hanları tarafından Çin, İran ve Bizans hükümdarlarına yazılmış mektuplar sayesinde Türklerin beynelmilel münasebetler hakkındaki telâkkilerini tesbit etmek mümkün olmuştur. Eski Türklerin telâkkisine göre milletler arasındaki münasebetler, muahedelere istinat eder. Muahedelere riayet bir ahlâkî borçtur, muahedeleri bozmak bir cezayı istilzam eden cürümdür. Komşu devletler arasında münasebette esas sulhtür. Harp daima bir muahedenin bozulmasından doğan hâdisedir. Devletler arasında fikir mübadelesi elçiler vasıtasile temin olunur. Elçilerin şahsiyeti masundur. Bu esas eski Türklerde *elçiye ölüm yok* vecizesile ifade olunmuşutr.

Türklerin devlet teşkilâtı kuvvetli bir merkezî hakimiyet ile halkçılık esasını telif fikrine istinat

## ORTA ASYA

ediyor. Handan başlayıp bir nefere kadar bütün Türklerde *türe* ye riayet gerekliliği duygusu hâkim idi. Türkün Hanı emretmesini, halkı, askeri itaat etmesini bilirdi. Fakat her Türk için hayatta kılavuzluk eden *türe* idi. Türk ırkının ruhi hasletlerinden biri türeciliktir. Bu sayededir ki Türk ellerinde her zaman inzıbat ve asayiş hâkim olmuştur.

Türk ırkını cihan tarihinde devletçi idareci, inzıbatçı bir ırk olarak tanıtan, Türklerin yer yüzünün türlü kısımlarında pek çok devletler tesis edip türlü milletleri asayiş içinde idare edebilmelerini temin eden amil Türklerin bu çok sağlam hukuku amme esasları olmuştur. [1]

[1] Türk hukuku faslı için istifade edilmiş eserlerin mühimleri :

- |                 |  |
|-----------------|--|
| De Groot,       | die Hunnen der vorchristlichen Zeit  |
| J. Biçurin,     | «Sobranıye svedenii o narodakh obıtavşikh ve Sredney Azii v drevniye vremena» St. Petersburg 1851. |
| E. H. Parker,   | «A Thousand years of Tartars»  |
| S. A. Julien,   | Documents historiques sur les Tukioues (turcs). J. A. serie VI cit III, IV.                        |
| W. Thomsen,     | Inscription de l'Orkhon déchiffreés  |
| W. Radloff,     | Die Denkmäler von Koscho-Zaidam. Iste Lieferung St. Petersburg 1843                                |
| W. Radloff,     | Kudatku-Bilik des Jusuf Chass-Hadschil aus Balasagun St. Petersburg 1891                           |
| H. Vambery,     | «Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen»                         |
| H. Vambery,     | «Die primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes»  |
| V. V. Barthold, | «Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften.  |
| D. Samokvasoff, | «Sbornik obıçnago prava Sibirskikh ino rotses»   |

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

### ESKİ TÜRK- LERİN DİNİ

Din, içtimaî bir müessesedir. Her içtimaî müessese gibi din de ait olduğu kavmin fikrî ve medenî tekâmüllerile hemahenk olarak inkişaf etmiştir. Demek ki bir kavmin geçirdiği dinî safhaları araştırmak suretile o kavmin medeniyetteki kıdemini, içtimaî tekâmülünün merhalelerini az çok takdir etmek imkânı vardır. Şu halde bir kavmin, haricî tesirden azade olarak, tabii bir cereyanla geçirdiği dinî safhaların mütekâmil şekilleri ne kadar eski ise, o kavmin medeniyeti, içtimaî tekâmülü de o nisbette kadîm demektir.

Yaşadıkları dinî devirler bu noktai nazardan tetkik edildiği zaman Türklerin en iptidaî şekillerden mütekâmil safhalara yükseldikleri tarihin, eski milletlerin hepsinden kıdemli olduğu tebeyyün etmektedir. Tarihî devirlere intikal edebilen millî efsanelerle dinî ayinlerde kırıntıları görülen bazı telâkkiler, Türklerin pek eski zamanlarda bir nevi *totemiclik* devri yaşamış olduklarını göstermektedir. Bu devirlerde Türklerin içtimaî teşekkülleri de *totemiclik* ile ahenktar olan *klan* esasına müstenit bulunuyordu. En eski Türk efsa-

Sibiryanın Rus olmayan kavmlerinin örfi hukuku mecmuası

D. Koçneff Yakutların hukukî hayatı (Rusça)

A. Lomakin Türkmenlerin örfi hukuku

E. N. Yakuşin, Rusyadaki gayri Rus kavmlerin örfi hukuku (Rusça)

N. A. Kostroff Koybal Türkleri, Çulım Türkleri, Kaçın Tatarları

N. A. Kostroff, Yakutların örfi hukuku. (Rusça)

A. Levschin, Description des hodes et des steppes des Kirghiz-Kazak S,1848 Paris

## ORTA ASYA

nelerinde *k'an* teşkilât ile *totem* dininin bariz izleri pek güzel seçilmektedir.

Tukyuların *kurt* tan inmiş oldukları hakkındaki efsane ile Uygur ve Oguz efsanelerinde *totem* dininin pek eski devirlere ait hatıraları yaşamaktadır. Tukyü efsanesinde *totem* kurt, Uygur efsanesinde ise huş ağacıdır. *Ebülfadıl Reşidettin* ve *İbni Bibi* gibi müverrihler tarafından Oguzların klan teşkilâtına dair verilen malûmat arasında bunların evvelce geçirmiş oldukları *totemcilik devri* ne ait izler göze çarpmaktadır. Her iki tarihçi de Oguzları teşkil eden yirmi dört boydan herbirinin bir *ungun* u olduğunu kaydediyorlar. *Ungun* lar, şahin, kartal, tavşancıl, sungur ve çakır gibi avcı kuşlardır. Tarihçilerin bu *ungun* lara dair verdikleri malûmat, tamamiyle din tarihlerindeki *totem* telâkkisine uygundur. Filhakika *Ebülfadıl Reşidettin* in izahına nazaran *ungun* mubarek manasınadır. Totem dinine merbut olan kavmler nazarında da *totem* mubarek ve mukaddestir. Bundan başka ekserî totemler gibi bu *ungun* lar da birer hayvandır. Totem dininde totemi öldürmek, etini yemek nasıl memnu ise Oguzlarda da bir boya mensup fertlerin o boyun *ungun* unu öldürmeleri, etini yemeleri öylece memnudur. Demek ki Oguzların boy teşkilâtında görülen *ungun* lar, onların bir zamanlar yaşamış oldukları totemcilik devrinin bir hatırası olarak kalmıştır.

*Mahmut Kaşgarî*, eski Türk takviminde bir devir teşkil eden on iki yılın sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it ve domuz gibi on iki hayvan ismini taşıdıklarını haber veriyor. Bu on iki hayvanın vaktile bir

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

takım Türk klanlarına ait totem olmaları müstebat değildir. *Radloff* un Altay Türklerinin, *sirjevskinin* de Yakutların dinleri hakkında verdikleri malûmat *totem teşkilâtı* kırıntılarının bunlar arasında bugüne kadar yaşadığını gösteriyor.

İçtimaî ilk teşekkül olan *klan* bir aile mahiyetinde idi. Fakat bu ailede efradı birbirlerine bağlayan rabita kandaşlık değil, aynı toteme merbutiyet idi. İçtimaî tekemmül neticesinde bu iptidai telâkki değişerek efrat arasında kandaşlık karakteri başgösterince tabiatile *klan* çemberi kırıldı. Yerine aynı kandan gelen aileler müttehidesi olan *boy* kaim oldu. İçtimaî tekemmül ile hemahenk olan dinî telâkki de aynı suretle değiştiğinden *totemcilik* de mevkiini tabiatile *animizme* bıraktı.

Animizm devri, fikrin rüya ve ölüm gibi insanı yakından alâkadar eden vak'alara sebep arayacak derecede inkişafile başladı. Bu sebebi araştıran iptidai insanlar, kendilerinde cesetten başka az çok maddî bir varlık, bir eş bulunduğunu tahayyül ettiler. Can çekişen bir adamda hayatın söndüğünü bildiren alâmetin son nefes olması, onları bu varlığın soluk nev'inden bir şey olduğunu kabule sevketti. Rüya hâdisesi ise bu varlığın, cesedi muvakkaten terkederek istediği yerlerde dolaşabileceği zannını verdiğinden, bu eş, hayalet gibi bir şey telâkki edildi. İnsanlar bir defa kendilerinde cesetten ayrı böyle bir varlık kabul edince bunu tedricen hayvanlara, nebatlara, ağaçlara, dağlara da teşmil ederek onlara da birer ruh isnat ettiler. İşte bu kanaat yerleştikten sonradır ki ecada ibadet dini başladı.

Her soyda biri büyük atanın, diğeri büyük ananın ruhu olmak üzere iki *man* mevcut olduğun-

dan soy fertleri cet-ata ruhu ile cet-ana ruhunu takdis ettiler. Onlar namına yanan soy ödünü söndürmemeğe çalıştılar.

Çin tarihlerinde, *Hiyungnu* devletinin teşekkülünden asırlarca evvele ait olan *animizm* devrinin merasim halinde yaşıyan şöyle bir hatırasından bahsediliyor. "*Hiyungnu*lar senede bir defa Long-Şing şehrinde umumî bir toplanış yaparak atalarının ruhuna, göğe ve yere kurban keserler., Ayni âdetin Tokyular devrinde de yaşadığı yine çin müverrihlerinin "Tukyulasıladeleri her sene cetlerinin metfenlerini ziyaretle ruhlarına kurban keserler., yolundaki kayıtlarından anlaşılıyor.

Türklerde, boyların ittihadile büyük kabileler teşekkül ettikten sonra bidayette ecdada perestiş mahiyetinde olan animizm de tekemmül ederek mevkiini arzî natürizme bıraktı. Fakat, totemizm gibi bu da büsbütün kaybolmadı. İzleri bazı ayin ve ibadetlerde yaşamakta devam etti. Natürizm devri, ecdadın ruhları yerine bunların mukaddes makamları olan dağlar, büyük ırmaklar, büyük ormanlar ve ağaçlar ikamesile başlar. Bu suretle *Yer-Su* denilen yeryüzü mabutları doğdu.

Çin vekayinamelerinde deniliyor ki: "Hunlar (*Hiyungnular*), sonbaharda atlar semizlediği zaman bunları çayırın ve hububatın hâmisî olan mabutlara kurban ederlerdi. Kurbanlar merasimi mahsusa ile ormanın etrafı devredildikten sonra kesilirdi.,

Ayni dinî merasim Tukyularda da vardı. Bunlar da *Yer-Su*lara kurban kestikleri gibi *cet-ata* adettikleri *Bozkurt* namına da senede bir defa dinî merasim yaparlardı.

Orhon kitabelerinde görülen *Yer-Sular*, arzî



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

natürizm devrinin mabutlarıdır. Arzî natürizm devrinde merkezin ve dört cihetin *Yer-Su* ları olduğu gibi muhtelif kabilelerin de kendi yurtlarına mahsus birer hususî mabutları vardı.

Türkler bu devirde ağaç, ateş, demir ve su gibi unsurlara karşı bir hissi tazim besliyor, bunlara kutsî bir mahiyet atfediyorlardı.

Türklerin müteferrik kabileler halinde yaşadıkları zamanlara ait arzî natürizm, bir kabile reisinin diğer kabileleri tahtı itaate alarak hâkim bir sülâle tesis ettiği yani içtimaî teşekkül kabile halinden millet şekline yükseldiği zamandan itibaren yerini semavî natürizme bıraktı. Semavî natürizm tarihin Orta Asyanın ilk büyük Türk devleti olarak tanıdığı *Hiyungnu* devletinin zuhurundan çok zaman evvel başladı. Bu şekli dininin kıdemi bize *Hiyungnu* devletinin teşekkülünden asırlarca evvel Türk cemiyetinin Orta Asyada millî teşekküle malik bir heyet olduğunu anlatmaktadır. Semavî natürizm devri başladıktan sonra mabutlar biri arzî, diğer semavî olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bu mabutlara karargâh olan yer ile gök te ayrıca kutsiyet kazandılar. Güneşin, ayın mabut tanınması da bu devirde başladı. Ort Asya Türklerinin milâttan yirmi iki asır evvel semavî natürizm devrini yaşadıkları anlaşıyor.

Milâttan (2205) sene evvel Çin tarihî ilk sülâlesi olan *Hiya* Hanedanını kuran büyük *Yu* nun millî Türk menkıbesindeki *Dibbakoy Han* olduğu ihtimalini ileri süren *De Cugines* Çin tarihlerine istinaden bu devirlerde Orta Asyada bir devlet kurmuş olan *Şn-Goey* in de bu hanedana mensup olduğunu söylemektedir. Demek ki Orta Asya Türkleri milâttan yirmi iki asır evvel devlet kuran

bir millet haline yükselmişlerdi. Çinin mitolojik beş hükümdarının sonuncusu olan *Şün* tarafından büyük *Tufanın* tahribatını bertaraf etmeğe memur edilen *Yu ya* "Pe," yani Bey unvanı verilmiş olduğuna dair *Şu-king* de görülen bir kayıt *De Guignes* yi teyit etmektedir.

En eski Çin üsturelerinin tetkiki, *Hiyaların* daha o devirlerde mütemeddin bir heyeti içtimaiye halinde bulunan Orta Asya Türklerine mensup olduklarını, Çine ilk dini de bunların götürdüklerini gösteriyor.

Orta Asyada semavî natürizm dininin bu eskiliği ve güneşle ayın daha o zamanlarda mabut tanıldığı düşünülürse, *Sümer* lerde, *Eti* lerde görülen, bilâhara bunlar vasıtasile *Fenike* lilere, *İbranî* lere geçen güneş ve ay mabutlarının menşei anlaşılır. Demek ki Orta Asyada semavî natürizm başladığı zamanlarda garbe hicret eden Sümerler, Etiler bu dini de beraber götürmüşlerdir.

Gökle yerin, güneşle ayın mabut telâkkisi *Hunlar* devrinde resmî bir din oldu. *Hiyungnu* hükümdarlarının *Tanrı kutu* unvanını taşıdıklarını kaydeden çin müverrihleri, büyük Metenin Çin İmparatoruna gönderdiği mektuplara (gök ile yerin doğurduğu, güneşle ayın tahta geçirdiği *Hiyungnu*ların büyük *Tanrı kutu* ihtiramla Çin imparatorundan rica eder ki...) ibaresile başladığını da haber veriyorlar. Bu ibare *Hunlar* (*Hiyungnu*lar)ın gök ile yeri mukaddes, güneşle ayı da mabut tanıdıklarını vazıhan göstermektedir.

*Orhon kitabelerinde* bu akide daha sarihtir. Kitabelerde gök ile yer, gök ilâhlarla yer mabutları birbirleriyle karşılaştırılmıştır. *Orhon kitabesinin* başında "Öze kök tanrı, asra yağız yer kılundukta,

## ORTA ASYADA TÜRK MEDNİYETİ

ikin ara kişi oğlu kılınmış,, yani yukarda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan sonra ikisinin arasında insan oğlu yaratıldı, denilmektedir. Kitabının diğer bir yerinde *Gök tanrı* ile mukaddes *Yer-Sular* karşılaştırılmış, Gök, zıyanın ve mükâfatın, Yer de zulmetin ve mücazatın mümessili gibi gösterilmiştir. Tukyular da güneş mukaddes olduğundan hakanların saraylarının, otağlarının kapıları daima şarka müteveccih bulunurdu. Hakanlar her sabah kalktıkları zaman şarka tevecühle güneşi takdis eder, tahta oturdukları zamanlar da yüzleri şarka müteveccih olurdu. Türklerin *Yer-Su* mabutları bilâhare aynen Çine geçmiştir. Asrı hazır sinologlarından *Edouard Chavannes* milâttan 249 sene evvel Çeu sülâlesi enkazı üzerinde dördüncü sülâleyi kuran *Tsin*lerin neslen Türk olduklarını söyledikten sonra şu satırları yazıyor: "Tsin sülâlesinin ecdadı kendi memleketlerinde (Orta Asyada) hükümran iken bir dinî manzumeleri vardı. Bilâhara bunlardan Çin-Şe-Huvang-ti, bütün Çini zaptederek bu kıtada ilk büyük imparatorluğu kurduğu zaman eski yurdundan getirmiş olduğu bu dini Çinlilere de kabul ettirdi. Anasırı erbaadan suyun bereketile hükümran olduğunu ilân ederek tedbirlerini bu unsurun hasasına göre tertip etti.,"

Chavannes, Tsinlerin eski yurtlarından getirdikleri bu dinin esası, yukarda bulunan Yeşil Han Sarı (Kara) Han, Kızıl Han ve Ak Handan mürekkep dört mabuda perestiş ve namlarına kurban kesmekten ibaret olduğunu söylüyor.

"Chavannes,, Şavan, *Li-ki* nin aylık emirlerinden bir fıkra ile kesilen kurbanların neler olduğunu naklettiği anlatıyor. Bu fıkroda deniliyor ki:

Semanın oğlu ilk baharın üç ayında koyun,yazın üç ayında horoz, senenin ortasında öküz, son baharın üç ayında köpek, kışın üç ayında da domuz eti yer[1]. Bu fıkra bize senenin her mevsiminde semanın oğulları olan hanlardan ilk-baharı temsil eden Yeşil Hana koyun, yazın mümessili olan Kızıl Hana horoz, sonbaharı temsil eden Ak Hana köpek, Kışın mümessili olan Kara Hana da domuz kurban edildiğini gösteriyor.

Görülüyorki Türkler, *Tsin*ler zamanında semavî natürizme yükselmiş bulundukları halde eski totemizm ve arzî natürizm devirlerine ait ayinler yine aralarında yaşıyordu.

Orta Asyanın henüz kuraklığa mahkûm olmadığı, yüksek dağlardaki buz kütlelerinin erimesinden hâsıl olan çaylar, sık sık yağan mebzul yağmurlar, her tarafı sulayarak yemyeşil yaptığı devirlerde tabiatın bütün kuvvetlerini takdis etmek pek tabiidir. Bunun içindir ki Türklerin eski dinleri çok mabutlu bir natürizmdir. Bu din,mümbit ülkelerde yaşayan ziraatçi kavmlerin dinidir. Yıldızların hergünkü devri, hasat mevsiminin senevî teakubu, bütün zevklerin neşelerin membaıdır. Maişetini tabiattan alan bu kavmin daimî surette tabiat kuvvetlerini takdis etmesi; güneşi, ayı, yeryüzüne hayat ve neşe saçan mabutlar tanınması pek tabiidir. Fakat ilâve etmek icabeder ki müteahhir devirlerde Türklerin bu natürizm dininde mafevkalârz bir temayül başlamış neticede *Yer-Sular* dinî, sihrî bir mahiyet alarak şamanizmi doğurmuştur.

Arzî natürizm devrinde her hâdise hususî

[1] Le Cycle Turc des douze animaux P. 36-74

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

mabutlar olan *Yer-Su* lardan birine isnat ediliyor, iyilik ve fenalık bunlardan biliniyordu. Şu halde hadiselerin arzulara uygun olmasını temin için hangi şeylerin *Yer-Su* ların hoşuna gideceğini, hangi şeylerin de onları kızdıracağını bilmek lâzımdı. Bunu bilen ve bildirenlerin de cemiyet içinde muhterem bir mevkileri olması pek tabii idi. İşte bu saiklerle dir ki *Yer-Su* ların muhabbetlerini kazanmak, mazarratlarından korunmak için bir takım sihrî ayinler başlamış, bu ayinleri yapan hususî bir sınıf türemiştir. Bu sınıf mensuplarına evvelce *kam*, *kaman* sonraları da *saman* denilmiştir. Bir nevi zahitlik ve sihirbazlık olan şamanlık saravî bünye sahiplerinin yapabilecekleri bir iş olduğundan tabiatile irsî idi. Hastalığa mahsus ilk nöbet alâmetlerinin zuhûru şamanlığa liyakatin nişanesi addolunurdu.

Şamanlar, sema ve arz tabakalarını ziyaret için cet ruhların kendilerine muavenet ettiklerini iddia eder, esrarlı nefirlerinin istimdat sesini ilk evvel bu cet ruhların duyduklarını söylerlerdi. *Radlof* un Altay Türkleri arasındaki şamanizme dair verdiği malûmata göre *Yer-Su* lara kurban takdim edebilmek, ölenlerin ruhlarını semalardaki ebedî karargâhlarına götürmeğe rehberlik etmek şamanlara mahsus bir imtiyazdı. Eski Türklerin akidesine nazaran ölenlerin ruhu hemen semaya çıkmazdı. Cesetten ayrılan ruhların bir tasaffi devri geçirmeleri lâzımdı. Bu devirde ruhların evlerinin civarından ayrılmadıklarına cesetlerin etrafında uçuştuklarına inanılırdı. Bunun için akrabası namlarına kurban keser *Yuğ ayinleri* yaparlardı. Ölen bir adamın cesedini bu tasaffi devrini geçirmek için 3-6 ay sonra defnederlerdi.

## ORTA ASYA

Çin tarihlerinde Tukyü Türklerinin Şamanizm devrinden kalan *Yuğ* ayinleri, cenaze defni merasimi hakkında şu malûmat veriliyor: Tukyular ölülerini ya ilkbaharda veya sonbaharda yani iki mevsimde defnederler. Bahar ve yaz mevsiminde ölen bir adamı defnetmek için sonbaharda ağaç yapraklarının sararıp döküldüğü zamana intizar ederler, sonbahar ve kış mevsiminde ölenleri de ilkbaharda ağaçların yaprak ve çiçek açmağa başladığı zaman defnederler [1].

Ölüleri gömme zamanı olan ilkbahar veya sonbahar gelince müteveffanın dostları, akrabaları, sadakalar, nezirler verir. Ceset kazılan çukura indirilir. Önde *yuğ*cular ve sigitçiler olmak üzere hazır olanlar atlara binerek yedi defa kabrin etrafını tavaf ederler. Devir esnasında herkes ağlayıp, sızlar, yüzünü bıçaklarla çizer, gözyaşlarını kana bular. Merasim bittikten sonra kabrin üzerine taş konulur. Mezar başına uzun bir sırik dikilir. Üzerine bir lâvha asılır. Müteveffa hayatında nekadardüşman öldürmüştü üzerine konulan taşlar da okadar çok olur. Müteakıben bir at ve bir koyun kurban edilerek başları mezar başına dikilen sırik üzerindeki lâvhanın üstüne talik olunur. Vefat eden adam üneleradan ise, kabri üzerine türbe yapılır. Türbenin iç duvarlarına müteveffanın ve hayatında iştirak ettiği muharebelerin tasvirleri yapılır.

Çin müverrihlerinin haber verdiklerine göre cenazelerin defin merasimi yeni izdivaçlara vesile

[1] Çin müverrihlerinin verdiği bu malûmat, Türklerin cenazeleri tahnit etmek usulüne vâkıf olduklarını gösteriyor.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

olurdu. Merasim günü, kadın erkek herkes en yeni ve en süslü elbiselerile geldiklerinden bu esnada delikanlılar kızları, kızlar delikanlıları beğenirler, avdetle ailelerine müracaatla evleneceklerini söylerlerdi. Gençlerin bu talepleri ekseriya reddedilmez ve izdivaçla neticelenirdi.

Şamanlığın zuhûru hakkındaki izahtan anlaşılacağı veçhile semavî naturizm devri başladıktan sonra biri teabbüde, diğeri kehanete müteveccih olmak üzere iki manzume teşekkül etti. Mahmut Kaşgarî, Türklerin teabbüde ait dinî sistemlerine *nom*, kehanete ait sihrî sistemlerine *yalfi*, dinî ruhanîlerine *tüyün*, sihirbazlarına da *yalfici* ve *kam* isimlerini veriyor. Kitabülbedvettarih unvanlı bir eserde de eski Türklerin din ve şariatlerini muhtevi bir kitapları olduğu ve buna (Nom) ismi verildiği tasrih edilmiştir

Türkler, ilâh manasına olarak Tanrı, İdi, Bayat ve Ogan lafızlarını kullanıyorlardı. Tanrı, hem gök hem de allah manasına geliyordu. İlâhiyat âlimlerine de *tengrigan* deniliyordu. İdi, Allah ve sahip manalarına geliyordu. Gök tanrının mümessili olmak itibarile *Hiyungnu* hükümdarlarına Tanrı Kut, *Uygur* Hanlarına da İdi Kut unvanları veriliyordu. Bayat, da *Argo türkleri* nin lehçesinde Allah demekti. Kudatku Bilikte bu lâfız allah manasına kullanılmıştır. Ogan ise kudretli manasına ilâhî bir vasıftı.

Türklerin bidayettenberi geçirdikleri dinî devirlerin kırıntılarını bugün, *Altay türkleri* ile *Yakut* ların dinî telâkkilerinde bulabilmek mümkündür. Radlofun Altaylıların dinleri hakkında verdiği malûmat, bu noktainazardan pek ziyade ehemmiyeti haizdir. Bu malûmata göre, Altay türklerinin kâ-

inat hakkında muayyen kanaatleri vardır. Bunlar, dünyanın birçok tabakalardan mürekkep olduğuna inanırlar. Yukarda on yedi tabakadan mürekkep olan gökler, ziya memleketini, Uçmağı teşkileder. Aşağıda yedi veya dokuz tabakadan ibaret olan yağız yer de zulmet memleketini, Tamuğu teşkileder. Bu iki âlem arasında insanların yaşadığı yeryüzü vardır. Yeryüzü, bütün sekencesile beraber, yukarı göklerle aşağı yağız yerlerin tesirleri altındadır. Bütün iyi ruhlar, yani ilâhlar, melekler, güneş ve aydınlık ülkesinin üst katlarında yaşarlar. Bu mabutlar, insanları yaratır, himaye eder, sonra kendi ülkelerine alırlar. Güneş ve ziya, insanların hâmisî, tabiatın hayat menşeidir. Zulmet ülkesinin alt katlarında uğursuz ruhlar (cinler, şeytanlar) ile insanları zararlandırmak, mahvetmek ve sonra ebedî karanlıklar içersine çekmek isteyen ilâhlar bulunur.

Gök mabutlarının en büyüğü (Tanrı Kara Han) dır. Göğün en yüksek tabakasında oturur. Bütün cihanı buradan idare eder. Tanrı Kara Handan üç büyük üluhiyet sudur etmiştir. Bunların en büyüğü Bayülken (en ulu bey) dir.

Bayülken, on altıncı kat gökte altın dağda bir altın taht üstünde oturur. Mabutların en kudretlisidir. Buna ancak açık renkli at kurban edilebilir. Kara Handan sudur eden diğer iki mabut ta Kızagan Tanrı ile Mergan Tanrıdır. Kızagan tanrı göğün dokuzuncu katında, Mergan Tanrı da yedinci katında oturur. Diğer bir mabut olan (Gün ana) da yedinci kattadır. (Ayata) mabudu ise altıncı kat gökte ikamet eder.

Altay mitolojisinde üçüncü kat gök hakkındaki telâkki pek mühimdir. Yunanistanda görülen



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

Olimp üsturesinin nereden geldiğini gösteren bu telâkkiye göre (Bayülken) in iki oğlunun (Mayene ile Maytere) makarrı olan üçüncü kat gökte (Suruve) denilen bir dağ vardır. Bu dağ yedi (kuday) yani yedi ilâh ile onların emirlerini yapmağa memur sıyanet melekleri olan Yayuciler (yaratanlar)ın ikametgâhıdır. Kâinattaki bütün hayatların menşei olan (Süt gölü) de bu dağın civarındadır. Ak ülke yani insanların cenneti de bu kattadır. Dünyada iken iyilik yapan salih insanların ruhları (aktular) öldükten sonra bu ak ülkeye giderler. Orada mabutlar arasında mesut bir hayat sürerler. Yeryüzündeki insanların cetleri olan aktular, burada yeryüzünde olduğu gibi, soy soy, boy boy yaşarlar. Aktular yeryüzündeki torunları hakkında gök ilâhları nezdinde şefaatchilik eder, onların hayrına çalışırlar.

Altaylıların yeraltı mabutları, korkunç ilâhlardır. Bunların büyüğü yerin dokuzuncu katında siyah bir taht üstünde oturan (Erlik Han)dır. Yeraltının her katında cehenneme mahsus bir güneşin korkunç şuleleri münteşirdir. Bu katlar, insanların peşine t-kılarak onlara fenalık etmeğe çalışan şerir ruhlarla doludur.

İnsanların en korkunç düşmanı olan (Erlik Han) yeraltında kendi tabileri ve şerir ruhlarla muhattır. Pek çok korkulduğundan gazabını teskin için kendisine daima kurbanlar takdim edilir. Kurbanların en makbulü koyu renkli atlardır. Yerin en alt tabakasında dünyada iken fenalık yapanların cezalarını çekecekleri (kazırgan) vardır [1].

[1] L'année Sociologique, T, 7-P. 224

Altaylıların haylı uzun ve karışık olan dinî manzumeleri şu suretle hulâsa edilebilir: yukarıda mavi sema tabakalarile aşağıdaki yağız yer tabakalarının, diğer bir tabir ile aydınlık ülkelerile karanlık ülkelerin ulu tanrısı (Tanrı Kara Han) dır. Fakat Kara Han bu ülkeyi doğrudan doğruya idare etmez. Aydınlık ülkelerinin idaresini (Bayülken)e, karanlık ülkelerin idaresini de (Erlik Han)a vermiştir. Bayülken, iyilikleri mükâfatlandıran hayır ilâhı, Erlik Han da fenalıkları cezalandıran şer ilâhıdır. Birincisi hayır, ikincisi de şer masdarıdır. Birincisine ümit, ikincisine de havf saikalarile ibadet edilir. Tanrı Kara Han, bilfiil işe karışmıyan yüksek bir varlıktır.

Altaylıların ilâhî manzumelerinde Türklerin millet haline yükseldikleri devirlerin hatırası olan bu iki ilâhî silsile arasında, kabilevî hayat devirlerinin yani arzî natürizm zamanının da kırıntıları yaşamaktadır.

Yeryüzü mabutları (Yer-Su)lar olan bu ilâhlar, on yedi handan mürekkeptir. Bu hanlar, ya gölgelerini uzak ovalara yayan büyük dağların karlı tepelerinde veya ülkeleri yeşillendiren, meyvalarla dolduran büyük ırmakların kaynaklarında oturlurlar.

Yer-Suların başı, en kudretlisi Oğan Handır. Oğan Han, arzın ortasında yeşil ormanların arasında tepesi (Bayülken) in ikametgâhına erişen bir çam ağacının bulunduğu merkezî noktada ikamet eder. Oğanın iki oğlu vardır. Birinin adı Su Han, diğerinin adı da Demir Handır.

Adetleri on yediye çıkarılan Yer-Sular, ya bir kabile, bir ülke veya bir ırmak, bir dağ ismini taşırlar. Buna göre vaktile bunların ayrı ayrı

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

kabilelere ait birer hususî ilâh oldukları kabul edilebilir. Bunlar, Türklerin millî vahdetlerini henüz idrak etmemiş oldukları devirlere ait mabutlardır.

Altaylılar, her insana biri hayır ilâhı Bayülken, diğeri şer ilâhı ErlikHan tarafından memur iki ruhun müekkel olduğuna inanırlar. Bunlardan evvelkisi iyi, ikincisi fena ruhtur. Bu ruhlar, yaşadığı müddetçe insana refakat ederler. Altaylıların bu dinî üstureleri Çin, İran ve Hindin üsturevî dinleriyle Sumer, Eti ve Ege dinlerinin menşelerine ait izleri muhafaza etmek itibarile pek mühimdir.

Çinin eski üsturelerinde görülen dinî telâkkiler tamamiyle Türklerdeki semavî ve arzî natürizme tekabül etmektedir. Çinin *Kong-tse* den evvelki dini olan *Sinisme* de bu mümaselet sarahaten görülüyor. Bu eski dinde bütün mevcudatın babası ve anası gibi tasavvur edilen gök ile yere, (*Heou-Thou*) ya atfedilen kudsiyet eski Türklerin telâkkileriyle hemahenktir. Hiyunqların gök hakkındaki telâkkileriyle sinizmin *Thian* hakkındaki telâkkisi aynı şeydir. Çin üsturesinin iki aslı müvellidi olan (Yin) ile (Yang) ı Tukeyuların mavi gökile yağız yerinden başka bir şey değildir.

Sinizmin tanrı imparator manasını ifade eden *Shang-Ti* si Altaylılarda gördüğümüz (Tanrı Kara-Han)dır. *Şang-Ti* den sonra tasavvur edilen semavî ruhlar (Shan), arzî ruhlar ve insanî ruhlarda da Altaylardaki üçlük görülmektedir. Çin mitolojisinin (Puan-Ku) su Bayülkendir. (Tien-Hoang-Ti), sema mabutları (Ti-Hoang-Ti) yer mabutları, (Yin-Hoang-Ti) de Yer-Sulardır.

Sinizmin *Kweileri*, Tsu (ruhi ecdat) ları, Altaylılardaki *Aktular* dan başka bir şey değildir.

## ORTA ASYA

Orta Asyadaki ecdatperestlik ile Çinde *Tsu*lara karşı yapılan ayinler birbirlerinin aynıdır. *Tsu*larda *Aktular* gibi *Şang-Ti* ile insanlar arasında bir vasıtaadır. *Şang-Ti* nezdinde insanların hamisi ve şefiidir.

Bazen *Şang-Ti*nin bir timsali gibi tasavvur edilen *güneş*te, Türklerde olduğu gibi mukaddestir.

Zerdüşt dinine göre hayır mabudu olan Ahura Mazda (Ormuzd) ile şer ilâhı olan *Ahriman* dan her ikisi de *Zervane-Akeren*den çıkmışlardır. Bu üçlük, Orta Asyada pek erken teşekkül eden ilâhî manzumenin bir şeklinden başka bir şey değildir. Orta Asyada muşahhas bir şekilde tasavvur edilen ilk varlığı Zerdüşt Felsefî bir haleye büründürerek namütenahi bir varlık şekline sokmuştur. Fakat, *Ormuzd* ile *Ahriman* a attettiği rol, Orta Asyada (Bayülken) ile (Erlik Han)a isnat edilmiş olan rollerin aynıdır. Esasen *Avesta* da daha eski zamanlara ait ayetlerde vâsi nisbette bir animizm görülmektedir. Bu ayetlere göre cihan, iyi ve fena ruhlarla malidir. Ecdadın ruhları berhayat olanların hamisi, siyanet melekleri, (*Eravashis*)dir. Ağaçlara, atlara, öküzlere, köpeğe, yılanı atfedilen kutsiyet vasıflarile pek çok olan tabular da Orta Asya totemizminin izleri seçilmektedir, *Avesta*nın tasvir ettiği yedi *Ameshs Spentas* yani yedi mukaddes Ebedîler, Altaylıların mitolojisindeki *Yedi kудay*dan başka bir şey değildir. Her iki mitolojide bu yedilere atfedilen roller birbirlerinin aynıdır.

Yerli ve yabancı pekçok unsurlarla karışmış olmasına rağmen Hindin eski dininde de Orta Asyalıların üçlü ilâhî manzumeleri yine seçilebil-

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

mektedir. Hintte *Vasus*lar sema mabutları, *Rudras*lar yeryüzü mabutları, *Adityas*lar da yeraltı mabutlarıdır. Görülüyor ki Dravidilerin Hindistana getirdikleri Orta Asya dini buradaki muhtelif dinlere ve telkinlere rağmen izini muhafaza edebilmiştir. Orta Asyada olduğu gibi kadim Hint dininde de (Dijauus Pitra) Babagök ile ona merbut olan (Prithivi) Azizyer mukaddestir. Orta Asya animizmi, Hindistanda, ecrami semaviyeye, dağlara, nehirlerle, büyük ağaçlara ibadet şekillerinde yaşamaktadır.

Hinde mahsus olan tenasuh akidesi yanında Dravidilerin getirdikleri akide mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Yerli olmadığı muhakkak olan bu akide, Altaylarda hâlâ yaşıyan *Aktu*lar akidesidir. Hint dininde (Pitris) denilen cet ruhlarının semada (Yama)nın (ilk insanın) yanına gittikleri yolundaki akide, Altaylıların *Aktu*lar hakkındaki akidelerinden başka bir şey olmadığı da pek vazıhtır.

Pitlisler de Aktular gibi yer yüzündeki torunlarla alâkadardır. Onları himaye edenler. kendilerine yapılan nezirlerden, kurbanlardan memnun olurlar. Altay türklerinde olduğu gibi Brahmadininde de cet ruhlara kurban kesmek, nezir yapmak (Şrâddhas) en mukaddes bir vazifedir. Dravidilerde Orta Asyada olduğu gibi ölüleri için taştan muazzam kurganlar yapmışlardır. Yerlilerin esas akidelerile kabili telif olmıyan bu kurganlar, Dravidilerin menşeyini göstermek itibarile pek mühimdir.

Orta Asyada olduğu gibi, bu akideye merbut Hintliler arasında da cenazeler, hemen defnedilmez. Tasaffi devrinin geçmesi beklenir. Bu zaman

geçtikten sonra ruh semaya çekilir. Ceset de defnolunur. Vedaların (Varuna) mabuduna attettikleri rol (Bayülken)in rolünün aynıdır. (Aditi) mabudu da *Oğana* pek benzer. Vedanın fenalık mabûdu olan (Rudra) ile Erlik Han arasında hiçbir fark yoktur. Rudra da korkunçtur, müntakimdir, bir sürü fena ruhlarla (Maruts) muhattır.

Eski Türk dininin izleri bugünkü *Yakut*lar arasında da muhafaza edilmiştir. Altaylıların dinlerine pek ziyade benzeyen Yakut dininde de mabutlar, sema ilâhları, yeryüzü ilâhları, yeraltı ilâhları diye üç manzumeye ayrılmıştır. Yakutlarla Altaylılar arasında yalnız mabutların isimleri ve adetleri itibarile pek ehemmiytsiz farklar vardır. Yakutlarda Ulu tanrı (Ârt Tüyün Ağa) dır. Bu Altaylıların tanrı Kara Hanının mukabilidir. *Bayülken* e karşı da (Oronk Ay Tüyün) yani yaradan Ak Han vardır. *Yakut*ların (Ulu Tüyün) mabudu da Yer-Sular Başbuğu olan Oğan Handır. Yakutların (Kadırgan Boray Tüyün) dedikleri mabut ta Erlik Handan başka bir şey değildir.

Art Tüyün Ağa, millî birliğin timsali, sulhun hamisi, saadetin membaı, adalet ve hayırhahlığın mümessilidir. Güneş, bunun timsalidir. Güneş gibi Art Tüyün de ziya ve nur saçar, her şeye hayat verir.

Art Tüyün, kandan müçteniptir. Hayvan kanının bile dökülmesini istemez. Bu sebepten kendisine kurban kesilmez, yalnız onun günü ve millî birlik bayramı olan ilkbaharda gençler *kımız* dolu dokuz bardağı dokuz defa içmek ve taganni etmek suretile kendisine ibadet ederler. Ulu Tüyün, bilâkis intikamcı ve gazaplıdır. Sebepsiz adı anılmaz ayağını yere basınca, yer sarsılır, zelzele kopar.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

gazabından kurtulmak için namına kurbanlar kesilir. Yeraltı mabudu olan (Kadırgan Buray Tüyün) ise pek korkunçtur. (Niyemi naya) nın yani dev ananın kardeşidir. İsmini, korkularından ne Şamanlar, ne de başkaları ağza alamazlar. Ulu Tüyünden başka mabutlara gücü yeter, kendisine beyaz alınlı boz at kurban edilir.

### TÜRKLER A- RASINA HA- RİÇTEN GİREN DİNLER

Türkler, Orta Asyada muhtelif asırlarda budizm, mazdeizm, hristiyanlık, maniheizm ve islâmiyet gibi hariçten gelen büyük dinlerin tesiri altında kalmışlardır.

Buddha Sakyamuni dini budizm, ilk evvel şimalî Hindistanda bir imparatorluk kuran *Yüeçiler* arasında intişar etmiş, bunlar vasıtasile diğer Türkler arasına yayılmıştır.

*Yüeçiler* hükümdarı Kanişka, siyasî bir lüzum üzerine kabul ettiği budizmin inkişafına pek çok çalıştı. Hükûmetin bütün müesseselerine dinî propaganda vazifeleri verdi. Dinî konsillere riyaset etti. Budizmi neşretmek üzere ecnebi memleketlere heyetler gönderdi. Sikkeleri üzerine *Buda* nın resmini koyacak kadar dindarlık gösterdi. Belhte, Keşmirde, Kâbilde, Pencapta Budanın remadını ve mukaddes eşyasını hıfza mahsus (Stupa) lar yaptırdı. Kitabeli sütunlar, mabetler, manastırlar inşa ettirdi. Bu hizmete mukabil Buda kilisesi, milâdî yetmiş sekiz tarihine doğru kendisini şimalî Hindistan imparatoru sıfatile takdis etti.

Kanişka, şimalî Hint budistleri arasında devam eden mezhep ihtilâflarına bir nihayet vermek üzere *Peşaver* de umumî bir konsil topladı. Bu konsilde Buda dininin ihtilâflı noktaları, telif

ve tevhit edildi. Şimalî Hint budistlerinin *mahayana* yani büyük minhacı selâmet denilen mezheplerine ait akideler tesbit olundu.

Kanişka, budizmin Kostantinidir. Birinci Kostantin hristiyanlığın neşir ve takririnde ne rol oynamış ise Kanişkada budiliğin neşrinde aynı rolü ifa etmiştir.

Milâdî birinci asırda şimalî Hindistanı ziyaret eden çin seyyahı *Hiouen-Tsang*, Kanişka isminin budistler arasında en büyük bir veli gibi takdis edildiğini yazar. Milâdî 402 tarihinde Baktriyanı ziyaret eden Çinli *Fa-Hiya*, buralarda Kanişka tarafından inşa edilmiş birçok dinî müesseseler gördüğünü kaydeder. Budist müverrih *Sanang-seçen*, Kanişkadan şefkat ve atıfet kiralı unvanile bahseder.

Gotamanın, yani Buddhanın dini, Çinde büyük bir hükûmet kuran *Topa Türklerinden Veyler* devrinde de şimalî Çindeki Türklerden *Weiler* devrinde şimalî Çindeki Türkler arasında da intişara başladı.

*Wei* hükümdarlarından *Tsum* devrinde (452-465) Budizm, *Weilerin* resmî dini idi. Tsum, budizmin mütteki bir saliki oldu. Başını traş ederek bir Pagudada itikâfa çekildi. *Tatung-Fu* civarındaki *Yun-Kan* mabedini tezyin eden budizme ait güzel statüler, bu dindar hükümdar zamanına aittir. *Tsu* nun haleflerinden ve *Weilerin* büyük hükümdarlarından *Hong* ibadet için bir manastıra çekildiği gibi (470), halefi *Koda Long-Men* de kaya içinde oyulan meşhur üç mabedi vücade getirdi. Budizmin *Weiler* sarayındaki hakimiyeti en ziyade Kırılça Hou-Şi zamanında parladı. Budizmin ateşli bir saliki olan bu kırılçenin zamanı salta-



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

natı, her sene dinî bir abide vücade getirmekle geçti. Milâdî 516 tarihinde payitahtı olan *Lo - Yang* da meşhur muazzam *Yong - Ning* mabedini inşa ettirdi. *Lo - Yang* da inşa ettirdiği (pagoda)ların adedi, hayatının sonlarına doğru beş yüze baliğ olmuştu. Kırılça, ümerasından Song-Yung isminde birini Kandahar taraflarına göndererek buralardan budizme ait yüz yetmiş kadar yazma din kitabı getirtti. *Wei* hükümdarlarının budizme karşı olan bu meclûbiyetleri, sınaat itibarile pek mühim neticeler verdi. Türkler arasında mimarî, resim ve heykeltraşlık terakki etti. Şimalî Çinde muazzam dinî mebanî vücade geldi.

Milâdî VI ıncı asır sonlarına doğru da Tukyü Hanı *Topo*, budiliği kabul ve Orta Asya türkleri arasında neşretmeğe başladı. *Topo*, bu dini, esaretle Tukyular arasına giren *Hoei-Lin* isminde bir Brahmenin teşvikile kabul etmişti. Payitahtında büyük bir mabet (Kia - Lan) yaptırdı. Bu mabet Orta Asyada yapılan ilk *Sanghârama* dır.

Çinin *Tisi* hanedan Hükümdarından budizme ait din kitapları getirten *Topo*, mutaassıp bir budist oldu. Fakat kendisinden sonra bu din Tukyular arasında yaşayamadı. Bilâhara *Uygurlar* budiliği kabul ettiler, Cengizin oğlu Oktay devrinde *Uygurların* ilk hanlıklarını kurdukları *Orhon* havalisini ziyaret eden müverrih Alaeddin Cüveynî *Uygurların* Buda dinini nasıl kabul ettiklerine dair şöyle bir menkıbe kaydeder :

“Uygur hükümdarı *Buğu Han* Hitay (Çin) imparatoruna bir heyet göndererek Buda dini hakkında da malûmat almak üzere birkaç âlim gönderilmesini rica etti. İmparator da birkaç Toin gönderdi. *Buğu Han*, kamları davet ederek huzurunda

*Toin*lerle münazara ettirdi. Toinler (nom) denilen din kitaplarından birçok şeyler okuyarak *kam*lara bazı sualler sordular. Fakat kamlar mukabele edemediler. Galebe toinlerde kaldı; Buğu Han da budiliği kabul etti.,

Uygurların bilâhara bu dini diğer Türkler arasında neşre çalıştıkları anlaşılıyor. Moğolların ilk devirlerinde (M. 1253) seyyah Rübrük, İli nehri şimalindeki Kayalık şehrinde Budi dininde Uygurlara tesadüf ettiğini kaydediyor. Bunların *Kara Kitay*lar devrinde bu havaliye göçtüklerini tahmin edebiliriz.

**ZERDÜŞT DİNİ** Zarathustra (Zerdüş) tarafından İran'da tesis edilmiş olan *mazdeizm* ancak Maverâünnehir ve Baktriyan havalisindeki Türkler arasına sokulabilmiştir. Arap istilâsı zamanlarında Fergana, Buhara, Samarkant, Belh ve Harzem havalisinde ateşkedeler bulunduğu anlaşılıyor. Fakat, Zerdüş dini bu sahaları aşamamıştır.

**İSA VE MUSA DİNLERİ** Hristiyanlığın Türk âlemile ilk teması Nesturîler vasıtasile olmuştur. *Ayaso-log* da in'ikat eden büyük konsilin aforzladığı İstanbul Patriki Nasturiyusun taraftarları Şarkî Roma İmparatorluğu ülkesinden teb'it edildikleri zaman, ekserisi İran hükûmetine iltica etmişlerdi. Bunlar, Horasanda ilk defa (Merv) de bir metropolitlik tesis ettiler. Sonra da Samarkant peskoposluğunu kurdular. Buradan Türk ellerine yayılan nesturî misyonerleri milâdî beşinci asrın ikinci nısfında Uygurlar arasına sokularak hayli taraftar kazandılar. Orhon civarında Uygurlara ait bir kitabenin çince yazılan kısmında milâdî

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

762 tarihinde Uygur Hanı *İdi Kut* un nesturiliği talim etmek üzere Çinden nesturî rahipleri getirtmiş olduğu mukayyettir.

Turfanda keşfedilen éserler, hristiyanlığın bilhassa sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Uygurlar arasında intişar ettiğini göstermektedir. Yedisuda birçok hristiyan mezartaşları bulunmuştur. Turfanın şarkındaki *Bulayık* kasabasında keşfedilen yazma kitapların kâmilten hristiyanlığa ait olması Uygur hristiyanlarının merkezi bu kasaba olduğunu göstermektedir. On birinci asır evailinde *Ortus* hıttasile *Koko - Hotan* arasında sakin olan *Karait* ler (Kirayetler) hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Müverrih Ebülfereç Grigoris, bu vak'ayı kaydederken, büyük perhizde Karaitlerin süt içmelerine müsaade edilmiş olduğunu da ayrıca söylüyor.<sup>1</sup> *Selçukî* lerin de islâmiyeti kabulden evvel bir aralık hristiyan olduklarına dair bir rivayet vardır. Hristiyanlık, Nesturîler vasıtasile Orta Asyaya sokulduğu gibi, İstanbul imparatorlarının gayretleri de Hazar Türkleri arasına girebilmiştir. Bilâhara Komanlar arasında da taraftar bulabilmiştir. Şarkî Roma imparatorları ülkesinden çıkarılarak Hazarlara iltica eden Yahudiler de oralarda dinlerinin fârimine çalıştılar. Hazar Hanına ve bir kısım Hazarlara Musa dinini kabul ettirmeğe muvaffak oldular bugün Kırım'da bulunan ve Karaim denilen musevî Türkler bunlardan inmişlerdir.

Hristiyanlık iki koldan Türkler arasına sokulmakla beraber, intişar ve taammüm edememiştir.

**MANİ DİNİ** Milâdî üçüncü asır sonlarına doğru. İranda zuhûr eden Mani dini, altıncı asırda Türk ellerine girmiştir. Birkaç dinin halitası

olan maniheizm bir aralık Uygurların resmî dini oldu. Maverâünnehir havalisinde de hayli taraftar buldu. Uygurların, daha *Orhon* boylarında iken maniheizmi tanımış oldukları buralarda keşfedilen kitabelerden anlaşıyor.

Orhon havalisinde keşfolunan Uygurlara ait kitabelerin en uzununu ve en ziyade şayanı dikkat olanı çince yazılmıştır. Çince yazılmış olan bu abidenin yanında suğudca yazılı küçük bir kitabe daha bulunmuştur [1]. Maniheizmin Uygurlar arasında intişarını gösteren bu kitabe Uygur yazısının menşeiini de göstermek itibarile haizi ehemmiyettir. Kitabe Uygurların maniheizmi milâdî sekizinci asrın ikinci yarısı iptidalarında Sugd misyonerlerinden öğrendiklerini göstermektedir.

Sekizinci asır ortalarında Uygur hanlığında bulunan (Bügük Han) milâdî 762 tarihinde şimalî Çine yaptığı bir sefer esnasında Suğud taraflarından buralara gelerek ticaretle uğraşan ve aynı zamanda *Mani* mezhebi misyoneri olan Suğdakları alarak payitahtına getirdi. Bunların telkinile maniheizmi kabul etti. Ümera ve kumandanlarile ahali-den bir kısmı da kendisine peyrev oldular. Suğudca yazılı kitabede bu inkılâp (evvelce et yiyen kavm, bundan sonra pirinç yiyecek. Evvelce adam öldür-

[1] Uygur Hanının çince ve suğudca yazılan kitabeleri yanında Orhon harflerile yazılmış küçük bir kitabe daha bulunmuştur. Bundan anlaşıyor ki milâdî sekizinci asrın ikinci yarısında Uygur Türkleri arasında biri çince, biri orhonca, diğeri de suğudca olmak üzere üç nevi yazı kullanılıyordu. Suğudca kitabe bu tarihlerde Türkler arasında orhoncadan başka yeni bir alfabenin intişar etmeğe başladığını göstermek itibarile şayanı ehemmiyettir. Bu alfabe bilâhara Uygur yazısı olarak payidar kalmıştır.

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

mek şayi olan ülkede bundan sonra hayr hak-  
kaniyet hüküm sürecek) sözlerle alkışlanmıştı. Uygurların en müreffeh, en mes'ut ve medeniyet itibarile en yüksek devirleri *Mani* mezhebinin kabulünden sonra başlamış, yüz sene devam etmiştir. Kırğızların tazyikı ile Mongolistandan çıkarılan Uygurlar, Çin Trkeline gelerek yeni bir hanlık kurdukları zaman *Mani* mezhebini de beraber getirmişlerdir.

**İSLÂM DİNİ** İkinci Halife mer zamanında Kadisiye zaferile Sasaniler payitahtının mukaderatını tayin eden Araplar Nihayet meydan muharebesinde İranilerin son mukavemet kuvvetlerini de kırmışlardır. Nihayet zaferi yalnız bütün İranın arap hakimiyeti altına girmesini değil şark kapılarının da arap istilâsına, islâm dinine açılmasını temin eylemişti. İranın gayretli fakat talisiz hükümdarı *Yezdicrdn* Belh önündeki mezbuhane mücadelesi de neticesiz kalınca Horasan da elinden çıktı; muzaffer arap orduları *Ceyhun* boylarına, Türk itlerine dayandı. İslâm dinini götüren arap orduları *Ceyhun* boylarına yanaştıkları bu tarihlerde Orta Asya türklüğü elim akibetler içinde çırpınıyordu. Milâdî 6 ıncı asır ortalarında teşekkül ederek bilâhare şarkî ve garbî namlarıle ikiye ayrılmış olan *Tukyu* hanlıklarından şarktaki 13 sene evvel(630) Çinliler tarafından yıkılmış, memleketleri istilâ edilmişti. Garpta henüz yaşamakta olan Hanlık ise dahilî iğtişâşlarla aynı akibete srklenmeğe başlamıştı. Tukyu hanlığı zamanında Maverâünnehir ve Sint havzası küçük küçük beyliklere bölünmüştü. Bunların başlıcaları Suğud, Buhara, Esruşen, Şaş, Keş, Fergana, Toharis-

tan, Heytal, Çanbülstan, Komet, Vahan, Odiyana, prenslikleri idi. Bu beylikler kendi aralarında bir birlik vucude getiremediklerinden Araplara karşı mukavemet edecek bir halde değillerdir. Bu sebepten Maverâünnehir, Toharistan, Sint havalisi Araplara karşı açık demektir.

Halife Ömerden sonra Araplar arasında zuhûr ederek Peygamber Muhammedin en büyük hasmı olan Ebusüfyanın oğlu Muaviyenin islâm halifeliliğine geçmesiyle nihayetlenen sürekli bir devrei ihtilâl Arapların bir müddet şarka doğru tevessül-rini durdurdu.

Bu tevakkuf devresinde Garbî Tukyu Hanlığı da dahili iğtişâşlara inzıam eden Çinin kuvvetli darbelerile yıkıldı. Çinliler nüfuzlarını Sint boylarına, İritiş kıyılarına, Harzem havalisine kadar temdit ettiler. Türk elleri milâdî 681 tarihine kadar Çin hakimiyeti altında kaldı. Bu tarihte eski Tukyu hanedanı prenslerinden *Kutlu Han yeniden türk devletini ihya etti*. Emevî Halifelerinden Apdurmelinin meşhur Haççacı Horasan valiliğine tayin ettiği tarihte (698) Mogolistan'dan Ceyhun boylarına kadar sahadaki Türkler Kutlu Han sülâlesi idaresinde bulunuyordu. Haççaç bir taraftan Maverâünnehir diğer taraftan Baktriyan tarikile Türk ellerini istilâyâ memur ettiği ümeranın muvaffakiyetsizliğini görünce Arapların en büyük kumandanlarından sayılan Kuteybeyi bu havalie göndermeğe mecbur oldu (705).

*Kuteybenin* Horasan valiliği zamanındadır ki Araplar Türk ellerine doğru ilerlemeğe başladılar. Geçtiği yeri kana boğan *Kuteybe* Ceyhun nehrile Buhara şehri arasında ticaret ve servetile meşhur Baykent şehrini yağma ettikten sonra her şeyi

## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

yaktı yıktı. Şehir halkını katliam ettirdi. Kuteybe uzun ve sürekli bir mücadelede sonra Toharistan, Fergana, Buhara ve Samarkant havalisini Arap hakimiyeti altına sokabildi. Fakat din götüren arap ordularının yağmagerliği arap ümerasının zulüm ve teaddisi istilâ edilen yerlerde bile islâm dininin intişar ve tamimine mâni oluyordu. 13 sene türk kanı dökerek nankör Emevîlere şanü şeref kazandıрмаğa çalışan *Kuteybe* nihayet hizmetinin mükafatını gördü. Kardeşleri ve efradı hanedanile beraber imha edildi. Başı bir nişanei zafer gibi Şamda Halife Süleymanın ayakları altına atılırken rakibi Yezit bin Mühalleb te Horasan ve Maverâünnahrin umumî valiliği hil'atini giydi(717).

Yeni Arap umumî valisi de selefinin yolunu takip etti. Türk ellerinde din neşri yerine yağma ve kıtal ile vakit geçirdi. Fakat bu da Halife Yezit bin Abdülmelikin zamanında selefinin akibetine uğradı. Halifenin emrile bütün hanedanı efradile beraber imha edildi.

Bu vaziyetten istifade eden Türk Hakanı *Bilge*, kardeşi *Gültekin* le beraber İrtiş nehrini geçerek Maverâünnehre girdi. Arapların zulüm ve teaddilerinden bizar olan Maverâünnahrin küçük prenslikleri kendisini bir halaskâr gibi istikbal ettiler. Fakat *Kutlu Hanın* kurmuş olduğu bu devlet te milâdî 745 tarihinde dahilî iğtişâşlarla yıkılınca Araplar tekrar Maverâünnehirde ilerlemeğe başladılar. İkinci Tukyü Hanlığının yıkılması Orta Asya türklüğü için pek feci oldu. Varlıklarını ancak birlikle gösteren Türkler birbirleriyle boğuşmağa başladılar. Birçok boylar yurtlarını terk ederek etrafa dağıldılar. Vaziyetten istifade eden Çinliler şarktan garba, Araplar da garptan şarka doğ-

ru ilerlemeğe başladılar. Bu iki müthiş kısa-  
 arasında sıkışan Türkler için Seyhun nehri ve  
 Aral gölü üzerinden geçen tek bir menfez kal-  
 mıştı. İkinci Tukyü Hanlığının inkırazından sonra  
 anarşi içinde kalan Türk ellerinde vaziyet şu şekil-  
 de inkişaf etti: Şarkta *Selenga* boylarındaki Dokuz  
 Oğuzlar bir aralık büyük bir nüfuz kazandılar.

Başbuğları Kutluğ Bilge Gül Han Basmilleri  
 tahtı itaate alarak bir müddet için ehemmiyetli  
 bir varlık gösterdi. Bilâhare bu havalide kendile-  
 rine Uygurlar halef oldu. Uygurlar Orhon boy-  
 larında kuvvetli bir hükûmet kurdular. İrtiş boy-  
 larındaki Karluklar da diğer bir hükûmet kurdu-  
 lar. Isıg gölün garbında İli ve Çu nehirleri boyla-  
 rında da *Türkeş Devleti* kuruldu. Türkeşler garptan  
 gelen arap istilâsına bir müddet mukavemet ettiler.

Hatta Türkmen Hanı *Sulu* Maverâünnehri A-  
 rapların elinden almağa muvaffak oldu. Arap  
 Kumandanı *Eşersi* kat'i darbelerle sarsan *Sulu*  
 Horasanı da istilâ etmek hazırlığında iken Çinli-  
 lerle Türkmenler arasında başgösteren bir ihti-  
 lâf kendisini sür'atle avdete icbar etti. Fakat bilâ-  
 hare Türkmenler arasında zuhûr eden dahili nifak  
 arap istilâsına sebep olan bu hükûmetin de inkı-  
 razını intaç etti. Milâttan 756 tarihinden itibaren  
 kuvvetlenmeğe başlayan *Karluklar* 776 tarihine  
 doğru hudutlarını Çuğ nehri boylarına kadar tev-  
 si ederek arap istilâsına az çok mukavemet ede-  
 cek bir kuvvet vücade getirdiler. Fakat ne Türkeş-  
 ler ne de Karluklar Maverâünnehir ve Toharistan-  
 daki küçük beylikleri hakimiyeti altında birleştir-  
 meğe muvaffak olamadıklarından bu mıntakaların  
 nihayet kat'i surette Arapların eline geçmesine  
 mani olamadılar. Maamafih bu küçük beylikler



## ORTA ASYADA TÜRK MEDENİYETİ

msteqli Araplara karşı senelerce vicdanî ve siyasi hürriyetlerini müdafaa ettiler. Emevîlerin insafsız kumandanları buralarda seller gibi kan akıttıkları, on binlerce hanman sndrdkleri halde islâm dinini bir türlü bu havaliye kat'î surette sokamamışlardı. Türkler, din neşrine gelen arap ordularının bir sürü çapulcu olduğunu görerek mukavemet etmiş, her vesile ile bir ihtilâl çıkarmışlardır. Halifeleri Şam saraylarının israf ve eğlencesine sarfedilecek para bulamayınca Horasan valilerini şarka doğru fütuhat icrasına sevk ediyorlardı. Fütuhat ve yağma imkânı göremedikleri zamanlarda Maverünnehir halkına tarhedilen cizyeyi tezyit ediyorlardı. Bu insafsız muamele ise halkı Araplardan ve temsil ettikleri yeni dinden uzaklaştırıyordu. Türkler arasında islâm dininin intişarı ancak kendi ırklarından olan Samanîlerin Mavernnehirde bir islâm hkmeti kurdukları zamanda oldu. Samanîler devrinde müslümanlık Seyhunun şimalindeki sahalara kadar yayıldı. Isıg glden İrtiş nehri boylarına kadar imtidat eden geniş sahada dolaşan Türk kabileleri, bunlar arasında bilhassa *Karluklar*, *Türkeşler*, *Oğuzlar* islmlara ısındılar. Nihayet mildın 963 tarihinde bu Türklerden ikiyüz bin çadır halkı hep birden islâm dinini kabul ettiler. Samanîler idaresindeki müslüman Türklerin din neşri faaliyetleri yalnız bu sahaya inhisar etmedi. Şarka ve cenubî şarka doğru da inkişaf etti. Kâşgar hıttasının Artuç havalisinde oturan *Karluklar* başbuğları *Satıkbuğraile* birlikte islâm dinini kabul ettiler. Karahanîler namile büyük bir *İslâm - Türk Devleti kuran* Satıkbuğra ahfadı müslümanlığı Kâşgar tarikıyle *Kotan* mve-

## ORTA ASYA

rasındaki Türkler arasına yaydılar. Arapların zulüm ve şiddetleriyle müslüman olan Türkleri bile ezmekten çekinmediklerinden bıkan halk bir türlü müslümanlığa ısınamamışlardı. Fakat kendi ırkdaşları hükûmeti ellerine alınca kütle halinde müslümanlığı kabul etmeğe başladılar. Orta Asya türkleri arasına bu suretle sokulan islâm dini Şimali Türkler arasına da Kafkas ve Harzem yollarile girdi.

Araplar daha ikinci halife Ömer zamanında Kafkas eteklerine dayanmışlardı. Vatan ve istiklâllerinin müdafaasında pek kıskanç olan *Hazarlar* Arapları buradan tardetmişlerdi. Bu vak'adan sonra ikinci asrı hicrî bidayetine kadar Araplar bu havalide bir türlü ilerlemeğe muvaffak olamadılar. Bu tarihten sonra tekrar başlayan istilâ teşebbüsü birçok defalar kırıldı. Bir aralık *Hazarlar* Musula kadar inerek Bağdat halifelerini dehşete soktu. Kanlı mücadelelere rağmen Kafkas tarikiyle *Hazarlar* arasına sokulamayan müslümanlık başka bir yoldan *muslihane* girebildi. Dahilî bir ihtilâl neticesinde memleketlerini terke mecbur kalan müslüman *Harzemîler* *Hazarlar*a iltica ettiler. Bunlar arasında müslümanlığı neşre çalıştılar. İslâm dini *Hazarlar* arasında taammüm etmediği halde daha şimalde Volga boylarında oturan *Bulgar türkleri* nezdinde büyük bir muvaffakiyet kazandı. Nihayet *Bulgar Kırâlı Elmas Silki Han* tebaasile birlikte ihtida etti. Milâdın 921 tarihinde Bağdat Halifesi *Elmuktediribillâha* müracaatle islâm dininin esasını talim etmek üzere bir heyet istediler. Ahmet bini Hutlan bu heyet kâtipliğinde bulunuyordu. Bağdat heyeti *Bulgar* şehrine geldikten sonra *Bulgar Kırâlı* da ismini *Cafer bini Abdullaha* tahvil eyledi.

## B. M. E. III ÜNCÜ ASIRDAN SONRA ORTA ASYADA KURULAN VE ORADAN YAYILAN TÜRK DEVLETLERİ

### 1. ASYA HUNLARI (HYUNGNU) DEVLETİ

Türkler milâttan çok zaman evvelki devirlerde Orta Asyadan ayrılarak muhtelif kıt'alarda devletler kurdukları gibi bunlardan ana vatanda kalmış olanları da bu sahada muhtelif zamalarda, muhtelif isimlerle devletler kurmuşlardır. Bunların tarihçe malûm olan en eskisi, Çinlilerin (Hyungnu) dedikleri *Asya Hunları Devleti* dir.

Bu devlet, bidayette, Çinin şimalinde Çin seddinden Orhon nehri ve (Tanu - Ola) dağlarına kadar olan sahaya sahipti. Daha sonraları, Mançurya hududundan Aral gölüne kadar uzanan geniş kıt'alarda hükümran oldular. Nüfuzlarının İdil (Volga) havzasına kadar uzandığı zamanlar da olmuştur.

Bu devletin, milâttan pek çok evvel mevcut olduğu muhakkaktır. Son zamanlarda *Hyungnu Devleti* ülkesinde yapılan hafriyat neticesinde elde edilen eserlerden *Hyungnu* ların pek eski zamanlardanberi bir medeniyete sahip oldukları anlaşılmıştır.

Milâttan evvel XIII üncü asra ait Çin vesikaları, *Hyungnu* lardan bahsetmektedir. Fakat bunlar hakkındaki tarihî malûmat, ancak milâttan evvel III üncü asırda vuzuh kesp ediyor.

Bu devirde bu büyük Türk Devleti, muhtelif kabilelerin *Teoman* isminde bir reisin idaresi altında birleşmesinden vücade gelmiş bir imparatorluktu.

Mühim işlerde, bilhassa harp ve sulh işlerinde devlet reisinin emri kat'î olmakla beraber, imparatorluğu teşkil eden kabileler dahilî işlerinde serbest idiler.

Hyungnuların devlet reisleri *Tengri Kut* unvanını taşırdı; "*Tengri Kut*," semavî kudret, demektir. Eski türkçe de Tanrı, Tengri telâffuz olunurdu. Çinliler, bu unvanı kendi lisanlarına göre tahrif ederek *Tanyu* şekline sokmuşlardır. Bu kelime, Fransızca tarihlerde ve bu lisandan tercüme edilen bazı türkçe tarihlerde *Tanju* şekline girmiştir.

Bu müttehidenin en meşhur reisi *Teoman* ın oğlu *Mete* (*Mote*) dir (m. e. 209-174).

Tanrı-Kut *Mete*, şarkta *Tunguzlar* ın ecdadı olan *Siyen-pi* ve *Vuhuan* ları Türk yurdu olan Moğolistan'dan çekilmeğe mecbur ettiği gibi imparatorluk bayrağı altına girmek istemiyen Yueşileri de Kansu dan garba doğru muhacerete icbar etti (m. e. 175). *Mete*, İli nehri boylarındaki *Vusun* Kırallığını da mağlûp ederek imparatorluğuna ilhak etti. Bundan maada bugün Çine tâbi Türkistandaki Yarkent, Hotan, Kuça, Karaşar, Turfan ve Kâşgar gibi Türk şehirleri de *hun hakimiyetini* tanıdılar.

İşte *Mete* nin bu şanlı zaferleri neticesindedir ki tarihî devirde birinci defa olarak Kingan dağlarından İdil nehrine kadar uzanan geniş sahadaki bütün türk kabileleri bir bayrak altında toplandı.

Hyungnular, ilk zamanlardan itibaren Çini tehdide başlamışlardı. Bu akınlara karşı muhtelif Çin imparatorları Çinin şimalî hududunun muhtelif noktalarında kaleler ve duvarlar yaparak müdafaaya çalıştılar. En nihayet Çin İmparatoru *Şe - Huang-Ti*, M. E. 214 te bu duvarları birleştirerek

## ASYA HUNLARI

3000 kilometre uzunluğunda meşhur *Çin Seddini* meydana getirdi.

*Şe-Huang-Ti* nin vefatından sonra Çinde dahilî ihtilâller çıktı; bu esnada Han sülâlesi müessisi meşhur *Kao-Hoang-Ti* Çini eline geçirdi. Bu vaziyetten istifade eden *Mete* de, Çine harp ilân ve imparatorun kumanda ettiği Çin ordularını bir meydan muharebesinde mağlûp etti.

Çin imparatoru esaretten ve çin ordusu kat'i bir imhadan ancak *Mete* nin zevcesi *Yensi* Hatunun şefaatiyle yalnız vergi vermek şartile kurtulabildi (M. E. 199).

Metenin zevcesi Çinliler lehine bu şefaatte bulunmasaydı bütün Çinin de Metenin hakimiyeti altına geçmesi muhakkaktı.

Büyük Hun İmparatorluğu, Çinin şimal ve şimali garbîsinde Çin için müthiş bir tehlike idi. Çinliler, bu Türk Devletini behemehal yıkmak istiyorlardı. Bunun için birçok intrikalarla müttehide içinde nifak ve niza çıkardılar. Muhtelif türk kabilelerini birbirleriyle muharebe ettirerek bu Türk Devletini zayıflatılar.

Bu işte, çin sarayından Hyungnu hükümdarlarına gönderilen Çinli prensesler de mühim rol oynamışlardır.

Hun prensleri arasında zuhûr eden ihtiras mücadeleleri de, nihayet Hun İmparatorluğunun ikiye ayrılmasını mucip oldu.

Hun İmparatorluğu, şimalî ve cenubî Hyungnu namı ile ikiye ayrıldı. Gobi çölünün şimalinde bulunanlar Şimalî, cenuptakiler de Cenubî Hun ismini aldılar (M. S. 48).

Çinliler, evvelâ Cenubî Hunların ve Siyenpile-rin yardımile Şimal Devletini yıktılar (M. S. 93). Bu

## ORTA ASYA

inhizamdan sonra Şimalî Hunlardan bir kısmı, yurtlarını istilâ eden *Siyenpi*lerin hakimiyetini tanımaya mecbur olmuş, diğer bir kısmı Cenubî Hunlara iltihak etmiş, mütebaki büyük kısmı da garba doğru çekilerek Ural dağları ile Hazar denizi arasındaki sahada yerleşmişlerdir.

Cenubî Hun Devleti, Şimalî Hun Devletinin inkırazından sonra Çinin himayesinde olarak M.S. III üncü asır bidayetlerine kadar yaşamıştır. Bu tarihte şimalî Çinde hükûmet süren *Veyler* bunların son hükümdarı olan *Uçu* yu tevkif ederek bu devlete de nihayet vermişlerdir (M.S. 216).

Bu inhilâlden sonra Cenubî Hunlardan bir kısmı Çinin *Kansu* ve *Suçeu* eyaletlerinde yerleşmişlerdir. İşte bu Türklerdir ki daha sonra Çinde bir devlet kurmuşlardır.

Hyungnular, Asyanın, medeniyette çok ileri gitmiş kavmlerinden biri idiler. Bazı cihetlerde, Çinliler de Hyungnu medeniyetinden istifade etmişlerdir. Meselâ, Çinde ilk yapılan takvim, en eski türk takvimlerinden başka birşey değildi. Bundan başka Çinliler, askerî teşkilâtlarını da Hunlardan aldılar. Hun Devletinde, memleket askerî teşkilâta göre orta, sol (şark), sağ (garp) diye üçe ayrılırdı. Orta kısım, bizzat devlet reisi, sol (şark) veliaht, sağ (garp) hanedana mensup bir prens tarafından idare olunurdu. Şark, güneşin doğduğu taraf olduğundan mukaddes addolunurdu. Mülkî teşkilâtta da Çinlilerin Hunlardan pek çok şeyler aldıkları anlaşılıyor.

*Tanrı Kut* kendini Çin imparatorlarından daha yüksek tutardı. Mete devrinde Çinliler Türklere her yıl muayyen miktar vergi vermeğe mecbur edilmişlerdi.

## ASYA HUNLARI

### ÇİNDE HYUNG NULARIN HA- KİMİYETİ

Çinliler, Cenubî Hun Devletinin inkırazından sonra *Hyungnular*dan mühim bir kısmını Çin Seddi içerisinde bilhassa *Şansi*eyaletinde yerleştirmişlerdi.

Çinin askerî kuvveti zayıflayınca *Hyungnular*dan *Çaolar* 305 te *Şan-si* eyaletini zaptettiler. Biraz sonra, 311 de, bu *Çao* ların reisi *Liyeu-Yuan* Çin payitahtı *Lo-Yangı* da zapt ve Çin imparatorunu esir etti ve öldürdü.

Bu zamanlarda şimalî Çine hâkim olan Türk Devletleri şunlardır:

I — *Şansi*, *Şensi*, *Peçili* ve *Honan* eyaletlerinde teessüs eden *Han Devleti* (M.S.305-328). Bu devletin müessisi *Hyungnu* kabilelerinden birinin reisi olan *Liyeu-Yuan* dır.

II — *Çao Devleti*: Bu devlet, Hanların kumandanlarından *Şele* tarafından (Han) Devleti ülkesinde ve Han Devleti yerine kurulmuştur (M.S. 328-350).

III — *Hiya Devleti*: (407-431). *Hyungnular*dan, *Tiyefo* (Ana) kabilesinin reisi olan *Popotara*fından evvelâ *Ordos* mintakasında kurulmuştur.

### TOPA (VEY) KIRALLIĞI

Topalar, *Hyungnu Devleti* devrinde Hunların şimalinde *Angara* ve *Obi* nehirleri arasında yaşıyorlardı. Bunların, Hun Devletinin inkırazından sonra, cenuba doğru inerek evvelâ şarkî *Moğolistan*da ve sonraları daha aşağı inerek *Şansi* şimalinde *Tatuy* havalsinde yerleşmişlerdi (270). *Topalar* Evvelâ bu havali *Vey* ismile hakimiyet tesis ettiler. Sonraları *Yen* devrinde şimalî Çinde bütün *Şan-si* eyaletini ve (*Peçili*)nin bir kısmını, *Nankin*, *Loyang*, *Honan*

## ORTA ASYA

ve (Şantung)u ve bir müddet sonra bütün Şensi ve Peçiliyi zaptettiler (336-496).

Topalar, bu sırada, merkezî Asyadaki Turfan, Karaşar, Kuça, Kaşgar, Kırallıkları üzerinde hakimiyet tesis ettiler (448).

*Veyler*, türk ülkelerini Cücen (*Yu-Yen*) hakimiyetinden kurtarmak için kanlı mücadelelerde bulunmuşlardır. Orta Asyayı Cücenlerden tamamen almağa muvaffak olmamışlarsa da hasımlarını rahat bırakmamışlardır.

552 Türk Devleti teşekkül ederek Türkler Cücen Devletini mahvettiği zaman *Veyler* şimalî Çinde en kudretli bir devlet halinde yaşıyor, Hint ve İran hükûmetleriyle siyasî münasebetlerde bulunuyorlardı.

Şarkî ve garbî namile ikiye ayrılan *Veylerin* (534) Çinde hakimiyeti, VI ıncı asrın nihayetlerinde (M. S. 581)bitti.

### **GARBÎ HUN DEVLETİ**

Şimalî Hyungnu Devleti inkırazından sonra garba çekilen Hunlar Hazar denizi, Yayık (Ural) ve İdil (Volga) arasındaki geniş sahada bir devlet kurdular (M.S. 100-376). Buna *Garbî Hun Devleti* denir.

Hunlar, Alanları ve diğer Türk olan ve olmayan birçok kavmleri idareleri altına alarak Avrupa hududunda kurdukları Türk Devletini kuvvetlendirdiler.

### **AVRUPADA HUN İMPARATORLUĞU**

Garbî Hunlar reisleri Balamır idaresinde milâdî IV üncü asrın nihayetlerine doğru (375) Orta Asyadaki muhaceret hareketlerinin tazyikile Don nehrini geçerek bugün cenübî Rusyayı



## ASYA HUNLARI

teşkil eden sahaya girmişler ve Dinyester ve Purutu da aşarak Tuna nehrinin orta kısımlarına kadar uzanan vâsi sahadaki bütün kavmleri itaat altına almışlardır. Bu istilâ ve fütuhât hareketlerinde Hunlar yalnız değillerdi; Hunlara inkıyat eden diğer türk kavmlerini ve hatta birçok Türk olmıyan kavmleri de beraber sürüklemişlerdi. Fakat hakimiyet Hunlarda idi.

Hunlar, bütün şarkî Avrupa kavmlerini ve bu meyanda *Ostrogot*lar üzerinde hakimiyetlerini temin ettikten sonra Yayık nehri ile Ural dağlarından Tuna kadar uzanan vâsi arazide hâkim bir millet oldular.

Mağlûp edilen kavmlerin kaçı, diğer kavmlerin de muhaceretlerini intaç etti ve bu suretle bütün Avrupada bir umumî muhaceret cereyanı hâsıl oldu; bunun neticesinde Avrupa kavmleri birbirine karıştı.

Hun orduları süvariden ibaretti. Avrupada hayatları at sırtında geçen cesur Hunlardan mürekkep türk süvari ordularına, karşı çıkabilecek hiçbir millet yoktu. Avrupa baştan başa korku ve dehşet içinde idi.

Türklerin karşısında hasım olarak Garbî Roma İmparatorluğu (Bizans) vardı.

Hunlar, Tuna havzasına yerleştikten sonra, reisleri *Mundzuk*un iki oğlu olmuştu: *Bleda* ve *Atila*. Küçüğü olan Atila 395 te doğmuştu. Mundzuk ölünce, çocukları küçük olduğu için yerine kardeşleri Oktar, Rua ve Aebars geçtiler. Aebars Hun Devletinin Asyadaki kısmını idare ediyordu. Tuna havzasında ise Oktar ve Rua aynı zamanda hüküm sürüyorlardı.

Bleda zayıf tabiatlı idi. Atila ise cesur, akıllı,

azimkâr ve milliyetperverdi. Küçük olmasına rağmen devlet işlerine karışmak istemesi amcalarının hoşuna gitmiyordu. Amcaları, küçük *Atila* nın müdahalelerinden kurtulmak için kendisini rehine olarak Roma sarayına gönderdiler.

Hunlar, Tuna havzasına yerleştikten sonra da akınlarına devam ederek Şarkî Roma Devletine ait mıntakalara girmekten geri durmıyorlardı. Şarkî Roma İmparatorluğu, siyaset ve para ile Hunların taarruzuna mâni olmak ve mümkün olduğu kadar bu kuvvetten düşmanlarına karşı istifade etmek yolunu tercih etti.

Oktar bir ordu ile Ren havzasında *Burgond* lara karşı sefere gittiği zaman, Bizanslılar Tuna havzasında kalan Rua ile anlaştılar. Bu anlaşma neticesinde yardım maksadile bir hun ordusu İstanbul'a, diğer bir hun ordusu da Garbî Romaya gitti. Huldin kumandasında Romaya giden hun ordusu, İtalyaya taarruz eden Slav ve Germanleri Florans civarında (405) mağlûp ederek Romayı kurtardı. Şarkî Roma İmparatoru Teodos, kendisine karşı isyan eden bir ceneralını tedip için de Hunlara müracaat mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber Bizans, kendi emniyeti için Tuna havzasında Hunlara tâbi bazı kavmleri istiklâllerini istirdada teşvik ediyordu. Bu yüzden Rua ile Bizansın arası bozulmuştu. İhtilâf noktalarını görüşmek üzere bir Bizans sefaret heyeti Hunlara geldiği zaman karşısında *Atila* yı buldu. Rua ölmüş ve yerine *Mundzuk* un oğulları Bleda ve *Atila* geçmişti (437). Bleda ahmak ve yalnız eğlenceye düşkün olduğundan *Atila* devleti idarede serbestti. *Atila* cesur ve kahraman olduğu kadar Roma ve Bizans ahvaline de hakkile vakıftı. A-

## ASYA HUNLARI

tila Türklerin başına geçtiği zaman yapacağı işleri tamamen kararlaştırmış bulunuyordu. Atila evveleminde türk ordularının para mukabilinde düşmanların menfaatlerine hizmet etmelerine mâni olmak ve dağınık bütün türk kabilelerini birleştirerek kuvvetli müttehit bir Türk Devleti kurmak istiyordu. Bu kuvvetli Türk Devletine istinaden bütün İslav ve Germenleri, sonra Bizansı ve Garbî Romayı da idaresi altına alarak Avrupada büyük bir imparatorluk kurduktan sonra Hint, Çin ve İranı da istilâ etmek ve bu suretle bir cihanşümul imparatorluk meydana getirmek azminde idi. Roma ve Bizansın ve bütün Avrupanın fethi bu büyük gayenin bir safhası idi.

Hunlara giden Bizans sefaret heyeti, şimdiki Belgrat civarında Margüs mevkiinde Hunlara mülâki oldukları zaman karşılarında büyük Hun Hükümdarı Atılayı buldular. Bu, beklemedikleri bir vaziyet idi. Bizanslılar burada Atila ile bir muahede aktettiler. Bizans ile yapılan Margüs muahedesi Atila için parlak bir başlangıç oldu. Bu muahedeye göre Bizans, Bizanslılar hizmetindeki bütün türk askerlerini geri verecek ve Hunların elindeki Bizans esirlerinden beheri için bir fidye ödeyecek idi. Bunlardan daha ağır bir şart vardı : Bizans, Hunların düşmanlarıyla ittifak edemiyecek ve her sene mühim miktarda vergi verecekti. Bu muahede ile Şarkî Roma Hunların bir tâbii derekesine inmişti.

Hunların Avrupadaki muazzam istilâları Ruadan sonra Atila (453-454) zamanında başladı. Atılâ Şarkî Romayı bir tâbii menzelesine indirdikten sonra Avrupadaki muhtelif milletleri itaat altına aldı. Yayık (Ural) nehrinden (Ren) neh-

## ORTA ASYA

rine ve Karadenizden, Tunadan Skandinavyaya kadar olan şarkî ve merkezî Avrupa Atilanın nüfuzu altına girdi. Atila bundan sonra kuvvetli bir ordu ile Şarkî Roma üzerine yürüyerek Çanakkale boğazına kadar Trakyayı istilâ etti (441). Bizans surlarına iltica eden Teodos Atilanın pek ağır şartlarını kabul ederek sulh aktetmeğe mecbur oldu.

Atila bundan sonra Fransada husule gelen siyasî buhrandan istifade ederek Avrupanın fetihine karar verdi. 451 de yedi yüz bin kişilik bir ordu ile Ren nehrini geçerek *Galya* ya girdi. Strazburg, Meç ve Orleanı zaptetti: Atila Roma jenerallarından *Aetyüs* [1] kumandasında Visigotların, Frankların, Gallerin ve diğer Germanlerin birleşmiş orduları ile Marn nehri üzerindeki Şalon şehri civarında Katalon ovasında yaptığı pek kanlı, fakat muvaffakiyetsizlikle biten meydan muharebesinden sonra, Fransayı terke mecbur oldu (451). Fransa Türk istilâsından kurtulmuştu. İki taraf ta ağır zayiata uğradığından Atila ordusunu tanzim etmek üzere kurduğu devletin merkezi olan Tuna havzasına çekildi. *Aetyüs* te Türkleri takip edemedi.

Atila biraz sonra Garbî Roma üzerine yürüdü. Papa Sen-Leonun tavassutu üzerine hareketini durdurdu payitahtına döndü (452).

Yeni fütuhât düşünürken bugün Macaristan ismini taşıyan sahadaki payitahtı, Atila şehrinde (Etzelburg) öldü (453).

Atila, orta boylu, geniş göğüslü esmer, heybetli ve cesur bir Türktü. Ecnebilere karşı mu-

[1] *Aetyüs*, Roma hizmetine geçen bir Türktür.

## ASYA HUNLARI

taazzım olan Atila kendi milletine karşı pek mütevazı ve debdebe ve servete karşı lâkaytı.

Atının geçtiği yerde bir daha ot bitmediği söylenen ve mağlûp milletler tarafından Allahın gazabı diye anılan Atila, Almanların Nibelungen destanlarında Etzel ve Skandinav an'anelerinde Atlı unvanı ile yadedilen kahramandır. *Atila* nın vefatından sonra Hun Devleti dağıldı. Macaristandan ibaret kalan küçük bir kısmında Atilanın oğullarından *Dengiz* bir müddet hükûmet sürdü. En nihayet dahilî mücadeleler yüzünden Hunlar Macaristanı terkederek cenubî Rusya, Volga ve Ural havalisine çekildiler. Avrupada kalanları ise muhtelif milletlerle karıştı.

### AVAR İMPARATORLUĞU

Avrupadaki Hun Devletinin inkırazından sonra, *Hunlar* la akraba olan Avarlar, VI ıncı asır bidayetlerinde *Bayan Han* idaresinde Orta Avrupayı istilâ ettiler. Avarlar da Hunlar gibi türk ırkına mensup idiler.

Avarlar, Tuna garbında, Panoni kıtasında bugünkü Macaristanda büyük bir devlet kurdular. Avarlar Macaristandan başka Moravyayı, bugünkü Çekoslovakyayı, Polonyanın bir kısmını, Volinyayı ve Balkanların bir kısmını hakimiyetleri altına aldılar. Avarların Şarkî Avrupada üç asır kadar sürmüş olan hakimiyetine, IX uncu asır nihayetinde Frankların Kırallı Garp İmparatoru *Şarlman* tarafından nihayet verilmiştir.

### AKHUNLAR

Bu Türkler, milâdî 424 tarihinde Orta Asyada yeni bir kargaşalık çıkaran Cücenlerin tazyikile yurtlarını terkederek evvelâ Siriderya havalisine bilâhare garbî Türki-

## ORTA ASYA

tan ve Şimalî Afganistan mıntakasına gelmiş ve buralarda yerleşmişlerdir.

Milâdî V inci asır ortalarına doğru *Akhunlar*, hudutlarını tevsi ederek Çin Türkistanından Şimalî Efganistana kadar uzanan bir *Türk Devleti* kurmuşlardır. Bunlara Çin membalarında *Hua*, Yunan asarında *Akhun* ve *Eftalit*, arap tarihlerinde ise *Heyatile* ismi verilmiştir. Akhunlar, bilâhare Şimalî Efganistandan başka, Hindistanın Pencap kıt'asını da istilâ etmişlerdir. Orta Asyada teessüs eden Diğer büyük Türk devletleri gibi Akhun Devleti, iki büyük kısımdan terekkep ediyordu: şimalî ve cenubî.

Şimalî kısmının merkezi, Şimalî Efganistanda Kunduz civarında, Cenubî kısmının merkezi de Pencap kıt'asında idi. Milâdî 525 tarihlerine doğru şimaldeki Akhunlar Hanı Aksungar (Aksunvar) cenuptakilerin hükümdarı ise Toraman isimlerini taşıyorlardı.

Eftalit ülkesinin şimal kısmile, cenubî kısmı arasındaki hukukî münasebet, vesikalara istinaden tesbit edilmiş değil ise de cenup hanlarının şimal kısmındaki hanlara tâbi olduklarını tahmin edebiliriz.

Milâdî VI inci asır başlarında Akhun ülkesi Çin Türkistanından Hazar denizine, Kazak stepelerinden Hindistanın Kâşmir havalisine kadar imtihat ediyordu.

Akhun hanları, komsuları İran hükümdarlarile siyasî münasebetlerde bulunuyorlar ve İranın dahilî siyasetine tesir ediyorlardı. (Sasanyan hükümdarlarından *Firuzun* tahta cülûsu, Akhunların yardımı sayesinde vuku bulduğu gibi, *Nuşirvan*ın babası *Keykubat* ta, kaybetmiş olduğu

## TÜRK İMPARATORLUĞU

tahtını Akhun hükümdarlarının muavenetile istirdat etmişti. Keza Hindistandaki Akhunlar da, Hindistanda büyük kuvvet ve nüfuz kazanmışlardı. Akhunların devleti, uzun müddet payidar olmadı. Sebebi VI ıncı asır ortalarında (652) Orta Asyada siyasî hakimiyetin Tukyü Türklerinin eline geçmesi ve garp hudutlarında da İran Sasanîlerinin Nuşirvan gibi kuvvetli bir hükümdar idaresinde kuvvetlenmeleri olmuştur. Bu iki devlet (Tukyular — Sasanîler) birleşerek Akhun Devletini imha ve Pencap kıt'ası hariç olmak üzere, memleketlerini aralarında taksim etmişlerdir.

Cenubî Akhunlar Reisi *Toramana* halef olan *Mihra Kula*, babası zamanında başlıyan Hint fütuhatına devam ederek parlak zaferler kazandı. Bu tarihte Hunlardan, bir kısmı Çinde, bir kısmı Avrupada hükümrân oldukları gibi Akhunlar da Hindistanda hükûmet sürüyorlardı.

*Atıla* Avrupada, *Liyeu-Yuan* Çinde nasıl bir şöhretihraz etmişlerse *Mihra Kula* da Hindistanda aynı mevkii kazanmıştı.

## 2. TÜRK (TUKYU) İMPARATORLUĞU

(Tukyü) İmparatorluğu ismile yadedilen *Türk Devleti* VI ıncı asır ortalarında kadîm Hyungnu ülkesinde *Altay Türkleri* tarafından kurulmuştur.

Tukyü Türkleri eski Hyungnu ahfadından idiler. Bu Türkler ; Hyungnu Devletinin inkirazından sonra Altayın kolay geçilmez vadilerine sığınarak orada 400 sene kadar yaşamışlardır. Bu mıntakaya Türk an'anasında *Ergenekon* ismi verilmektedir. Tukyular *Ergenekon* da bulundukları müddetçe evvelâ Siyenpilere ve sonra Cücenlere tâbi olmuş,

## ORTA ASYA

demir istihsal ve sanayiinde gösterdikleri terakki sayesinde varlıklarını muhafaza etmiş ve medeniyetce yükselmişlerdir. Altay Türkleri 540 senelerine doğru *Bumin* isminde bir reisin idaresi altında bulunuyorlardı.

545 te *Bumin Kaan* isyan ederek Cücenleri mağlûp etti. Cücenlerin tardı üzerine *Tukyular* Moğolistanı işgal ettiler ve *Seddi Çin* den garba doğru Volgaya kadar hâkim oldular.

Bumin öldükten sonra yerine geçen oğlu *Muhan* (553-572) garp havalisinin idaresini amcası *İstemi Yabbu* ya tevdi etti (553-576).

Bu suretic Türkler, biri Orhon boyunda *Şark Türkleri*; diğeri Garbî Türkistanda *Garp Türkleri* namile ikiye ayrıldılar. Bununla beraber ilk zamanlarda Garp Türkleri şarka tâbi idiler.

Garp Türklerinin merkezi bazan *Talas* veya Tokmak ve bazan Küçaile Tekeş arasında *Akdağ* idi. Şark Türklerinin merkezi Moğolistan da Orhon nehri ve Ötüken dağları havalisinde idi. Garp Türklerinin ilk hakanı İstemi, İran kirası Husrev Nuşirvan ile ittifak ederek Akhunların ülkelerini aralarında taksim ettiler.

Garbî Türkistan ve Çin Türkistanı Tukyulara, Şimalî Afganistan ise İranlıların hissesine düştü. İki devlet arasında hudut Amuderya yani Öküz ırmağı oldu. Bundan sonra Nuşirvan İstemi Hanın kızı ile evlendi.

Türk Hanı İstemi (555 - 576) İstanbula Çinle Şarkî Roma arasında ipek ticareti yapan kervanlarının İrandan serbestçe geçmelerini *Husrev Nuşirvan* dan istedi. Husrev, ret edince İstemi, İrana karşı bir ittifak temini maksadile İstanbula bir



## TÜRK İMPARATORLUĞU

sefir gönderdi (567). İttifak husule gelemedi ve Türkler yalnız başına İrana harp açtılar. İsteminin halefi Tardu (576-603) zamanında Türkler Şimali Afganistanı da İranlılardan aldılar. Garp Türkleri bu fütuhatla kuvvetlenmiş olduklarından Şark Türklerinden büsbütün ayrıldılar (580). Bu vak'a, Türk birliğini bozdu. *Şarkî Tukyu Devleti*, VII inci asır ortalarında (630), *Garbî Tukyu Devleti* ise biraz daha sonra (658) Çinlilerin hakimiyeti altına düştü.

### KUTLUK DEV- LETİ

Sonradan Çinlilerin intrikaları ve aralarına soktukları ahlâksızlık ve fesat neticesinde ve reislerinin hataları yüzünden mahkûm vaziyete düşen Türkler, başka bir millete tâbi olmaya asla tahammül edemiyorlardı. Koca Tukyu Devleti, sonradan gelen iktidarsız, ahlâksız ve ecnebi bir devlet menfaatına hizmeti kabul eden mütereddi prensler yüzünden muvakkat bir esarete düşmüştü. Bu esaret yarım asır kadar sürdü. En nihayet, *İdatşat* isminde bir kahraman çıkarak Çinlilere karşı hürriyet ve istiklâl seferi açtı. Hürriyete susamış olan bütün Türk milleti kendisini takip etti. Türkler Çin boyunduruğundan kurtularak istiklâllerine kavuştular. *İdatşat* Kutluk El-Teres unvanile Han intihap olundu (681).

Kutluk, istihlâs hareketine devam ederek Çin Türkelerini ve garbî Türkistanı da Çin hakimiyetinden kurtardı. Bu suretle *Muhan* zamanındaki büyük Türk Müttehidesi ihya edildi. 691 de Kutluk vefat etti. Kutluktan sonra Kapagan (691-716) Türk Devletini tensik etti. Kapagan garpta Türkesleri, Karlukları da hakimiyeti altına alarak şarkta Kingan dağlarından garpta Ural ve cenupta İrana

## ORTA ASYA

kadar uzanan sahada yaşıyan bütün Türkleri şanlı bayrağı altında birleştirdi.

İdatşat dahi Mete, Atila, Bumin ve İstemi gibi eski türk kahramanlarından biridir.

Çinlilerle olan bu mücadeleler hakkında, *Orhon Kitabeleri* oldukça mufassal ve sahih malûmat vermektedir.

Orhon abidelerinden biri *Kapagandan* sonra gelen *Bilge Han* (716-734) tarafından biraderi ve ordu kumandanı Gül-Tekin için dikilmiştir. İkincisi, *Bilge Han* namına oğlu *İyen* tarafından inşa olunmuştur.

Orhon kitabesi, bize Türklerde vatan ve millet muhabbetinin pek yüksek bir nümunesini göstermektedir. *Bilge Han* bu kitabede milletine şu tavsiyede bulunuyor:

“Ey Türk milleti, sizden Çinlilerin tatlı vaitlerine, cazip altınlarına kapılarak Ötügeni, bu mukakddes yurdu terkedenler ölüme koşmuşlardır. Ey Türk milleti, Ötügeni terkedererek Çine gidersen öleceksin! Fakat Ötügende oturarak oraya kafileler, kervanlar gönderirsen kazanır ve bahtiyar olursun. Gerçi, Ötügende servet ve ihtişam yoktur. Fakat elemeler ve kederler de yoktur. Türk milleti! ancak yurdunu korumak, muhafaza etmek suretiledir ki hükûmetinin ebediyetini temin etmiş olursun..”

Bilge Han (734) ten sonra, Kutluk Devleti de anarşiye düştü: Türk Müttehidesinin en kuvvetli unsurları olan Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Basmiller devlete karşı düşman vaziyeti aldılar. Bilhassa Dokuz Oğuzlar Kutluk sulâlesine karşı birkaç defa isyan ettiler. Bu mücadeleler neticesinde Kutluk Devleti zayıfladı. Nihayet 745 te

## ORTA ASYADA TÜRK DEVLETLERİ

Dokuz Oğuzlar Kutluk sülâlesini mağlûp ederek Ötügen dağlarındaki türk payitahtını işgal ettiler. Bu suretle Ötügen havalisinde hâkim zümre oldular.

### 3. TUKYU DEVLETİNDEN SONRA ORTA ASYADA TÜRK DEVLETLERİ

#### **OĞUZLAR** (646—790)

VIIinci asırda Tukyü Devleti zayıf düşünce Selenga ve Tula boylarında yaşayan Oğuzlar bulundukları yerlerde

*Dokuz Oğuz* ismile mühim bir kabile ittihadı vücade getirdiler(646). Dokuz kabileden herbirinin başında *Tekin* unvanile birer kumandan bulunuyr, bunların hepsi Han unvanını haiz olan Yoloko kabillesinin başbuğunu metbu tanıyorlardı. Tukyü Hanlığının sukutu esnasında Dokuz Oğuzlar Reisi *Pusa* idi. Çinliler *Pusa* yı şöyle tasvir ediyorlar: Pusa, cesur olduğu kadar cüretkâr idi. Harp planını tertipte mahir idi. Muharebede daima askerlerinin önünde bulunurdu. Düşmanın çokluğundan asla yılmazdı. Daima askerlerinin talim ve terbiyesile meşgul olur, boş vakitlerini nişan talimi ve avla geçirirdi. Pusa Han, kendisi ordu ile meşgul olduğundan idare işlerini Anası *Olu-Hoene* bırakmıştı. Fevkalâde dirayetli olan bu kadın, halkın şikâyetlerini dinler, Türeye muhalefette bulunanları şiddet ve adaletle cezalandırırdı. Bu türk kadınının dirayeti sayesinde Dokuz Oğuzlar arasında huzur ve intizam teessüs etmiştir.

Tukyü Devletinin Kutluk tarafından ihyasına kadar Dokuz Oğuzlar, diğer Türkler gibi Çini metbu tanıyorlardı. Kutluk Hanın devleti teessüs ettikten sonra Dokuz Oğuzlar da bunları metbu

## ORTA ASYA

tanımışlar, fakat istiklâllerini istirdat azminden hiçbir zaman vazgeçmemişler ve fırsat düştükçe isyan etmişlerdir.

713-741 arasında Dokuz Oğuzların büyük bir kuvvet kazanmış oldukları anlaşılıyor. Bunlar bu devirde Çinin büyük ordusunu mağlûp ederek Çinin şimalle olan irtibat yollarını kapamışlardır. Yukarda zikredildiği üzere Oğuzlar, 745 te Çinlilerin yardımile Kutluk Devletinin payitahtını zapt ve son Hanını tahttan indirerek Moğolistanda hâkim zümre olmuşlardır.

Bir müddet sonra, VIII inci asrın nihayetlerine doğru bu devlet, Uygur Devleti ismini almıştır. Bu tarihten itibaren Oğuzların bir kısmı Selenga ve Tulayı terk ederek evvelâ şimalî Çin tarikile Çin Türkistanına gelmiş ve bir müddet sonra buralardan da İnci Irmağının (Sırideryanın) şimaline göçmüşlerdir. Milâdî IX uncu asır iptidalarında Çu boylarında Talas mıntakasında dolaşan Oğuzlar, *Yeni Kenti* merkez intihap etmişlerdi.

Daha sonra, Hazar denizile Sıriderya arasındaki sahada ve Maverâünnehirde yayılmışlar ve islâm dünyasile temasa gelmişlerdir. Bunlardan bir kısım cenubî Rusyada da yerleşmiştir.

Müteakıp asırlarda Rusya tarikile Balkanlara giden ve Bizanslılarca *Uz* denilen Türklerle Selçukiler kumandası altında İran, Suriye ve Anadoluyu fetheden Türkler arasında da Oğuzlar vardı.

### UYGURLAR (790 - 40)

Orhon boylarındaki Oğuz Devletinin bilâhare Uygur namını aldığını görmüştük. *Şimalî Uygur* denilen bu devletin merkezi Orhon nehri üzerindeki *Kara Kurum* civarında *Ordubalık* şehri yerinde idi. Millî bir

## ORTA ASYADA TÜRK DEVLETLERİ

destana göre, Uygur Devletinin müessisi Buku Handır. Orhon kitabelerinde uygur başbuğlarına *Elteber* unvanı verilmiştir.

Uygur Devleti, 844 tarihinde Moğolistana hücum eden Kırgızların eline geçti. Uygurlar, cenubu garbîye çekilmeğe mecbur oldular.

**DOKUZ OĞUZ DEVLETİ** Çin Türkistanına çekilen bu Uygurlar, IX uncu asrın ikinci nısfında *Beşbalık* şehrinin bulunduğu mıntakada yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu devlete Çinliler Kao - Çang Aaraplar Dokuz Oğuz Devleti, Avrupa müverrihleri Cenubî Uygur Devleti ismini veriyorlar. Bu saha Türkleri ise kendilerine sadece Türk ismini veriyorlardı.

Bu Uygurlar, bütün Çin Türkistanındaki Türkleri hakimiyetlerine aldılar. Bu devletin ülkesi Tiyen-Şan dağlarından (Isıg göl)e kadar uzanıyordu. Turfan, Beşbalık, Kuça gibi mamur ve medenî şehirleri vardı.

Dokuz Oğuzlar Devleti ziraatî inkişaf ettirmiş ve medeniyet sahasında çok ilerlemişti.

Cenubî Uygur Devletinin şarkında Keraitler, garbında Karluklar vardı.

**ÇİN TÜRKİSTANI UYGURLARI** Uygurlar evvelâ XII inci asır bida-yetlerinde Kâşgar ve Balasagun havalisini istilâ eden Kara Hıtay Hükümdarı, *Gür Hanı* ve daha sonra Cengizi metbu tanıdılar. Cengizin halefleri zamanında XIII üncü asırda istiklâllerine nihayet rildi. Cenubî Uygurlar arasında budîlik, manîlik, ve nesturîlik, mazdeizm mezhepleri münteşir idi.

Avrupa âlimleri *Turfan* ve *Kuça* şehirleri

civarındaki eski devir harabelerinde Uygurlara ait olmak üzere pek çok medeniyet eserleri bulunmuşlardır. Bunlar, gayet kıymetli yazma eserler ve çok kıymetli (Freskler), kıymetli ziynet eşyaları halinde olan bu eserler, Rus ve Alaman müzelerini doldurmaktadır. Uygur memleketinde 500 den fazla Bu da mabedi ve kütüpane vardı.

Cenubî Uygur şehirleri pek mamurdu, evlerin çoğu birkaç katlı idi.

Uygurlar, bidayette Çin, Orhon yazılarını kullanırlardı. Daha sonra kendilerine mahsus uygur alfabesini kullanmağa başladılar.

Turfan ve Koço havalisinde hafriyat yapan bir âlimin aşağıdaki ifadesi uygur medeniyeti hakkında bir fikir verebilir : Bu kum sahrasında asırlarca gizli kalmış olan muazzam binalar, heykeller, abideler, duvar nakışları, tasvirler, kitaplar, burada yüksek bir medeniyetin yaşamış olduğuna kat'i şahittir. Avrupa kurunu vusta karanlığı içinde yaşarken Türkler, Asya ortalarında büyük medeniyet kurmuş olan atalarile bihakkın iftihar edebilirler. Keşfedilen Uygur kitabeleri, kâğıt ve deri üzerine yazılmıştır. Deriler, şimdi kullanılan güderi eldivenler kadar ince ve zariftir. Sayfa kenarlarına itina ile çizgiler çizilmiş, sayfa başlarına tezyinat ve tasvirler yapılmıştır. Yazılar, türlü türlü renklerle yazılmıştır. Renklerin ahenkdar bir imtizaçla yapılmış olması o zaman Türklerde bediî hissin yüksek bir dereceye erişmiş olduğunu göstermektedir.

Uygurların, kumaş parçaları üzerine Hanlarının mühürlerini basarak para yerine kullandıklarını Mahmut Kâşgarî zikretmektedir.

## ORTA ASYADA TÜRK DEVLETLERİ

**KIRGIZLAR** Kırgızlar, eski zamanlardanberi Yenisey havzasında müstakil yaşarlardı. Tukyü İmparatorluğu zamanında da istiklâllerini muhafaza ettiler.

Kırgızlar, Tukyü Devletinin sukutundan sonra, evvelâ, Dokuz Oğuzlar sonra Şimalî Uygurlara tâbi olmuşlardır, daha sonra Şimalî Uygurları mğalûp ederek garba sürmüşler ve Moğolistanda Uygur Devleti yerine bir Kırgız Devleti kurmuşlardır (844).

Yenisey vadisinde bulunan ve Orhon abidelerinden daha eski (VII inci asır) bir zamana ait olan abideler, Kırgızların da diğer Türkler gibi medenî olduklarını gösterir. Yenisey abidelerinde Tanrı ile beraber (Bel) kelimesi de geçer. (Bel) in Sümmer ve Mısırdaki bir mabut olduğu malûm olduğundan aynı isme Kırgızlarda da tesadûf edilmesi şayanı dikkattir.

Kırgızların Moğolistandaki hakimiyetlerinin ne kadar sürdüğü malûm değildir. Yalnız *Cengiz Han* zamanında Kırgızların Obi, Yenisey havzalarında *İnal-Urs* isminde bir reis tarafından idare olunduklarını biliyoruz. Cengizin oğlu *Cüci* Kırgızları tenkil etmiş ve istiklâllerine nihayet vermiştir.

### **TÜRKEŞLER** (690 - 766)

Türkeşler, garp Türklerine tâbi müteaddit birleşmiş büyük kabilelerden müteşekkil bir devlet idiler. Garbî Tukyü Hanlığının sukutundan sonra bunlar şarkta Ayar gölünden garpta Seyhun boylarına, şimalde Balkaştan, cenupta Kaşgar civarlarına kadar uzanan sahada *Türkeş* Devleti namile bir devlet kurmuşlardır.

Devletin müessisi *Uçele Bagatur Han* dır.

Türkeşler, bilâhare nüfuz ve hakimiyetlerini garbî Türkistanın cenubî kısmına ve şimalî Efganistana kadar tevsie muvaffak olmuşlardır.

Türkeşler, hükûmetlerini kurarken Asya büyük bir inkilâp arifesinde bulunuyordu. Bu inkilâbın sadmeleri, yeni hükûmeti şarktan, garptan ve cenuptan sarsacak kadar kuvvetli idi.

Şarkta Tukyu Devletini ihya eden *Kutl k Hanın* halefi *Kapagan Han* Türkeşleri de hakimiyeti altına almak istiyordu.

Asya dayeni bir tarih devri açan Araplar, İran'daki Sasaniyan Devletini yıkmış, Ceyhun boylarına dayanmışlardı. Cenup cihetinden de Çinlilerle Tibetliler, Türkistana hâkim olmak rekabetinde bulunuyorlardı.

Tibetliler, milâdî 670 tarihinde Kâşgar taraflarına kadar ilerliyerek Çin İmparatorluğuna karşı kuvvetli bir rakip olmuşlardı. *Bagatur Hanın* oğlu ve halefi *Suo-Ko* Kutluk sulâlesinin hakimiyetini tanımakla beraber dahilî istiklâlini muhafaza edebilmiştir.

Türkeşlerin en satvetli devri Sulu Han zamanıdır (716-738). Sulu, Araplar, Tibetliler ve Çinlilere karşı mevcudiyet ve istiklâlini muhafaza için bazan bunlardan birile, bazan diğerile ittifak aktetmek suretile bir muvazene temin ve bu sayede Aksu havalisini zaptetmiş, arap istilâsına karşı da kuvvetli bir set vücuda getirmiştir.

Türkeşler, *Sulu* dan sonra Kara Türkeşler ve Sarı Türkeşler diye ikiye bölünmüşlerdir. Karalar ve Sarılar mücadelesi nihayet bunların zâfını intaç etmiş, bu vaziyetten istifade eden Araplar, şimalî Türk ellerine doğru ilerlemeye başlamış-



## ŞARKİ AVRUPADA TÜRK DEVLETLERİ

lardır. Nihayet, milâdî (766) Karluk Türkleri Çu vadisine kadar ilerliyerek Türkelere ait ülkeleri istilâ ve kendi hakimiyetleri altına almışlardır.

### **KARLUKLAR** (760 - 932)

Karluklar, Tukyü devrinde Kara İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Milâdî VIII inci asır iptidalarında buraları terkederek İsiğ göl garbindan tedricen cenuba inmiş ve Yedisu havalisinde yerleşmişlerdir. Burada Yabgu unvanını taşıyan bir başbuğ idaresinde yaşamışlardır. 765 ten sonra tedricen kuvvetlenen *Karluklar*, Dokuz Oğuzlarla çarpışmışlar, daha sonra *Türkelere* itaat altına alarak eski Tukyü Hanlarının payitahtları olan *Tokmak* ve *Talas* şehirleri havalisini zaptetmişlerdir (766).

Karluklar, 766 dan az bir müddet sonra Ferganaya giren Araplarla münasebete girişmiş, *Harun Reşit devrinde* Ferganayı Arapların elinden almışlardır. *Mêmun* Horasan valiliğinde bulunduğu zaman Karluklarla iyi geçinmek siyasetini takip ettiğinden aralarına müslümanlık nüfuz etmeğe başlamıştır.

## 4. GARBİ ASYA VE ŞARKİ AVRUPADA TÜRK DEVLETLERİ

### **HAZAR DEV- LETİ (620-1055)**

Hazar denizine kendi atlarını vermiş olan *Hazar Türkleri* cenubî Rusya'da Volga ile Dinyester arasındaki geniş sahayı işgal ediyorlardı. Merkezi sıkletleri Idil boyları idi. Mühim şehirleri Semender, İtil, Belencer, Kutlu, Sarkal idi. Hazarlar, Garbî Hunlar devrinde İrtiş nehrinin garbinda sakin idiler. Milâdî V inci asır iptidalarında Cücenlerin tazyi-

kile bunlar da Uralı geçerek cenubî Rusyada yerleşmişler ve bu havalideki kavmleri birleştirerek bir devlet vücude getirmişlerdir.

Hazarlar, İranda hükümsüren *Sasanî*lerle birçok muharebeler yaptılar. *Nuşirvan*, Hazarların akınllarından kurtulmak için Derbentte demir kapılı bir set yaptırmıştı. Hazarlar, İranın eski düşmanı Bizansın teşvikiyle Derbent setlerini aşarak Azerbaycanı istilâ ettiler. İrana karşı Hazarlarla ittifak eden Şarkî Roma İmparatoru bu ittifakı, sıhrîyet rabitasile kuvvetlendirdi. Bu rabita neticesinde Hazarlardan bir kısmı hıristiyan olmuştu.

VIII inci asrın ilk nısfında cenuptan Kafkas-yaya giren islâm ordularile yaptıkları harplar neticesinde Hazarlar Kafkas dağlarının cenubundaki araziyi bırakmaya ve merkezlerini Volga man-sabında Astrahan (Ejderhan - Hacı Tarhan) civarına nakle mecbur oldular. Arapların bu tecavüzî vaziyetleri, *Harun Reşit* zamanına kadar devam etti. Fakat Hazarlar bu Halife zamanında Kafkasya Derbendini geçerek Arap ülkesine girmiş ve Musula kadar istilâ etmiş, hilâfet merkezi olan Bağdadı bile tehdit eylemişlerdir.

Hazarların Hakanı, bu sıralarda Şarkî Roma-dan kovulan bazı yahudilerin teşviki ile yahudi olmuştu. Hanlarını takiben Hazarların bir kısmı da yahudiliği kabul ettiler.

Hazarlardan müslüman olanlar da olduğu gibi putperest kalanlar da vardı.

Diger Türklerde olduğu gibi Hazar Türklerinde de bütün dinler serbestti. Hazar hanının maiyetinde iki müslüman, iki hıristiyan, iki yahudi ve bir putperestten mürekkep bir heyeti devlet işlerine nezaret ediyordu.

## ŞARKÎ AVRUPADA TÜRK DEYLETLERİ

Hazarlar, IX uncu asırda Ruslarla da çarpışmaya başlayarak Rusyanın şimal taraflarına kadar hakimiyetlerini tanıtmışlar ve bir kısım Rusları vergiye bağlamışlardı. Bu asırda Baltık denizile Dinyeperin yukarı kısımları arasında teşekkül etmiş olan Rus Devleti Hazarları sarstı. Hazarlar, İtile karşı vukubulan bir Rus taarruzunu (913) defettilerse de Kiyef Rus Prensi Sviatoslaf X uncu asrın ortasında Hazarları mağlûp etti (965).

Sviatoslaf, Bizansı tehditeden *Bulgar Türkleri* ne karşı Rumlara yardım için Tuna boylarına gittiği vakit Hazarlar Rus tazyikinden muvakkaten kurtulmuşlardı. Fakat bu sıralarda *Peçeneklerin* taarruzile hükûmetleri Kırıma münhasır kalmıştı. *Peçenekler* Hazarları Kırıda da rahat bırakmıyarak Rus ve Rumlarla müştereken XI inci asrın ortalarında Hazar Devletine nihayet verdiler (1055).

Bugün, Kırıda ve Rusyanın bazı yerlerinde yaşayan ve Karayim denilen Türk yahudileri Hazar Türklerinin ahfadıdır.

**BULGAR DEVLETİ, PEÇENEKLER VE KIPÇAKLAR** İdil ve Kama havzasında yaşayan *Bulgar Türkleri* VI ıncı asrın ortasında bir Bulgar Devleti teşkil ettiler. Merkezleri *Bulgar* şehri idi. Volga Hanlarına Bilguvar denirdi. Bulgarlar, Harzem vasıtasile müslüman alemile sıkı ticaret münasebetinde bulunduklarından X uncu asrın bidayetlerinde *Elmas Han* zamanında müslüman oldular. Daha evvel şamanî idiler. Bulgarlar, XIII üncü asırda Cengizin torunu *Batu* ile gelen

Türkler memleketlerini istilâ edinciye kadar istiklâllerini muhafaza ettiler (1237).

Bulgar Türkleri arasında ziraat, ticaret ve türlü san'atlar çok ilerlemişti. Bilhassa debagatta çok mahir idiler. Yaptıkları ayakkabı ve çizmeler İran ve Irakta pek makbuldü. Bulgarlardan pek çok âlim yetişmiştir. Daha sonraları, Bulgar Devleti yerine Cengiz Hanın torunu Batu Han tarafından Altınordu Devleti kurulduktan sonra Bulgar Türklerine, hâkim sülâleye nisbetle yanlış olarak, Tatar denmiştir. Tatar Hanlığı zamanında eski *Bulgar* şehri harap olunca eski *Bulgar* şehrinin 60-70 kilometre şimalinde *Kazan* şehri kuruldu. Kazan Hanlığı kurulduktan sonra da ecnebiler ve Ruslar bu havali Türklerini Tatar ismile yadetmekte devam eylediler.

Şarkî Tukyü Devleti aksamından ve Oğuz Uruklarından *Peçenekler*, IX uncu asırda Yayık (Ural) boylarında yerleşmişler ve IX uncu asır nihayetlerinde *Yayık*tan cenubî Rusyaya geçerek Don nehrinden Basarabyaya kadar olan sahayı işgal etmişlerdir. X uncu ve XI inci asırlarda, şevket devirlerinde Peçenekler Rus Hükûmetinin merkezi olan *Kiyef*i tehdit eylemişlerdir. XI inci asırda İdil boylarından şarkî Avrupaya giren Oğuzlar, Peçenekleri daha garba, Balkanlara sürmüşler ve kendileri de peşlerinden gitmişlerdir. Oğuzların garp-tan İstanbulu tazyik ettikleri bu sıralarda Oğuzlardan diğer bir kısım Selçukîler kumandası altında Anadoludan İstanbula doğru ilerliyordu. XI inci asırda Karadenizin şimalindeki sahada Peçeneklerin yerini *Kıpçak* Türkleri almış ve Peçeneklerden Don ve Dinyester havzalarında kalanlar Kıpçaklarla karışmıştır.

## SAMAN OĞULLARI DEVLETİ

Kıpçaklar XI inci asra kadar İrtiş boylarında yaşarlardı. XIinci asır ortasında oğuzları takiben Avrupaya muhaceret ettiler ve XI inci asra kadar Peçeneklerin işgal ettikleri sahaya yayılarak Seyhun nehrinin şimalinden Tuna nehrine kadar imtidat eden geniş sahada küçük hanlıklardan mürekkep bir müttehide tesis ettiler. Avrupalılarca Koman denilen Kıpçaklar, Hazar, Bulgar, Uz ve Peçenekleri de idarelerine alarak Macaristan hudutlarına kadar dayandılar.

Kıpçaklar XIII üncü asır iptidalarına kadar kudretlerini muhafaza etmişlerse de bu asırda, Cengizin torunu *Batu* Kıpçak ülkesini istilâ etmiş ve hakimiyeti altına almıştır.

Volga bulgarlarından ayrılıp, Tuna havzasına giden Bulgarlar da, İslavlarla karışmış ve IX uncu asırda hristiyanlığı ve islav lisanını kabul etmiş Türklerdir.

### 5. SAMAN OĞULLARI DEVLETİ

(874 - 999)

Emevî halifelerinden *Velîd* in, milâdî 705 tarihinde Horasan Valiliğine tayin ettiği meşhur arap fatihlerinden *Kuteybe* zaptettiği Maverâünnehre islâmiyeti de sokmuştu. Araplar, burasını Horasana tayin ettikleri umumî valilerin gönderdikleri *âmil* lerle (vali) idare ederlerdi. *Mêmun* halife olmadan evvel Horasan Valisi iken Maverâünnehrin ileri gelen beylerini çağırarak görüşmüş ve eski türk beylerinden *Saman* ın torunu Ahmet ile üç kardeşini Maverâünnehre tayin etmişti. Arap valilerden pek bizar olan Maverâünnehrin Türk ahalisi Saman Oğullarının âdil idaresinden

## ORTA ASTA

memnun kaldılar. Bu suretle memlekette sükûn teessüs etti. Fergana valiliği de Saman Oğullarından birine verildi. Bu yüzden Samanîler Fergana, Buhara, Semerkant, Herat ve Taşkent havalisinde evvelâ Araplar hesabına hâkim oldular. Saman Oğulları hâkim oldukları yerlerde sulh ve asayişini temin ve yeryer açtıkları medreselerle islâm dinini ve müslüman ilimlerini tamim ettiler. Samanîler bundan başka kuvvetli bir ordu da yaptılar. Bu sıralarda Bağdat halifeleri kudretlerini kaybetmiş olduklarından muhtelif yerlerdeki valiler istiklâllerini ilân ediyorlar, Halifeler de bu emrivakileri birer menşurla tanıyorlardı. Bu fırsattan istifade eden Samanîlerden *Nasr-ibni Ahmet* te 874 tarihinde istiklâlini ilân etti. Saman devleti, Orta Asyada kurulan ilk Türk müslüman Devletidir. Saman ve sülâlesi Türk olduğu halde ozaman âdet olduğu üzere nüfuz kazanmak için evvelâ kendisinin Sasanîlerden olduğunu iddia etmiştir.

Samanî Devletinin en parlak devri Nasrın kardeşi ve halefi *İsmail* zamanıdır (862-900). İsmail; Saffarîlerden Horasanı aldığı gibi şarkta da Toharistanı zaptetti. Samanî Devletinin ülkesi bu suretle Hindistan hudutlarından İranın' garbına kadar büyüdü. Hükûmetlerinin merkezi Buhara ve ikinci derecede Semerkant idi. İsmailin halefleri iradesiz olduklarından memleketin muhtelif yerlerinde çıkan isyanları bastıramadılar ve zayıf düştüler. Bu sıralarda Karahanlardan *İlk Han* Maverâünnehir ve Buharayı zapt ve Samanların son hükümdarı *Aptülmeliki* hapseyledi, *Samanîler* Devleti de (999) da münkariz oldu. Memleketlerini Gazneliler ve Karahanlılar paylaştılar. Samanîler müslümanlığın Türkler arasında neşri için

## GAZNELİLER

çok çalışmışlar ve kısmen muvaffak ta olmuşlardır. Samanîler bidayette Horasanda *Tahirîler* ve bunları takiben *Saffarîler*le hemhudut idiler. Bu iki hükûmete varis olduktan sonra garpta Bağdat Halifeleri, şarkta ve cenupta Karahanlılar ve Gazneliler, Seyhun boylarında ise Oğuzlarla komşu olmuşlardır.

### 6. GAZNELİLER (SÖVÜKTEKİN OĞULLARI) (962-1183)

Saman Oğullarının bir kısım memleketlerinde teşekkül edip gittikçe genişleyen Gazne Devletinin müessisi, Saman Devleti Beylerinden *Alp Tekin* dir (962). Alp Tekinin yerine geçen oğlu *Bilge Tekin*, Gaznede ilk defa kendi namına para kestirerek istiklâlini kat'ileştirdi ve Hindistanda bir kalenin muhasarasile uğraşırken maktul düştü. Bunun yerine Alp Tekinin damadı *Sövük Tekin* geçti.

Tarihte büyük bir şöhret kazanan Sövük Tekin sülâlesinin birinci hükümdarı, işte bu adamdır.

Sövük Tekin Hindistanda Raçputları yenerek Peşaveri ve etrafını aldığı gibi Horasan havalisini de zapt için muharebe etti. Bu türk oğlu Türk salâbet ve adaleti, sebat ve cesaretile Gazne Devletini kökleştirmeye ve bu devletin hudutlarını genişletmeye muvaffak olmuştu. Fakat, Gazne Devletinin en meşhur hükümdarı, şark edebiyatında mühim bir mevki tutan ve ilk defa "Sultan," unvanile anılan *Sövük Tekin* oğlu *Mahmut* tur.

Kahir bir kumandan, şedit bir devlet adamı olan Sultan *Mahmut Gaznevî*, kuvvetli bir darbe ile Saman Devletinin hayatına hatime çekerek ve İlkhanlılarla musalâha aktederek arkasını temin

## ORTA ASYA

eyledikten sonra cenubu şarkîye, servet ve samanı bütün şarkta destan olan Hindin fethine teşebbüs etmiştir. 1001 den 1026 ya kadar devam eden Hint seferleri, *Mahmud*un ismini ebedileştiren büyük vak'alardır. Sövk Tekin oğlunun ordusu, Hindin bütün garbı şimalî havalisini istilâ, Gücerat yarımadasının pek zengin mabetlerini yağma ederek Gazneye hesapsız ganimet ile döndü.

Mahmudun devleti, o zamanlar, islâm şarkın en kudretli bir saltanatı addolunuyordu.

Büyük fütuhatile, azim servetile çok şöhret kazanan bu Türk hükümdarı, ilim ve san'at eserleriyle namını ebedileştirmek istemiş ve Gaznedeki sarayını, âlimlerin, şairlerin, nefis san'atlar erbabının mecmâi haline getirmiştir. Lâkin, dinin ve halifenin hamisi bir islâm imparatoru görünmeyi siyasetine uygun bulduğundan Hint seferi gibi bütün harekâtını dindarlıkla alâkalı göstermeye çalışarak taassup yoluna sapmıştır. Dinin bir siyaset vasıtası olarak kullanılmasını hoş görmiyen *İbni Sina*, *Mahmud*un bütün davet ve ısrarlarına rağmen Gazne sarayına gitmekten çekinmişti.

Pers lisan ve milletini islâm devrinde hakikaten ihyaya muvaffak olan büyük acem şairi *Firdevsi*, meşhur *Şehnamesi*ni bu Türk hükümdarının sarayında, onun maddî yardımları sayesinde yazmıştır. Bir kısım İranla Hinde hâkim olan Sövk Tekinin oğlu kendisini bir İran şehinşahı gibi görüyordu, Tarihin garip bir cilvesi olarak İranın ba'sü badelmevti; bu Türk hükümdarının sayesinde başlamıştır [1].

[1] "Besi renk bürdem derin sal si  
Acem zinde kerdem bedin Parisi,"

Şehnameden.



## GAZNELİLER

Mahmut, saltanatının en kudretli zamanlarında Selçuk Türkleri garbı cenubîye doğru ilerliyerek, islâm dünyasına nüfuza başlamışlardı. Yakın bir atide kendi devletini imha edebileceklerini keşfedemiyen Mahmut, evvelâ, Selçukların hareketini teşci etmiş ise de, sonra tehlikeyi anlayıp onlarla harbe girmiştir.

Mahmudun vefatında Selçuk tehlikesi mahsustu. Oğlu ve halefi (1030) *Sultan Mesut*, Semerkandan Lahura, Gazneden Isfahana kadar yayılmış geniş bir imparatorlukla, Selçuk tehlikesini tevarüs etti. Efsanevî bir beden kuvvetine malik ve şaşaalı bir saltanat hayatına meftun olan bu hükümdar zamanında, Selçuklar garbî Türkistan ve İranı istilâ ettiler.

Gazne memleketinin diğer kısımlarında kargaşalıklar çıktı. *Mesut* tan sonra gelen hükümdarlarından *İbrahim*, Tükistan ve İranı Selçuklara bırakmak şartile onlarla musalâha aktederek Hinde teveccüh etti ve devletin siklet merkezini o tarafa götürerek, Hindistandan bir hayli arazi aldı. Nihayet, 1161de, Sövük Tekin Devletinin payitahtı *Gazne* dahi *Gurlar* tarafından zaptedildiğinden Sövük Tekin Oğullarının Devleti, Hindistana inhisar etti, (Lahur) payitahtları oldu. Hindin şimali garbisinde böyle bir Türk Devletinin teessüsü orta zamanlarda Hindistanın tekrar türkleşmeye başlaması demektir.

\* Fakat, Sövük Tekin Oğulları, İran ve Hint tesirleri altında kalan saray hayatı gittikçe bozulmuşlardı; Şirzat, Behramşah, Husrevşah gibi koyu acem isimleri alan son Gaznelilerin hükümdarlık zamanları zâf ve şerefsizlik içinde geçmiştir. Nihayet Gazneden Hindistana inen *Gurlar*, (Lahur)u

da zaptederek Sövkü Tekinlerin Hintteki devletlerine de hitam verdiler (1183). evvelâ Efgan ve İranda, sonra Hindistanda hüküm süren Sövkü Tekin Oğullarının Devleti, ancak 220 yıl kadar yaşamıştır.

## 7. KARAHAHLILAR (932-1212) VE KARA HITAYLAR (1125-1218)

760 tarihindenberi Tiyeşan dağları şimal ve cenubundaki sahada bir devlet kurmuş olan *Karluklar*, Hanları *Satuk Bugra* nın islâmiyeti kabulünden sonra *Karahanlılar* namını almışlardır. Bunlara Hakanîler ve İlkhanlar da denir.

Karahanlılar, bidayette Araplarla mücadele ederek Ferganayı Arapların ellerinden aldılar. Halife *Mêmun* un Horasan valiliği zamanında Araplarla Türkler iyi geçindiklerinden islâmiyet, Karluklar arasına tedricen hulûl etmeğe başladı.

*Satuk Bugra* dan sonra Han olanlar, arap isimleri edinmeye başladılar. Nitekim *Satukun* oğlu *Musa* ismini aldı ve memleketin her tarafında camiler, mesçitler yaptırdı ve müslümanlığı neşri için birçok heyetler gönderdi.

Karahanlıların en meşhur kumandanları Harun Bugra ve Ebunasır Ahmet idi. Harun, şarkta hududu tevsî ederek şamanî Türkleri müslüman yaptığı gibi garpte de Samanîleri mağlûp ve merkezleri Buharayı zaptetti. Ebunasır ise, Samanî Devletine büsbütün nihayet vererek *Maveraünnehri* Hakaniye ülkesine ilhak etti.

İlk Han denilen *Ebunasır* Gazneli Mahmutla da çarpıştı. Fakat halefi *Togan* Gaznelilerle uyuştu, bu suretle Gazneliler Hindistanda, Karahanlılar da şimalde Türkistanda serbest kaldılar.

## KARAHANLILAR

Karahan beyleri arasında zuhûr eden ihtiras yüzünden devlet uzun müddet şevketini muhafaza edemedi. Mahmut Bugradan sonra Karahanlılar devleti şark ve garpta ikiye ayrıldı. Şark kısmını *Karahıtay* lar, garp kısmını, yeni Semerkant havalisini *Harzemşah* lar zaptettiler. Bu suretle son hükümdar *Osman* la beraber Karahanlar Devleti de nihayet bulmuş oldu (1212).

Karahanlılar, Türkler arasında islâm din ve ilimlerini neşretmekte birinci derecede amil olmuşlardır. Zamanlarında Kaşgar, Balasagun da birçok medreseler açılmış, kıymetli âlimler yetişmiştir.

..

Tang sülâlesinin sukutundan sonra Çin bir anarşiye düştü. Bu sırada, Çinlilerin Hitan dedikleri *Hıta Türkleri* Çinin şimal taraflarını işgal ettiler. Bunlar, o vakittenberi Çinlilerce Leao ismiyle tanındılar. Hıtaylar, Moğolistanın cenubu şarkîsinde Sarı Irmak boylarında yaşarlardı. Hıtayların kralı, *Yelyu-a-paoki* (907-926) tarihine kadar Peçili vilâyetinin Şimal ve Mançurinin cenup kısımlarını zaptetti. Oğlu da 938 de payitahtını *Pekine* nakletti. Hıtaylar, cenubî Mançuri, cenubî Moğolistan, Şan-Si ve Peçili şimalini de zaptettileri gibi Gobide yaşayan Türklere ve Turfan Uygurlarına hakimiyetlerini tanıttılar.

Pekindeki Hıtay Kırallığının şimalinde Mançuri cenubunda yaşayan Niyöçiler Hıtaylara tâbi iken isyan ve muharebe ile Hıtay memleketlerini zaptettiler (1123). Bütün Hıtay memleketi Niyöçilere geçti.

Maglûp Hıtayların bir kısmı Niyöçilere tâbi oldu, bir kısmı da *Yelyu-taş* idaresinde Orta Asya-ya, Bargöl ve Turfan Uygurları arasına gittiler.

Uygurlar daha evvel Pekin Hıтайlarına tâbi oldukları için bu prensi de *Beşbalıkta* hürmetle kabul ettiler ve emrine asker verdiler. Hıтай prensi, bu askerle Tanrı dağına geçerek Balkaş şarkında Emil şehrini kurdu. Buradan da *Balasagun* şehrine gitti.

Hıтайlar, burada hâkim olan Karahanlılardan *İlk Hanı* tardettikten sonra (1130) Kaşgar ve Hotanı da alarak buralarda Kara Hanlıların hakimiyetine nihayet verdiler. En nihayet Hıтайlar, Harzemi ve Maverâünnehri de is'îlâ ve Harzem Şahı *Atsız* vergi vermeğe icbar ettiler.

1137 de Hocentte Semerkant Hanı Mahmudu da mağlûp ettiler.

Yelyu-taşın oğlu ve halefi *Yelyu* 1141 de Selçukîlerden (Sancar) Semerkant şimalinde mağlûp ederek Amuderyanın cenubuna attı. *Yelyu* bu muzaferiyetlerden sonra *Gür Han* yani Türklerin umumî padişahı yahut imparatoru ilân olundu. Bundan sonra *Gür Han* Turfandan Amuderyaya ve *Tarbagatay*dan Karanlık dağa (Kuen-Luen)e kadar hâkim oldu. Merkezleri Balasagun idi. 1155 te *Yelyu* ya halef olan *Pusuan* Hatunun on iki sene süren hükûmet müddeti sükûn içinde geçmiştir. Bunun halefi *Çeluku* devrindedir ki *Cengiz* sahneye çıkmıştır. Cengizin Moğolistan'da mahvettiği Türk Nayman Devleti Hükümdarı *Tayang Han* oğlu *Küçlük* Naymanlarla Kerait Türkleri baka yasını alarak Kara Hıтайlar ülkesine iltica etmişti.

Küçlük burada *Çeluku* nun kızı ile evlenmişti. Kayınpederinin atalet ve sefahetini gören *Küçlük* isyan ederek hükûmeti eline almıştır (1211).

Kendisini Gürhan ilân eden *Küçlük* azimkâr bir zat olduğundan idare işlerini kolayca tanzim ettikten sonra *Elmalık* şehrini zaptetti ve daha

## SELÇUKLAR

sonra Kara Hanlılardan Kaşgarı aldı. Fakat bu şevketli devir çok sürmedi. Cengiz hanın kahraman kumandanlarından *Cebenoyan* Balasagunu istilâ etti ve *Küçlükü* öldürerek Kara Hitay Devletine nihayet verdi (1218)

### 8. SELÇUKLAR

Şarkî ve Garbî Göktürk Devletinin, inkırazından sonra *Oğuzlar* İrtiş nehri boylarından Seyhun nehrinin şimaline kadar uzanan geniş sahada yaşıyorlardı. X uncu asır nihayetlerinde Oğuzların, Kınık şübesi Reisi Selçuk idi. Selçuk, umum Oğuzların başbuğu *Biğö Han*la geçinemediğinden mensup olduğu Kınık boylarını ve ordunun güzide aksamını alarak Seyhun nehrinin aşağı taraflarında *Cent* şehri civarında yerleşti ve Samanîlerin tesirile kabilesile birlikte müslüman oldu. Selçuk ve kabilesi Samanî Devletinin şimal hududunu gayri müslim Türklere karşı müdafaa etmek üzere *Cent* havalisinde yerleştirilmişti,

Selçuk, Maverâünnehri istilâ etmek istiyen Karahanlılardan *Bugra Han*a karşı Samanîlere hizmet ettikten sonra 107 yaşında *Cent* te öldü. Selçuk öldüğü zaman üç oğlu ile birçok torunları vardı. Selçuklular, Selçukun torunları *Tuğrul* ve *Çakır* Beylerin riyasetlerinde toplandıktan sonra Gaznelilerden Horasanı zaptettiler. Bu suretle Selçuk Devleti, Selçukun iki torunu tarafından kuruldu (1040). *Tuğrul*, az zaman zarfında Harzemi ve bütün İranı zaptetti ve (İsfahan)ı merkez yaptı. *Büyük Selçukîler* veya *Horasan Selçukîleri* denilen *Türk Devleti* bu suretle kuruldu. Bu sıralarda Bağdat halifesinin ülkesi büyük bir anarşi

içinde yüzüyordu. Mısırdaki hükümler olan Fatimî sülâlesi, Bağdat Abbasîlerini yıkmak için bütün gayretle çalışıyordu. Herkes, islâm ülkesi içinde asayişini temin edecek kuvvetin Selçukîler olabileceğine kanaat getirmişti. *Tuğrul* un şöhreti bütün müslümanlar arasında yayılmıştı. Bu sıralarda, Halife Kaimbiemrillâh Tuğrul Beye mektup yazarak Irakı fethetmesini ve kendisini Fatimîlerden ve (Âli-Buveyh) in boyunduruğundan kurtarmasını rica etti. *Tuğrul*, kuvvetli bir ordu ile (1055) te Bağdada girerek Âli-Buveyh hükûmetine nihayet verdi ve Halife, Tuğrul Beyi hususî merasimle kabul etti. Halife bir ferman okudu ve *Tuğrul* un başına iki taç giydirdi. Bu alâmet iki iklim sultanı olduğuna işaret etti. Fermanda Tuğrul Beye, bütün müslümanların yüksek hükümdarı deniyordu. Tuğrul halifenin kızile evlendi. Halifenin *Tuğrul* a bu unvanı vermesi, islâm âleminin idaresi vazifesinin resmen halife tarafından Türklere verilmesi demektir. Daha evvel şehinşah lâkabını kullanan Selçuk padişahları bundan sonra *Sultanı islâm* oldular. Bütün müslüman dünyası bir kül addolunuyor, ve halife dinî reis tanınıyordu. *Sultanı islâm*, dünyevî saltanatı halifeden telâkki eder kabul olunurdu. Tuğrul, dinî riyaseti kabul etmiyerek lâik bir devlet reisi kaldı.

Bağdadı, Diyarbekir ve Musulu aldıktan sonra vefat eden Tuğrulun yerine geçen biraderzadesi *Alp Arslan* hemen (1063) Anadolu'nun fethine başladı. Az zaman zarfında Gürcistanı, Kürdistanı, Suriye-yi, Kudüsü zaptetti. Türklerin bu istilâsını büyük bir ordu ile durdurmak isteyen Bizans İmparatoru *Romanos Diyojeni* (Malazgirt) civarında müthiş bir mağlûbiyete uğrattı (1071 ağustos 26).

## SELÇUKLAR

Bu muzafferiyetten sonra, Anadolu'nun da Selçukîlerin eline geçmesine bir mâni kalmamıştı. Malazgirt muharebesinden sonra Seyhun boylarından inen birçok türk kabileleri Anadolu'ya girerek muhtelif yerlerde (Malatya, Erzurum, Sivas, Kayseri, Kemah, Erzincan) yerleştiler.

Selçukîlerin Anadolu'da ilk fütuhâtı zamanında, *Alp Arslan*, Asyada da Sirderya boylarına ve Karahanîlerin memleketine de sefer yaptı. Halefi ve oğlu *Melekşah* Ferganada (Özkend) i zaptetti ve Kaşgar hanını da itaat altına aldı. Afganistan ve Hindistandaki Gazneliler de bir müddet Melekşahın oğlu *Sancar* zamanında hutbelerde Selçuk sultanının ismini okudular.

Alp Arslanın halefi *Melekşah* zamanında Türk İmparatorluğu Çin Türkelinden Akdenize ve Kızıldenize kadar uzanıyordu (1092). Melekşahın amcazadesi *Süleyman*, Garbî Anadolu'nun fethini tamamladı. Anadolu'da merkez, İznikten sonra Konya oldu.

Melekşahın vefatından sonra oğulları arasında başlayan dahilî muharebeler, bu büyük Türk Devletini sarstı.

Memleketin muhtelif kısımlarında yeniden bazı Selçuk şubeleri meydana çıktı. Bunlar birer birer müstakil oldular.

Buna rağmen *Sultan Sancar* vefatına kadar (1157) memleketin şark kısımlarını filî ve garp kısımlarını ise manevî nüfuzu altında bulundurmıştı.

*Sancar*'ın vefatından sonra büyük Selçukîler denilen büyük şube münkariz oldu. Fakat Selçukîlerin Kirman (1041-1187), Irak (1117-1194), Suriye (1094-1117), Anadolu (1077-1308) şubeleri

daha çok zaman devam etti. Anadolu Selçukîlerinin en büyük hükümdarı *Alâettin Keykubat* (1219-1236) idi. *Alâettin* Anadoludaki Selçuk hudutlarını tevsi ettiği gibi merkez olan Konyada ve diğer şehirlerde umumun menfaat ve istifadesine mahsus mühim mebanî vücade getirmiştir. Fakat bunun oğlu ve halefi İkinci *Keyhusrev* zamanında (1236-1246) İlhanîler, Anadoluyu istilâ ederek Selçukîlere himayelerini kabul ettirmişlerdir.

Moğollar, Anadoluyu müstemleke gibi idare etmişler ve çok para toplayabilmek için ahaliyi ezmişlerdir.

Anadolu, Suriye ve Filistini kana boğan ehli-salip muharebeleri Selçukîlerin satveti sarsıldıktan yani *Melekşahın* vefatından sonra başlamıştır.

Büyük Selçukî Devleti inhitata başladığı zaman bu ikinci derecede şubelerden başka birçok küçük beylikler de zuhûr etti. Bunların başlıcaları şunlardır:

Sivas ve Malatya Danişmentleri (1071-1079) Erzincan, Kemah ve Divrik Mengücek leri (1071-1252) Erzurum Saltık Oğulları (1071-1201) Şam Atabeyleri (*Tug Tekin*) ler (1104-1154) Musul Atabeyleri (1146-1181), Sükmanîler. Halep ve Suriye Atabeyleri (1146-1181), Zengiler. Erbil Bey ve Tekinleri (1144-1233) Diyarbekirde (İnal) Oğulları (1097-1183) Azerbaycanda İl-Değiz Devleti. Farsta; Salgur Atabeyleri (1146-1286).

*Ehlisalip Orduları*, İznik şehrini zaptettikten sonra, Eskişehirde *Kılıç Arslanın* ordusunu mağlûp etmiş ve Antakya ve Urfa'yı almıştır (1098). Ehlisalip orduları bundan sonra kolaylıkla Kudüsü de şîî Fatimîlerden aldılar (1099).



## SELÇUKLAR

Selçukîler, Anadoluya gelmeden evvel de buraları ırkan Türk olan ahali ile meskûndü. Böyle olmakla beraber hemen hemen dillerini kaybetmişlerdir. Selçuk Devleti bu Türkler arasında türk dilini tekrar neşretti.

Selçuklular, Anadolu'da Türklüğü tekrar canlandırmakla kalmadılar; islâmiyete de hizmet ettiler. Selçukluların kurdukları müslüman türk devletleri olmasaydı islâm âlemi XI inci asırda varlığını kaybedecek, hristiyan hakimiyeti şarkta kat'i olarak teessüs edecekti.

Bu itibarla Selçuk Devletinin teessüsü türk tarihi ve cihan tarihi noktai nazarından pek mühimdir.

Sultanı islâm olmak dolayısıyla, Selçuklar, islâmiyeti yalnız kendi ülkelerinde kuvvetlendirmekle iktifa edemezlerdi. haricî düşmanlara da galebe suretile islâm hududunu genişletmeği vazife saymakta idiler. Anadolu'da, Kafkasyada hristiyanlarla, Suriyede şîllerle mücadeleleri bu maksatlardır. Selçukîler, Anadoluya gelmeden evvel, Bizanslılar, sünnîlerle şîller arasındaki mücadeleden istifade ederek Kilikya da birçok yerleri zaptetmişlerdi. Selçuklar, Arap halifelerinin memleketinde hâkim olduktan sonra Bizanslılar bu fütuhattan mahrum kaldılar. Büyük Selçukîler Anadolu'da ticaret, ziraat, edebiyat, güzel san'atlar, musikiyi inkişaf ettirmişlerdir. Bilhassa yaptırdıkları medreseler, camiler, kervansaraylar, yol ve köprüler, saraylar, kanallar türk mimarisinin birer şaheseridir.

Böyle olmakla beraber Selçuk Türkleri türk edebiyatından ziyade acem edebiyatının inkişafına hizmet etmişlerdir. Bu devirde ilim lisanı arapça,

resmî lisan farisî idi. Türk dili ihmal olunmuştu. İdaré eden sınıfın, büyüklerin meftun oldukları edebiyat, acem edebiyatı idi.

Nekadar teessüfe şayandır ki Anadolu Selçuklarından *Celâlettin Rumî* [1] meşhur Mesnevisini farisî lisanında yazmıştır.

**AKSUNGUR-  
LULARDAN  
NURETTİN**

Şimdiye kadar Türk kavminin ne güzide adamlar yetiştirmiş olduğunu gördük. Büyük orduları zaferden zafere sevkeden, imparatorluklar

kurup onlara lüzumlu kanunlar vaz ile iyi idare eden büyük kumandan ve devlet adamlarının, *Muvattalla* ların, *Atıla* ların, *Tuğrul Bey* lerin, *Alp Arslan* ların yaptıklarını kısaca hikâye ettik. Lâkin Türk tarihinin büyük Selçuklardan sonra gelen devrinde tebarüz eden bir zat vardır ki mühim bir hususiyeti ile dikkat nazarımızı celbe değer. Bu zat, Selçuk imparatorluğu sahasında zuhûr eden Atabey Devletlerinden *Aksungurlular* ın kurduğu devletin ikinci hükümdarı olan *Nurettin Mahmut* tur.

Nurettin, o zamana kadar gelen Türk hükümdarları arasında en sevimli, en asil, ahlâkan en yüksek bir simadır diyebiliriz. *Nurettin* in nurlu yüzü, yalnız Türk tarihinde değil umumî tarihte bile azizlik halesile parlar. Bir alman müverrihinin dediği gibi *Aksungur Oğlu Nurettin* “karalanması imkânsız, temiz bir şöhretle yaşamış ve ölmüştür.”

Halep ve Şam Ata Beyi olan bu Türk hüküm-

[1] Celâlettinin Türkler arasında maruf lâğabı «Molla Hünkâr oğlu» dur.

## SELÇUKLAR

darı, tebaası tarafından "Elmelikülâdil,, unvanile telkip olunmuştu. Bu lâkap, ekser hükümdarlara verilen kuru unvanlardan olmayıp tam haki'ratın ifadesi idi. *Nurettin*, hakikaten her kavmin "aziz,, ve "âdil,, diye takdis ettiği hükümdarların mükemmel bir enmuzecidir.

*Nurettin* in hayatı, nefsinin muayyen bir gayeye vakfetmiş olmaktan ibaretti. Gayesi, hakkın tecellisi, gaspın izalesi idi; bütün hayatınca, salibilerin zapt ve gaspettiği Kudüsü, Filistini tekrar eski sahiplerine, müslüman Türklere iade için uğraştı.

*Nurettin* hakikaten âdildi, ve âdil olması, bazı hükümdarlar gibi faidevî mülâhazalardan, siyasî hesaplardan neş'et etmiyordu; hatta adaletin, devletin esası olduğunu bile düşünmiyordu; o, ancak ahlâkî noktadan adaletin meclûbu idi.

Bu Türk hükümdarı, çok sade yaşar, nefsinin ve ailesinin ihtiyacı maddiyesine karşı pek müm-sik ve şedit davranırdı. Bütün hayatında nefsi ve ailesi için beytûlmalden (devlet hazinesinden) bir para almamıştır... Evinin zarurî ihtiyaçlarını, Humus çarşısında şahsî mülkü olan birkaç dükkânın ehemmiyetsiz varidatı ile temin ederdi. Bu az gelirin en mübrem ihtiyaçlara bile kifayet etmediğinden şikâyet eden karısına: "Benim başka bir şeyim yok ki.. kalanlar hepsi cemaatindir; ben onları cemaat namına, cemaat faidesine idareye memurum. Cemaatin malına hiyanet edemem,, dediği mütevatirdir.

Arap müverrihlerinden İbnüle sir diyor ki: "Ben geçmiş hükümdarların çoğunun hayat ve e'falini tahkik ve tetkik ettim; hayatının temizliği, adalete bağlılığı ile *Nurettin Mahmuda* muadil ancak bir iki kişi buldum.,,

Alman müsteşrik müverrihlerinden August Müller, *Nurettin Mahmut* ile halefi ve tâbii Sultan *Salâhattin Eyyubî*yi mukayese ederken şöyle söylüyor: "Gerçi Salâhattin idare işlerindeki mehareti, politikaca dirayeti, tabii ve müfrit nezaketi, ve nihayet büyük zaferinin (Kudüs istirdadı) şeref-halesi ile islâm tarihinde Nurettinden daha yüksek bir mevki işgal eder ve büyük selefinin simasını biraz gölgede bırakırsa da, Nurettin adamlığı itibarile hiç şüphe yok ki bu iki büyük zatın en temizidir, Nurettinin bütün işleri ancak ideal uğrundadır; Nurettin yalnız Allah için çalışmış, kendini, hanedanını, asla düşünmemiştir [1].

Türk müdekkiklerinden Ş. Sami Bey, Nurettin ile Salâhattinin rabıta ve münasebetlerini anlatırken: "Elhasıl *Salâhattin Eyyubî*ye dahi *Nurettin Mahmudun*, mektebi adil ve medeniyetinin şakirdi nazarile bakılabilir,, demektedir.

Ak Sungurlu Mahmut, daima tebaasının içinde bulunur, tebaasının refah ve saadeti için didinir; bütün insanları geniş ve yumşak bir muhabbetle sever ve onlara yardım ve hizmet etmeğe çalışırdı. Evinin ihtiyacatına senede yirmi altın bulamıyan bu fakir hükümdar, her ay memleketin yalnız umuru hayriyesine sarfolunmak üzere altı bin altından fazla para bulurdu. Nurettinin nazarında hayır işleri, yalnız ibadethanelerden ibaret değildi; o, yolculara köprüler, hanlar; hastalara, yaralılara hastaneler yaptırmıştı; büyük medreseler inşa ettirmişti; hastanelerde çalışacak doktorlar, işte bu medreselerde yetiştiriliyordu. Şamda bugüne

[1] August Müller, Der islam in Morgen Abendland Berlin.

## SELÇUKLAR

kadar enkazı kalan "Bimaristanı Kebir," Nurettinin yaptırdığı büyük bir hastanedir ki zamanının meşhur tabipleri orada hizmet eder ve Darüttıp (Tıbbiye mektebi) talebesi de orada tatbikat görürlerdi. Şehit Zengînin oğlu Nurettin kendi gibi şehit yetimlerinin ve atalarının maişetini düşünerek, lüzumlu kanun ve nizamları vazettirmiş, fakir ahalinin vergilerini eksiltmiş, fakirleri zenginlerin tagallüp ve zulmünden kurtarmağa çok çalışmıştı. Bu Türk hükümdarı, zamanımız tabiriyle bir *demokrat* idi. Bu cihetle Aksungurun hafidi, içtimai adaletin teminine çalıştıklarını Gültekin kitabelerinde okuduğumuz pek eski Türk Kaanlarını hatıra getirir. *Nurettin Mahmut*, mutakit bir müslüman olmakla berber onun yumşak ve seven türk ruhu, ilham menbainin hudutlarını sertlikten kurtararak yaymış ve genişletmiştir. O asla mahdud ve muzlim bir mutaasıp değil, müşfik ve insaniyetkâr bir dindardı.

Türk büyüklerinin çoğunda görülen fitrî bir siyaset istidadına Nurettin de tamamilen sahiptir. Ancak siyaset levazımından sayılan hile ve hud'a, ahte vefasızlık, sözünde durmamak gibi hareketlerde bulunmaz; siyasetinde de tam Türktür, dos doğru yürür, ufak politikacılığı istihkar eder.

Nurettinin büyük siyaseti, Salibîleri Kudüsten kovmak, islâm âleminden atmaktır. Bu gayeye ermek için bir taraftan Kudüsün cenup ve cenubu garbîsinde hükümran olan Fatımiye hilâfetini ortadan kaldırıp, oraları kendi kuvvetile eline geçirmek ve böylece ehlihalip müfrezelerini şark ve cenuptan sıkıştırıp denize dökmek lâzımdı; diğer taraftan bütün müslüman memleketlerinin maddî kuvvetlerini ehlihalip ile harp gayesine tev-

cih ve temerküz ettirerek bu harbi yüksek bir ideal meselesi haline getirmek icabediyordu. Nurettin, asıl maksada vusul için istimali muktazi bu iki vasıtanın her ikisini elde edebilmişti. Ancak asıl gayeye ermek, yani Kudüsü almak işi, bahtiyar halefi *Salâhattin Eyyubî* ye nasip oldu.

Lâkin Suriyenin, Filistinin, Kudüsün istirdadı plânını hazırlamak ve o plânın büyük bir kısmını tatbika muvaffak olmak şerefi *Sultan Nurettin Mahmud* bin Zengi bin Aksungurundur; ve bu muvaffakiyetin şerefini dünyada hiçbir kimse Aksungur oğlundan gaspedemez.

Bu büyük siyasi, Kudüsü kurtarmak emelini, bir ideal haline getirmek için islâm Emîrlerinin bazan sırf şahsî menfaat güderek kendi aralarında çıkardıkları nizaları — ki hristiyan prenslerle ittifağa kadar gittiği vakidi ! — yatıştırdı. Mektuplarla, risalelerle, hutbelerle maksada müteveccih neşriyatta bulunarak Türk ve müslümanların fikirlerini, maksatlarını aynı noktada toplayabildi; her tarafta ulvî bir heyecan uyandırdı.

Nurettin, müslüman ve Türk memleketlerinin amalini bir noktaya temerküz ettirip ehlihalibe karşı tek bir cephe teşkili sayesinde garplıların şarktan atılabileceğine kaildi; ve böyle bir cephe teşkiline muvaffak oldu. Bu sırada, icap ettikçe ehlihalip ile çarpışmaktan da hali kalmıyordu. Garp şövalyeleri, bu Türkün şahsî cesaretinden yılmışlardı. Bir Avrupalı müverrih diyor ki: “Bu uzun boylu, kuru, elmacık kemikleri çıkık, hemen hemen sakalsız adam o kadar cesur idi ki muharebe olurken maiyeti onu tehlikeli taraflara koşturmakta menetmeğe çalışır ve asla muvaffak olmazlardı.”

## SELÇUKLAR

Salibîlerle resmî ve hususî muamelelerinde bu Türk beyinin adaletten, insaniyet ve şefkatten insaf ve merhametten asla ayrılmamış olduğunu hristiyan müverrihleri itiraf ve naklederler.

Asıl Kudüsü istirdat eden Salâhattin Yusuf Eyyubî, Sultan Nurettinin ümerasındandı. Nurettin, Yusufun amcası *Şirigûh* u ehlihalibi cenuptan kuşatmağa memur etmişti, *Şirigûh* ölünce onun yerine yeğeni *Yusuf* u tayin etti. Sultan Nurettinin vefatında (1174) Sultan Salâhattin, metbuunun yerine geçti. *Salâhattin Eyyubî* nin Kudüsü istirdat plânlarını, vasıtalarını, silâhlarını ve hatta bizzat kendisini, *Aksungurlu Nurettin* hazırlamıştır. Nurettin, gayesine vüsulden o kadar emin idi ki Mescidi Aksaya götürüp koyacağı mimberi bile imal ettirmişti. XII inci asrın enfes esrlerinden olan bu mimberi, Salâhattin Kudüsü fethettikten sonra selefinin ve mürşidinin arzusu vechile götürüp mahalli mahsusuna vazettirdi.

*Eyyubî* nin muvaffakiyetinde ve ondan mütevellit çihanşümül şöhretinde talih ve tesadüfün bir hissesi vardır. Eğer Aksungur oğlu biraz daha yaşamış olsaydı *Eyyubî* nin büyük şöhretini de o kazanmış olacaktı.

*Salâhattin Eyyubî* ye Türk değil diyenler vardır; fakat Türk diyenler de vardır. Şurası şüphe-sizdir ki Salâhattin cinsçe Türk olmasa bile talim ve terbiyece bugünkü tabir ile harsça Türk idi. *Nurettin* in yetiştirmelerinden idi, ve Kudüsü istirdat eden Salâhattin ordusunun kumandanlarından, zabitlerinden, askerlerinden hemen hepsinin Türk oldukları muhakkaktır.

## ORTA ASYA

**HARZEM DEVLETİ (1097-1224)** Amuderya nehrinin Aral gölüne döküldüğü mıntaka pek eski zamanlardanberi Harzem ismini taşırdı. Bu mıntakada muhtelif zamanlarda muhtelif Türk kabileleri yaşamıştır. Bunların reislerine *Harzemşah* denilmiştir. Harzem Devletinin merkezi *Ur-genç* şehri idi.

Harzem kıtası Gazneli Mahmuttan sonra Selçukîlere geçti. Selçukî hükümdarı *Melekşah* İbrikdarı Harzem Türklerinden *Anuştekini* Harzem (Hiyve) valiliğine tayin etti. (1077).

Bidayette, gerek *Anuştekin* ve gerekse halefi *Kutbüddin Mehmet* Selçukîleri metbu tanıdılar. Horasan selçukîlerinin inkırazından sonra *Alaettin Tukuştan* itibaren (1172) şarkta en büyük Türk ve muslûman devleti Harzemşah Devleti idi.

XIII üncü asrın bidayetinde *Alaettin Mehmet* devrinde (1200-1220) Maverâünnehir, Afganistan, Garbî Türkistan, Harzemlilere tâbi idi.

Cengiz Orta Asyayı aldığı zaman karşısında müslûman Türk Harzem Devleti vardı. Harzem Devleti 12 sene kadar süren haşmet devrinde, (Mehmet Şah zamanında) İndüs ve Sirideryadan Urmiye gölüne ve Acem körfezine kadar uzanıyordu. Yani bütün İrana hâkimdi.

Harzemşahi Mehmet, Kara Hıtaylara karşı zaferden sonra Selçuk Sultanına nisbetle Sultan Sancar ve hatta İskender unvanını almıştı. Cengizin piştarları, ülkesi hudutlarında görüldüğü zaman *Mehmet Şah* Bağdadı fethetmeği bile düşünüyordu Bu parlak hulyalar içinde, Cengizin piştarlariyle muharebeden ümitsizliğe düşerek memleketini terketmiş ve Hazar denizinin ıssız bir



## CENGİZ DEVRİ

adasına sığınmış ve orada ölmüştür. Bunun üzerine Cengiz Harzemi işgal etmiştir.

Şah Mehmedin oğullarından Celâlettin Mengüberdî Hindistan ve İranda dolaştıktan sonra Azerbaycanı fethederek devletini ihyaya çalışmış ise de Mogollar kendisini burada da bulmuşlar ve Azerbaycandan çıkarmışlardır.

Memleketi için sonuna kadar dövuşen kahraman *Celâlettin*, Kürdistan dağlarında sırma elbisesine tama eden bir Kürt tarafından öldürölmüştür (1231). Kendisile Harzem Devleti de münkariz olmuştur.

## 9. CENGİZ DEVRİ

**BÜYÜK TÜRK-MOĞOL İMPARATORLUĞU** Büyük Cengiz Devletinin müessisi *Timuçin* dir. Timuçin, sonradan *Cengiz* ismini almıştır. Timuçin, Moğol Börçögin kabilesinin Reisi *Yesukay Bagatur* un oğludur. Moğol kabilesi küçük ve Türk Kerait kabilesine tâbi idi. Moğollar Türklerin yanında çobanlık, hizmetkârlıkla iştigal ederlerdi. Medeniyet noktai nazarından tamamen Türklerin tesiri altında idiler. Timuçin dünyaya geldiği zaman (1155) Asyada vaziyet şöyle idi:

Amur kollarından (Argun) un sağ sahilinde Tonguz ırkından Tatarlar ve Türk Konguratlar yaşıyordu. Tula, Onon ve Kerulen nehirlerinin membalarında Kentey dağları havalisinde ise Börçögin Moğol kabilesi vardı.

Baykal gölünün şark sahilinde *Merkit Türkleri* yaşıyordu. Bunlar kısmen nesturî hristiyanlığını kabul etmişlerdi. Aynı gölün garp sahilinde ise *Oyratlar* bulunuyordu. Baykalın cenubunda Or-

hon nehrinden ve Kentey dağlarından Seddi Çine kadar olan sahada *Türk Kerait Devleti* uzanıyordu. XI inci asrın bidayetlerinden XII inci asrın nihayetine kadar Kerait Türkleri Moğolistanın en kuvvetli kavmi idiler. Kerait kırılları kendilerine Gürhan unvanını vermişlerdi. Kerait Türkleri XI inci asrın bidayetlerinde (1009) Merv Piskoposu vasıtasile nesturî dinini kabul etmişlerdi. XII inci asırda kırılları hristiyan isimler taşıyorlardı.

Nayman Türkleri ise Orhon nehrinin yukarı taraflarile Altay arasında yaşıyorlardı. Bunlar Türk oldukları halde Keraitlere düşman idiler.

Hristiyanlık Naymanlar arasına da girmişti. *Nayman* ların cenubu garbisinde *Uygurlar* sakin diler. Daha yokarıda verilen izahatta görüldüğü veçhile IX uncu asırda bütün Moğolistana hâkim olan Uygurlar Hami, Bargöl, Beşbalık, Turfan, Kuça şehirlerinde yaşıyorlardı. Uygurların siyasi hakimiyet sahaları daralmıştı. Fakat bunlar medeniyet sahasında diğer Türk kabilelerinin mürebisi olarak daha mühim bir rol oynıyorlardı.

Bir zaman manî olan Uygurlar, kısmen budist, kısmen hristiyan idiler. Uygurlarla bunların garbinde Kayalık etrafında, İli havzasında yaşayan Karluklar Kara Hitaya tâbi idiler.

Hatırlanacağı veçhile *Kara Hitay Devleti* Cücen istilâsile Çinden kovulan Hitay Prensi *Yelyu-Taş* tarafından (1130) da kurulmuştu. Şarkî ve garbî Türkistan tarafından Gürhan, yani imparator tanılan Taş, merkezini *Balasagun* da kurmuştu.

Kara Hitay Devletinin filî hakimiyeti İli ve Tarım havzasında, Tokmak, Talaş, Uzgand, Kaşgar, Yarkant ve Hotana şamildi. Şarkta Uygur ve Karluklar, garpta Semerkant Emîri ve Harzem Şahı

## CENGİZ DEVRİ

Kara Hitaylara tâbi idiler. Kara Hitay Devleti, Gürhan Yelyuçeluku (1178-1211) zamanına kadar Orta Asyaya hâkimdi.

Kara Hitayın garbında, cenubî Rusya ovalarında *Komanlar* vardı. Bunlar şarkî Türkistan lehçesi ile konuşan sarı saçlı, mavi gözlü Türklerdi. *Komanlar* bu mıntakada *Peçeneklere* halef olmuşlar, *Peçenekler* de *Hazar Türkleri* nin yerlerine geçmişlerdi.

Cengiz Hanın devletini teşkil edecek Türkler ve Moğollar muhtelif dinlere salık idiler. Irklarının ahlâkına sadık olan bütün bu Türkler şamanî, budist, nesturî idiler ve müslümanlığa o kadar mütemayil değil idiler.

Nesturî ve budist olanların yanında, Tanrı (Sema mabudu) ibadeti ve bilhassa Cengizin Moğol kabilesinde şamanîlik de vardı. Şamanîliğe Böge, Bügü (büyü) derlerdi.

Sirideryanın cenubunda, Harzemlilerin büyük müslüman Türk İmparatorluğu başlıyordu. Harzem şahlarının sondan ikincisi *Alâettin Tukuş* Horasanı zaptetmiş (1193), son İran Selçuk Padişahı Üçüncü *Tuğrul* u öldürmüştü idi.

Oğlu ve halefi Alâettin Mehmet (1200-1220) Kara Hitaylardan Maverâünnehri, Gaznelilerden Efganistanı almış ve Selçuk saltanatının varisleri Azarbaycan, Pers, Irakı Acem Atabeylerine hakiyetini tanıttırmıştı. Bu müthiş komşunun yanında eski Arap İmparatorluğunun bakiyesi olarak Abbasîlerin ruhanî hükûmeti Bağdatta güçlükle tutunuyordu.

Uzak Şarkta ise Çin, millî Song sülâlesi ve tonguzlardan kinler (Altın Han) arasında taksim edilmişti. Garbî Asyada Konya Selçukîleri, Rumlara

## ORTA ASYA

karşı Anadoluyu müdafaa ediyorlardı. Mısır Ey-yubileri de Lâtinlerden Suriyeyi tekrar zapta çalışıyorlardı.

Hindistanda Gazne Türkleri ve bunları takip eden *Guri* ler Rajput Hinduluğuna karşı mukaddes harp yapıyorlardı.

∴

Timuçin, babası öldüğü zaman (1167) çok küçük olduğu için kabilesi reis olarak diğer komşu bir Moğol kabilesi olan Taycutların başbuğunu seçti. Timuçin bir müddet sonra evvelâ (1188) de 13,000 kişi ile (Taycut) ların 30,000 kişisini mağlûp etti.

Bu muvaffakiyetten sonra Timuçin, babasının yerine Moğol kabilesinin reisi oldu. Fakat yine Kerait Türklerinin Hanı *Tuğrul* a tâbi idi. Tuğrul ve Timuçin birlikte hareket ederek kendilerine tâbi olmıyan Merkit ve Nayman Türklerini yendiler. Tehdide uğrayan kabileler, bir ittihat yaptılar ki buna Çaçıratlar, Merkitler, Taycutlar, Kongiratlar ve Tatarlar dahildi. Merkitlerin Reisi *Tokta* ve Çaçıratların Reisi *Çamuga* idi.

Timuçin, müteakiben bu heyeti de mağlûp etti (1201).

Çamuga, Tuğrula iltica ederek Timuçinle arasını bozdu. Şimdiye kadar Keraitlerin hesabına çalışan Timuçin bundan sonra kendikendine hareket edecekti. Timuçin evvelâ efendisi Keraitleri, (1203)de mağlûp ve Tuğrulu öldürdükten sonra memleketlerini ilhak etti. Timuçin bundan sonra Naymanları ve bütün hasımlarını mağlûp ve kendisine itaat ettirdi.

Kerait, Merkit ve Nayman Türklerinin mem-

## CENGİZ DEVRİ

İleketlerini alan Timuçin, bütün Moğolistana hâkim oldu.

1206 da Onon nehri membalarında toplanan bir Kurultay *Timuçin* i Türk ve Moğolların *Cengizi* intihap ve ilân etti.

Cengiz, kuvvetli, kudretli demektir.

Cengiz Han unvanı umumî han, imparator mukabilinde kullanılmıştır.

Timuçinin Cengiz ilânı, küçük bir akalliyet olan Moğollar lehine aynı mıntakadaki Hun, Tuku ve Uygur Devletlerinin imhası demektir.

Cengiz, payitahtını Gültekin kitabelerinin bulunduğu Karakurumda kurdu.

Moğol İmpartorluğu kurulmuştu.

Cengiz, son bir müdafaada bulunmak üzere kuvvetlerini Balkaş havalisinde toplayan Nayman ve Merkitleride mağlûp etti (1208).

Bundan sonra Turfan Uygurları, Karlukları Yani sey Kırgızları Cengize tâbi oldular (1209-1218).

Cengiz, Moğolistan ve Gobi Türklerini de idaresi altına aldıktan sonra Çini fethetmişti. Bu seferi bitirmeden avdete mecbur oldu. Çin seferini cenerallerine bıraktı. Orta Asya ahvali, avdetini icap ettiriyordu. Cengiz tarafından mağlûp edilen *Nayman* ların son prensi *Güçlük*, Türkistanda *Kara Hitay* lara iltica etmiş idi (1208). *Kara Hitay* ların, Gürhanı, yani imparatoru *Yelgu Çeluku* zayıf tabiatlı ve ihtiyar idi.

(Gürhan) a tâbi Uygurlar, Karluklar ve Almalık Türkleri *Kara Hitay* lardan ayrılarak Cengize tâbi oldular. Bu vaziyet karşısında, Gürhan (*Çeluku*) nun kızile evlenmiş olan *Güçlük* kayınpederi aleyhine, Harzem Şahı *Mehmet* le anlaştı. *Güçlük*

## ORTA ASYA

ve Mehmet Şah Kara Hitay (Gürhan)ını mağlûp ve memleketlerini taksim ettiler (1211). Hristiyan Türk Güçlük, Kara Hitaylardan aldığı yerlerdeki müslüman Türklere zulmettiğinden ahali memnun değildi.

Bu vekayii haber alan Cengiz, Çinde meşgul olan cenerallerden *Sobotay* ve *Cebe* yi geri çağırarak Orta Asyaya saldırdı. Moğol ordusu yaklaşıırken Uygurlar, Karluklar, ve Almalığ Türkleri Cengiz ordusuna iltihak ettikleri gibi Kara Hitaylar da (Güçlük)e karşı isyan ettiler. Memleketini kaybettiği halde Çengiz istilâsını durdurmağa çalışan kahraman Güçlük, Cengiz ordusu tarafından mağlûp edildi ve öldürüldü. Bu zaferden sonra Cengiz ceneralı *Cebe*, Kara Hitay merkezi *Balasagun* a muharebesiz girdi. Eski Kara Hitay İmparatorluğu bu suretle Moğol İmparatorluğuna ilhak olundu (1218). Bütün Moğolistan ve Orta Asya Türklerini ilhak eden Cengizin karşısında yalnız Türk Harzem Devleti duruyordu.

Cengiz Harzemlilerle muharebe etmek istiyordu. Bağdat halifesi de Cengizi, Harzem Devleti aleyhine teşvikten geri kalmıyordu. Hatta bu maksatla Karakuruma bir sefir de göndermişti. Fakat, muharebe, Harzem şahına Cengizin gönderdiği sefaret heyeti ve bir ticaret kervanının *Otrar* da öldürülmesinden ve yağma edilmesinden çıktı (1218).

Harzemliler, şimalden *Sirderya* cephesinden ve yandan *Ferganadan* 200,000 kişilik bir moğol ordusunun taarruzuna uğradılar. *Cengiz* ve bütün oğulları *Cüci*, *Çagatay*, *Oktay* ve *Tüli* ordularının başında idiler.

Cüci, nehrin aşağı taraflarını müdafaa eden

## CENGİZ DEVRİ

Cant şehrini, Oktay ve Çagatay (Otrar)'ı aldılar, Cengiz, doğru Buharaya yürüdü. Buhara ve Semerkant yağma edildi (1220).

Harzemin merkezi olan Urgenç Moğolları çok uğraştırdı ve uzun bir muhasaradan sonra Cüci ve Çagatay tarafından alındı ve tahrip olundu (1221).

Devleti çökerken *Şah Mehmet*, Semerkantten, Belh ve Nişapura, oradan da Kazvine kaçtı. Cengiz, Şah Mehmedi takip için 25,000 atlı ile *Cebe* ve *Sobotay* gönderdi. Bu iki kumandan, *Belh* ve *Tuz* dan geçerek *Rey* e geldiler. Onlar gelmeden Şah Mehmet, buradan Hazar denizinde bir adaya (Ap Sükûn) iltica etmişti. Bu vazifeyi gördükten sonra *Cebe*, *Sobotay* Harzeme tâbi *Irak* kî Acem ve Azerbaycanın *Rey*, *Kazvin*, *Hemēdan* *Tebriz* gibi mühim şehirlerini tahrip ettikten sonra *Kafkasyaya* girdiler; *Gürcüleri* ezdiler, *Derbendi* geçtiler, *Terek Alanlarını* ve *Ukraynada* yaşayan *Koman Türkleri* ni mağlûp ettiler. Moğollar, rus ordusunu da *Azak* denizi şimalinde mağlûp ettiler (1223). *Cebe* ve *Sobotay*, *Kırım* şehirlerini yağma, *Kama* boyundaki *Bulgar Türkleri* ni, *Ural* havzasındaki *Oğuzları* ve *Turgay* havalisindeki *Kanıklı Türkleri* ni sarsarak *Türkistana*, harekete başladıkları yere döndüler. *Hazar* denizi etrafındaki bu hareket iki sene sürdü.

Bu sırada da *Cengiz* ve oğlu *Tuli* *Belh*, *Bamiyan*, *Herat*, *Tus*, *Merv*, *Nişapuru* zapt ve baştan başa yıktılar ve ahalisini boğdular (1220-1221).

Moğollar, zaptettikleri şehirlerden öldürmedikleri ahaliyi diğer şehirlerin zaptında ilk safta kullandılar. Efganistanda topladığı kuvvetlerle memleketini müdafaaya çalışan Harzemli *Celâlettin*

## ORTA ASYA

(Şah Mehmedin oğlu) Cengiz tarafından Hindistana kadar takip edildi.

Cengiz bundan sonra Maverâünnehir tarikile kısa yürüyüşlerle Moğolistana döndü (1223-1225) ve Çinde *Ming-Hiya* şehrini muhasara ederken öldü (1227).

..

Cengiz kadar şiddet ve yıkıcılıkta şöhret almış bir kumandan hemen yok gibidir. Türkler arasında yaptığı katliamlar ve tahribat tasavvura sığmaz. Böyle olmakla beraber bu şiddetin bazan harp maksatları için şuurla yapıldığını da itiraf etmek lâzımdır.

Peçili körfezinden Hazar denizine kadar bütün Türkleri idaresinde birleştiren Cengizin hunhar politikası evvelce insafsızca yıktığı türk medeniyetinin tecrübe ve ilimlerine sağır kalmamıştı. Etrafına Dedetonga Mahmut Yaluvaç, Yulyu-Çut-say gibi Türkleri toplamıştı, Cengiz munhasıran medenî Türkler vasıtasile fethettiği yerlerde bir idare makinesi kurabilmiştir. Memurları kâmilen Türktü.

Moğolların XIII üncü asırda alfabesi bile yoktu. Cengiz, *Dedetonga* vasıtasile *uygur alfabesini kabul* ve cüz'î tadilâtla Moğollar arasında tamim etti.

Cengiz, hemen bütün Asyayı ve Avrupanın yarısını ordusunun ve askerî teşkilâtının kuvvetile zaptetmiştir. Bu orduda galip unsur Türklerdi. Moğollar küçük bir akalliyetti. Askerî kıymet ve meziyetçe en büyük kumandanları Türklerdendi.

Cengiz Yasası, orduda o vakte kadar mevcut



## CENGİZ DEVRİ

Türk (türe ve yasa) larının bir araya toplanmasından meydana gelmiştir.

### KIPÇAK (ALTINORDU), ÇAGATAY VE İLHANLI DEV- LETLERİ

Cengiz daha sağlığında zaptettiği vâsi ülkeleri dört oğlu arasında taksim etmişti. Büyük oğlu Cüci kendinden evvel ölmüştü. Cücinin oğlu *Batu*, Kıpçak memleketini yani cenubî ve şarkî Rusyayı, Harzemi ve (Turgay) ı idare ediyordu.

Buna *Altınordu* Devleti derler. Sülâlenin merkezi aşağı Volgada *Saray* idi.

*Cengizin ikinci oğlu, Çagataya* şarkî ve garbî Türkistan düştü. Merkezi *Kulça* idi. Buna, *Çagatay Devleti* derler.

Uçuncü oğlu *Oktay*, *Tarbagatay*, *Emil* ve (*Kopdo*) dan ibaret *Naymanlar* memleketini ve (*Karakurum*) u aldı.

Teamüle nazaran, en küçük oğlu *Tüli* de Moğolların bulunduğu kıtada *Onon* ve *Kerulen* havzalarına yani şarkî Moğolistanda ve Çinde hâkim idi.

Cengizin evlât ve ahfadı tarafından kurulan bu devletler tamamen Türktürler. Bu hükûmetlerin başlarında gerçi Moğol Cengiz ahfadı bulunuyordu. Fakat millet, ordu, memurlar, küçük bir istisna ile kumandanlar kâmilten Türklerden mürekkepti.

Bu taksim Türk-Moğol İmparatorluğunun vah detini bozmadı. Cengiz evlâtları, evvelâ *Tüliye* tâbi oldular. Daha sonra *Kerulen* boylarında toplanan *Kurultay Oktay* ı Büyük Hakan seçti (1229). *Oktay Karakurum* u merkez edindi.

## ORTA ASYA

Cengizden sonra da Çinde, İranda ve Avrupa-da fütuhata devam edildi.

Cengizden sonra *Oktay* ve *Tuli* ve daha sonra *Kubilay* (Cengizin torunu) çinde fütuhata devam ettiler. Kubilay Çinin fethini tamamlayarak bütün Çine hâkim bir sülâle kurdu (1260-1368). Çinde Kubilay sülâlesi 108 sene sürmüştür. Çinliler bu sülâleye *Yuan sülâlesi* derler.

Türk ellerine hâkim olan Moğol prensleri de zamanla tamamen Türkleşmişlerdir. Türk Harzemlilerde ve Selçukîlerde resmî ve edebî dil acemce ve arapça olduğu halde Moğol prensleri idaresindeki (Altınordu) ve Çagatay Devletlerinde resmî lisan yalnız türkçe idi. Bu devletlerin başlarındaki Moğol prenslerinin moğöllükla alâkası yalnız tarihî ve ırkî bir nisbetten ibaretti.

Kaan *Oktay* zamanında, İranın zaptına da devam olundu. Cengiz Hanın, Harzemin taçsız varisi *Celâlettin Mengüberdi* yi [1] Hindistana ilticaya mecbur ettiğini yukarda izah etmiştik (1221). Celâlettin, Moğol ordusunun Çinde meşgul olmasından istifade ederek İrana döndü. Kerman, Fars ve Irakı Acemin Türk Atabeyleri tarafından müşkülâtsiz kendisine biat edildi (1224). Bu Türkler, Moğolların avdet ihtimaline karşı Celâlettine bir müdafî olarak sarılmışlardı. Celâlettin, yeni devletini tensik edecek yerde fütuhata girişti. Bağdat halifesine karşı muharebeden sonra Azerbaycanı zapt ve merkezini oraya nakletti. Ennihayet aleyhinde ittifak eden Şamdaki Eyyubî Sultanı Elmelikil-Eşref ve Konya Selçukîleri Sultanı Birinci *Alâettin Keykubat* tarafından Erzincanda mağlûp

[1] Mengü, türkçe, ebedî, ezeli, yani Allah manasınadır.

## CENGİZ DEVRİ

edildi. Azerbaycandaki payitahtı Tebrize döndüğü zaman *Oktay* ın Irakı Aceme gönderdiği büyük bir Türk-Moğol ordusile karşılaştı. Celâlettin müdafaa etmeden kaçtı ve Diyarbekir civarında bir Kürt tarafından öldürüldü (1231).

Bunu müteakıp Moğollar, Azerbaycan, Ermenistan ve Kürdistanı muharebesiz, Gürcistanı (Tiflis, Kars, Ani) şiddetli muharebeilerden sonra zapt ettiler.

Cengizliler, garba dönerek 1243 te Konya Selçuk Sultanı İkinci *Gıyasettin Keyhusrev* i Erzincan civarında mağlûp ederek Sivas, Kayseri ve Konyayı aldılar.

Celâlettinden sonra Cengizliler, İranı *Karakurum* dan gönderdikleri cenerallarla idare ediyorlardı. İranda, mahallî olarak, *Mazandaran* da *İsmailîler* hükûmetile Bağdatta *Abbas Hilâfeti* vardı. Mengü (Tülinin oğlu), arap hakimiyetinin bu izlerini de kaldırarak İranda muntazam bir hükûmet kurmağa karar verdi. Bu vazifeyi, kardeşi *Hulagû* yaptı. *Hulagû* 1256 da *İsmailîlerin* merkezi *Alamut* u, 1258 de Bağdadı aldı ve hilâfeti yıktı. Halife, bir çuvala konarak beygirlerin ayakları altında çiğnendi. Şunu da söyleyelim ki, *Hulagû* nun yanında harekâtı idare eden Ceneral *Nayman* Türklerinden *Ket Buğa* hristiyan ve bizzat *Hulagû* nun karısı da *Dokuz Hatun* isminde bir nesturî türk kadını idi. (Kerait hükûmetinin son kralı *Tuğrulun* torunudur).

*Hulagû*, bu muzafferiyetten sonra, İranda, merkezi Azerbaycanda Tebriz olmak üzere bir Türk Hanlığı kurdu. 1256 dan 1264 tarihine kadar süren bu devlete *İlhanîler Devleti* denir.

## ORTA ASYA

İlhanîler Devletinin ülkesi şarkan İndüs nehri, şimalen Amuderya, Hazar denizi, Kafkas dağları; garben İlhanîlerin mahmisi olan Anadolu Selçukîleri, Fırat nehri; cenuben Acem körfezi ile çevrili idi.

Buraları ise ta eski zamanlardanberi Türk idi. bilhassa büyük Selçukîler zamanında tamamiyle Türkleşmiş idi. Bu itibarla bu sahada Türk unsuru hâkim olduğundan İlhanîler Devleti de bir Türk Devleti addolunmak lâzımdır.

Diğer cihetten, başka bir Türk-Moğol ordusu da Avrupada sefer yapıyordu; 150,000 atlı kuvvetinde olan bu ordu, Kıpçak Hanı *Batu* nun umumî idaresi altında idi. Fakat etrafında Cengiz Han sülâlesi şubelerinin bütün mümessilleri bulunuyordu: Küçük kardeşi Şayban; oğulları Güyük ve Kedan, (Oktay) ın torunu Kaydu, Tülinin oğlu Mengü, Çagatayın oğlu ve torunu Baydar ve Börü.

Fakat, hakikî Reis, Çin ve İran fatihi *Sobotay* idi. Bu ordu sırasile cenubî Rusyada *Kıpçak* Türklerini, *Bulgar* Türklerini 1239 da kendisine iltihaka icbar ettikten sonra bütün Rus prenslerini imha ve Vladimir, Moskova, Tver ve Kiyefi yaktılar. Rusya iki asırdan fazla (1240-1481) Türk idaresi altında kaldı. Rusyadan sonra Polonya, Macaristan, Silezya, Moravya, Transilvanya, Avusturya, Adriyatik denizine kadar Bosna velhasıl bütün şarkî ve merkezi Avrupa istilâ olundu (1236-1241). Macaristan, cenubî Rusyada olduğu gibi bir hanlık olacaktı. 1241 de Oktayın ölmesinden çıkan veraset meselesinin halli için *Batu* ve diğer Cengiz prensleri Asyaya avdet ettiklerinden yapılamadı. Cücinin oğlu *Batu* tarafından teşkil ve ahfadı tarafından idare olunan Altınordu Devleti, merkezi İdil=Volga havzasında

## CENGİZ DEVRİ

Saray şehri olmak üzere şarkta Aral gölü ve garpta Özi (Dinyeper) nehrine uzanıyordu. Bu ülkenin, Uygurların, Peçeneklerin, Hazarların, Bulgar Türklerinin, Komanların vatani olduğu malûmdur. Bu devletin şimal ve şimali garbisindeki sahada bulunan (Viyatka, Moskova, Tver, Kiyef) Rus prenslikleri ise Altınordu Devletine tâbi küçük ve ehemmiyetsiz prensliklerdi. 1224 te teessüs eden *Altınordu Devleti* 1391 senesine kadar devam etmiş ve *Toktamış* zamanında *Timurlenk* in yaptığı iki taarruzla (1391 ve 1395) inkıraz bulmuştur.

Enkazı üzerinde teşekkül eden Kazan Hanlığı (1438-1052), Kırım Hanlığı (1420-1783), *Astrahan* Hanlığı (1466-1554) sonraları gittikçe kuvvetlenen Ruslar tarafından ilhak olunmuştur.

..

*Oktay* ın vefatında karısı *Turakina* Karakurumda bir müddet niyabet ettikten sonra oğlu (Güyük) ü Hakan seçti (1246).

Güyük ölünce yine karısı *Oğul Kuymuş* Karakurumda naip oldu. Bu kadın Oktayın torunu *Şiramun* u hakan intihap ettirmek istiyordu; oğlu Monkeyi ileri süren *Tüli* niñ dul kadını karşısına çıkı. Kıpçak Hanı *Batu* nun yardımıyla Monka 1251 de Kaan intihap olundu. Bu suretle hakanlık Oktay kolundan Tüli koluna geçmiş oldu.

..

Kubilay (1260-1294), varisi Timur Olçaytu (1295-1307) ve halefleri (1308-1368), Cengizhanîlerin diğerk hükûmetlerini, yani Cüci ahfadının Kıpçak Hanlığını (cenubî Rusya), Türkistan veya Çagatay Hanlığını ve Hulagû sülâlesinin İran Han-

## ORTA ASYA

lığını (İlhânîler veya İlkhanlar) bir nevi himaye altında bulunduruyordu.

Filhakika *Oktay* ın Tarbagatay ve (Çungarya)-da hâkim olan torunu *Kaydu* imparator olamayınca isyan etmiş ve Çagatay Hanlarına ve hatta Karakuruma taarruz etmişti.

Bu İsyan bertaraf edildikten sonra bütün Cengiz evlâtlarının hükûmetleri *Pekin* deki hakanın hakimiyetini ve metbuiyetini sonuna kadar tanımışlardır. bununla beraber mesafelerin uzaklığından bu hakimiyet zamanla yeni hanların cülûsunda Hanbalık (Pekin) tan cülûs menşuru (yarlıg) göndermekten ibaret kalmıştı. Bundan başka Moğol hanları hâkim oldukları memleketlerin ahlâk ve zihniyetini de almakta gecikmediler. Bu suretle yarım asır zarfında Kubilay ahfadı çinli, Cüci (cenubî Rusyada Kıpçak memleketi) ve Çagatay ve Hulagû ahfadı türkleşmişlerdir.

Ennihayet Çagatay, Kıpçak ve İrandaki sülâlerin müslüman olması, bunları budist olan Pekindeki hakandan tamamen ayırmıştır.

Cengizin vefatında ikinci oğlu *Çagataya* düşen ülke şarkî (Turfan, Beşbalık, İli ve Çu havzaları ve Kâşgar havalisi) ve garbî Türkistandan (Maveraünnehir veya Buhara) ibarettir. Amuderya cenubundaki Bedaşan, Belh ve Bamyân sonradan ilhak olurdu. Bu memleketlerden Turfan, Almalık budist ve hristiyan, Kâşgar ve Maveraünnehir ise müslüman idi. Sülâleyi kuran Çagataya nisbetle bütün bu memlekete ve ahaliye bundan sonra Çagatay denildi. Bundan başka bu devirde "çagatayca," ismi altında bir Türk edebî dili de meydana çıktı.

Çagatayın (1242de ölmüştür) Altıncı halefi Burak

## CENGİZ DEVRİ

Han (1266) müslüman olduktan sonra islâmiyet din olarak bu devlet dahilinde galebe çaldı.

Çagataylılar Burak zamanında (1268) İranda hâkim *Hulagû* lardan Horasan vilâyetini ve Efganistanı (Gazne, Kâbil, Bamyân, Kunduz) da zaptetmişlerse de Hakanın filî ve müsellâh müdahelesile yine kaybetmişlerdir (1313).

Afganistana hâkim iken, Hindistana da bazı akınlar yaptılar.

1318 de Çagatay Hanlığı İkiye ayrıldı: Bu ailenin bir kısmı Şarkî Türkistanda (İli, Çu, Kaşgar) diğer bir kısmı da Maverâünnehirde hüküm sürdü.

Şarkî Türkistan hanları nüfuz ve amiriyetlerini muhafaza etmişlerse de garptekiler Maverâünnehir türk beylerinin nüfuzları altına girmişlerdir.

Çagatay Devletinin Başvekili *Kazgan*ın kızile evlenen *Emîr Timur Kûrkân* (Timurlenk) Çagatay hakimiyetine karşı baş gösteren isyanın en ileri gelenlerindendi. Timur, uzun mücadeleden sonra Çagatayların son hanı *İlyas Hoca* yı Maverâünnehirden kovmağa muvaffak oldu (1365). Çagatay sülâlesinin Türkistandaki hakimiyeti de hitam bulmuş oldu.

Bundan sonra Çagatayların hakimiyeti, şarkî Türkistana münhasır kaldı. Bu hakimiyette memleket dahilindeki muhtelif emirlerin birbirleriyle muharebesi dolaysile zayıflamış ve en nihayet XVII inci asrın bidayetlerinde hocaların eline geçmiştir.

## 10. TİMUR DEVLETİ

Timur, Maverâünnehirde Keş vilâyetinde (Şehri Sebez) de doğmuştur (1336). Babasının adı *Turgay* dır. Timurun babası Türk (*Berlas*) kabilesine mensuptu. Timur kendisini Cengize bağlayan şeceresine rağmen bir hakikî Türktür, iddia olunduğu gibi Moğol değildir. Aile adı Kürkân olduğundan kendisi *Timur Kürkânî* ismile maruf idi. Harplerde sakatlandıktan sonra "Aksak Timur," yahut Timurlenk denmiştir. Kürkân ailesi, asil bir Türk ailesi idi.

Timurun geçliğinde Maverâünnehirde, Türklerin Çagatay ailesine isyanı dolayısıyla *Kazgan* isminde bir Türk beyi, garbî Türkistanda hüküm sürüyordu. Timurun babası da *Kazgan* ın mintakasında Keş valisi idi.

Timurun gençliği tahsil ve askerî talimlerle geçti. İyi ata biner, iyi kılınç kullanır ve iyi ok atardı. Boş vakitlerinde santranç oynamaktan hoşlanırdı. Timur gayet zeki, bununla beraber ciddî ve vakur idi. Fazla neşeli değildi. Cesur ve kahramandı. Gençliğinde muhitinde herkese faik idi. Kalbi büyük kahramanlıklar yapmak ve dünyaya hâkim olmak arzusile çarpıyordu. Timur, evvelâ *Kazgan* ordusunda zabıt oldu. *Kazgan* halk tarafından öldürülmüş ve az zamanda Çagatay tahtına üç Han geçmişti. Bu yüzden Maverâünnehirde anarşi başladı. Yeni Han Timur Tukluk, asayiş tesis için Timur Kürkânı Maverâünnehre kumandan yaptı (1360). Timur bu tedip harekti esnasında hocalarla beraber çalışmış ve muvaffakiyeti için dinden ve hocalardan istifade etmiştir. Hocalar da Timurun iktidar mevkiine



## TİMUR DEVLETİ

geçmesine çalıştılar. Timur Maverâünnehirde muvaffak olunca Tukluk, oğlu *İlyas Hoca* yı oraya Han ve *Timur* u Vezir tayin etti. Timur, bu vazifeden istifa edip yalnız kumandan oldu. Bundan sonra, İlyas Hocanın sulidaresine karşı isyan eden *Timurlenk* dağa çıktı ve İlyas Hocadan evvel Maverâünnehir Hanı olan Emîr Hüseyme iltihak etti. Timur Hüseymni de bertaraf ettikten sonra Maverâünnehre hâkim oldu ve 1359 nisan 8 de *Belhte* Sultan ilân edildi. Müteakiben payitahtını Semerkanda nakletti.

### UMUMİ SİYASİ VAZİYET

Timurlenk tahta çıktığı vakit Asya ve şarkî Avrupada siyasi vaziyet şöyle idi:

**I — İran:** İlhanîlerin inkırazından sonra(1344) İran, XIV üncü asır ortalarında parçalanmış bir halde ve anarşi içinde idi. Başlıca dört sülâle ve birçok mahallî prensler birbirile kavga ediyordu. Bu sülâlelerin adedi ve hâkim oldukları mıntaka daima değişirdi. Bu dört sülâle: *Celayirliler*, *Muzaffer sülâlesi*, *Kurtlar* ve *Serbedaran* idi. Bunların en mühimmi olan *Muzaffer sülâlesi* Pers, İrakı Acem ve Karman mıntakasinda hâkim idi. Merkezleri *Yezt* idi.

Celayirliler, bir Türk kabilesidir. Bu kabilenin reisi, hasmı *Çoban* lılara galebe çalan(1337) Büyük Hasandır. Buna İranlılar *Hasan Büzürk* derler.

Celayirliler Bağdat ve Tebrize hâkimdiler. İranın şimali şarkisinde ve civarında ise, Merkezleri Heratta olan *Kurtlar* hâkimdi.

Şii olan *Serbedaran* lar ise Sebzevar ve civarında hüküm sürüyorlardı. Bunlardan elli senede

## ORTA ASYA

iktidar mevkiine çıkan 12 hükümdardan dokuzu öldürülmüştü.

**II — Hindistan:** Müslüman Türk *Tuğlu* sülâlesi *Delhi* de 1321. de *Gilci*lerin yerine kaim olmuştu. Timurun doğduğu zaman hükümdar olan *Tuğlulardan Mehmet* mutaassıp olduğundan Bahman tebaasını tazyik etmekte idi. Bundan çıkan umumî isyan neticesinde imparatorluğu parçalandı. Bu vaziyetten istifade eden emîrleri, valileri müstakil oldular ve arazisi üzerinde, *Bengal* da, *Caunpur*, *Malva*, *Guceratta* ve *Dekkan* da beş müslüman devlet meydana çıktı ve *Delhi* İmparatorluğu XIV üncü asır nihayetinde bir (Doab) Sultanlığından ibaret kaldı.

**III — Çin:** Çinde Kubilay sülâlesine karşı 1302 de isyan başladı. 1370 Çin arazisi Türk-Moğol hakimiyetinden çıktı. Bu tarihten sonra Ming sülâlesi taarruza geçerek Çin haricinde birçok Türk memleketlerini de ilhak etti. Bu memleketleri kurtarmak Timurun gayesi idi. Muazzam bir ordunun başında bu emelini tahakkuk ettirmek ve Çini zaptetmek üzere giderken vefatı buna mâni oldu.

**IV — Türkler: a)** Cengiz Hanın ikinci oğlu Çağataya bıraktığı devlet bir buçuk asır kadar devam etmiş ve Çağatayın ve Oktayın ölümünden sonra pek karışık ve dağdağalı bir mevcudiyet yaşamıştı (1241).

Çağataydan sonra memleket dahilinde 31 kadar Han veya emîr hüküm sürüyordu. Bunların rekabeti yüzünden devlet, Maverâünnêhir Hanlığı

## TİMUR DEVLETİ

ve Şarkî Çagatay Hanlığı namile ikiye ayrıldı (1321). Şarkî kısımda da, sülâlenin teessüsünden, Timur tarafından imhasına kadar on beş Han gelip geçti.

daha şarkta, merkezi *Hami* olmak üzere bir Uygur Hanlığı vardı.

Şimalde ise, Cengiz Hanın oğlu *Cücinin* vefatında (1225) memleketi *Altınordu*, oğulları arasında taksim olunmuştu:

Büyük oğlu *Orda*, şarkta *Akordu* [1] mıntaka-sında; Rusya fatihi *Batu*, merkezi Saray olmak üzere; *Gökordu* havalisinde; üçüncü bir oğlu, *Şayban* ise Akordunun şimalinde birer devlet kurdu. Şayban sülâlesinin iki reisi vardı: Şayban ve Özbek.

**b) Azerbaycan ve Mezopotamya Türkleri:** (Celayirîler) den *Büyük Hasan* Bağdatta yeni bir sülâle kurmuştu (1335). Bu sülâle aynı zamanda Bağdat ve Azerbaycanda hâkimdi.

Celayir, bir Türk kabile reisinin ismi idi. Celayir Emîrlerine (İlkan) lar da denirdi. Bu devlet, aynı mıntakada Hulâgû Devletini istihlâf etmiştir. Celayirîlerden Timurlengin taarruzuna uğrayan *Sultan Ahmet* memleketini kaybederek Suriye ve Mısıra iltica etti. Ancak Timürlengin vefatından sonra (1405) memleketini istirdat edebildi. Bu devlet, eski müttefikı (Karakoyunlu) Hükümdarı *Kara Yusuf* un taarruzuyla yıkıldı (1410).

*Kara Koyunlular*, Celayirîlerin evvelâ müttefikleri sonra da halefleri olmuşlardır. Gerek bunlara

[1] Yayık (Ural) nehrinin şarkında bu nehirle Aral gölü arası.

## ORTA ASYA

ve gerekse Akkoyunlulara bayraklarındaki işarete göre bu isim verilmiştir.

Evvelâ Van gölü civarında küçük bir mıntakaya hâkim olan Karakoyunlular bilâhare Trabzon ve havalisini de elde etmişlerdir.

Karakoyunlu sülâlesinin atası, Bağdat Sultanı Celayirlilerden *Uveysin*, hizmetlerine mükâfaten türk askerlerine kumandan tayin ettiği *Kara Mehmet* tir. Oğlu *Kara Yusuf* bu vazifede kendisine halef olmuştur. Karakoyunlu sülâlesi, *Kara Yusuf* la başlar.

Kara Yusuf, ailesinin hâmisi *Uveysten* Bağdadı almışsa da, Timur torunu Ebubekiri göndererek şehri istirdat ve Sultan Ahmede geri verdi.

*Akkoyunlu* sülâlesi, 1378 den 1509 tarihine kadar Akkoyunlu elinde hükümran idi.

Akkoyunlular, Timurlengin merkezi Diyarbekir olmak üzere Mezopotamya ve Ermenistanda bir mıntaka verdiği Emîr *Bayendere* mensuptular. Bu sebeple bu devlete Bayender Devleti de denir.

Hükümdarlarının sayısı pek belli değildir. İlk hükümdarları *Uzun Hasan* veyahut *Turalı Bey* dir. Bidayette Musul ve Amadiyeye sahiptiler. Oğlu Kutlu Bey hakimiyetini Mezopotamyanın mühim bir kısmına teşmil etti ve 90 yaşında (1406) da öldü.

Sivas Emîri, *Kadı Burhanettin* in hizmetine giren *Kutlu Bey* in oğlu *Kara Osman* efendisini öldürerek memleketini almıştı. Bir osmanlı ordusu aleyhine harekete geçtiğinden *Kara Osman* Timur ordusuna iltica etti ve Timurun Bayazıda karşı muharebesinde Timura hizmet etti. Bu hizmete mükâfaten Timur, *Kara Osmana* Sivas, Erzincan, Mardin ve Urfayı verdi.

## TİMUR DEVLETİ

**c) Suriye, Arabistan ve Mısır:** Bu üç memleket, XIV üncü asırda, Mısırdaki Türk memlûklerinin idaresinde idi. Suriyede hristiyan ve müslümanlar arasında münaferet vardı.

Memlûkler yalnız Kızıldeniz sahilinde değil, Bağdat Abbâsî Halifeliğinin imhasından sonra (1258) *Mekke* de de hâkim idiler.

**d) Osmanlılar ve Bizanslılar:** Grek İmparatorluğu sukut halindedir. Anadoludaki vilâyetleri, Selçukîlerin halefleri olan Osmanlılar birer birer zaptetmekte idiler. Timurun doğduğu zaman hükûmet süren *Orhan*, Bursa İznik, İzmit ve Balıkesiri almıştı. Payitahtı Bursa idi. Orhan, Memleketini Marmara havzasına teşmil etmiş ve Çanakale boğazını geçerek boğazlara hâkim olmuştu.

Müteakıp asırda İstanbulu zapteden *Fatih Mehmet*, Avrupanın ve Asyanın en kuvvetli Hükümdarlarından biri olmuştu. Fakat Timurun taarruzuna uğrayan Osmanlı Devleti çetin imtihanlar ve ağır felâketler geçirmiştir.

**V — Şarkın hristiyan kırıallıkları:** XIV üncü asırda Kudüste kurulan Fransız Kırıallığı pek zengindi. Famagusta limanı Avrupa ve şark arasında mühim bir mübadele merkezi idi. Burasını 1373 te Cenevizler ve 1464 te Venedikliler zaptetti. Venediklilerden Osmanlıların eline geçti.

Kilikyadaki Ermeni Kırıallığı da inhiât halinde idi. Yumurtalık limanının rekabetinden memnun olmayan Mısır Memlûkleri müteaddit defalar Ermenilere taarruz ettiler. 1375 te Ermenistan namına yalnız (Sis) kalesi kalmıştı. Bu da sukut ettikten sonra Ermeni Kırıalı Pariste öldü.

## ORTA ASYA

1248 de Cengiz İmparatorluğuna ilhak olunan *Gürcistan* XIV üncü asrın son 15 senelerinde birçok defalar Timurlenk tarafından istilâ ve tahrip olundu. Avrupada, Moldavya (Buğdan) ve Eflak zaman zaman istiklâllerini kaybetmek ve tekrar elde etmek suretile müşkül bir hayat geçiriyorlardı. Bulgar Kırallığı 1396 da Osmanlılar tarafından zaptolunarak ortadan kalktı.

**VI — Kırım ve Rusya:** Kırım da Bizansın hakimiyeti ortadan kalkmış ve Türkler hâkim olmuştu. Cenevizler sahil şehirlerinde ticaret için yerleşmişlerdi. Henüz Venediklerden bahis yoktur. Birçok küçük prensliklere parçalanmış olan Rusya ve Litvanyanın tehdidinde olduğundan Türklerin hakimiyetini kabul etmişti. Moskova prensleri, Türk Hanlarının oyuncağı mesabesinde idi, ve Hanlardan cülûs menşuru almağa mecburdular.

*Türkler, merkezî bir hükûmet fikri vermek ve Avrupanın Rusyayı istilâsına mâni olmak suretile belki istemeksizin, Rusyanın istiklâline ve birliğine hizmet ettiler.*

**VII — Türkler ve Avrupa:** Türklerle Avrupa arasında çok erkenden ticarî münasebet vardı. Birçok azası hristiyan bulunan bir milleti kâmil hristiyan yapmak gayretile XIII üncü asırdan itibaren birçok misyonerler gönderildi. Papalar, Fransa kırılları, İngiltere, İspanya kırılları Türk hükümdarlarile muhabere ederler ve kendilerile ittifak etmeğe çalışırlardı.

Bir İspanya sefirini Semerkantte kabul eden Timur, Fransa Kırallı Altıncı *Şarl* a ticarî münase-

## TİMUR DEVLETİ

betlerin arttırılması için bir name yazmış, kiral da 1403 te yazdığı dostça bir cevapta Timura ( namaglûp) sıfatile hitabetmiştir.

**İRANIN ZAPTI** Timur, Sultan olduktan sonra evvelâ Şarkî Çagatay ve Harzemi tamamen zapt için üç seneden fazla süren çetin muharebeler yapmak mecburiyetinde kaldı (1380).

Kıpçakta karışıklıklar oldu. Anarşi içinde bulunan bu mıntakada Akordu Hanı *Urus* ile Kırım Hanı *Toktamış* muharebe ediyorlardı (1375).

Toktamış mağlûp olunca Timura iltica etti ve Timurun verdiği ordu ile Kıpçağı geri aldı.

*Toktamışa* yapılan bu yardım münasebetile Timurun askeri ilk defa olarak İslâvlarla temasa girmişti.

*Toktamışın* yerine Altınordu Hanı olan *Mamaya* Moskova Prensi Dimitri isyan ettiğinden Timur, Rusları tedip için ikinci defa Rusyaya bir ordu gönderdi. Türk ordusu, Rusları mağlûp ve Moskovayı da tahrip ettikten sonra da (Poltava) civarında Rusyayı istilâya hazırlanan Litvanyalıları da mağlûp etti. Bu yanlış hareket ve müdahale Rusları kurtarmış ve birliklerini ve hayatlarını temin etmiştir.

Timur, bu işlerden sonra, (1381-1385) beş sene zarfında yaptığı muhtelif seferlerle şimalî, şarkî İrani zaptederek orada hüküm süren *Kurt*, *Serbedar* ve *Mazenderan* Emîrlerini esir ederek Semerkande getirdi ve ülkelerini ailesine mensup prensler arasında taksim etti.

Bundan sonra Timur, harekâta devam ederek iki sene zarfında (1386-1387) Pers, Irak ve Azerbaycanı zaptetti; büyük bir muharebede Celalyirli

## ORTA ASYA

*Sultan Ahmed*i mağlûp ederek kendisini firara mecbur etti. Tebrizden şimale hareketine devam eden Timur, Kars, Tiflis ve bütün Gürcistanı zaptettikten sonra kışlamak üzere *Karabağa* gitti. 1387 bidayetlerinde garba dönerek Osmanlı Padişahı Bayazıttan Erzurum, Erzincan, Muş, Ahlat ve Vanı aldı.

Timur, *Muzaffer* sülâlesinden *Zeynelabidin*in Beyatta gevşeklik göstermesi üzerine ikinci defa Perse, Isfahana döndü.

Şirazda iken, evvelce himaye ettiği Altınordu Hanı *Toktamış*ın Maverâünnehiri istilâ ettiğini öğrendi. Semerkanda avdet üzere iken yolda oğlu *Ömer Şeyh*in mağlûbiyeti haberini aldı.

Timurun gelmekte olduğunu öğrenen Toktamış derhal savuştu. Takip edilmediğini görünce ertesi sene yine Maverâünnehire akın yaptı. Timur, Toktamış işini halletmek istedi; büyük bir ordu ile Kıpçak memleketine girerek düşmanı, Moskovaya kadar takip ve mağlûp etti (1391).

Timur, ordusuna bu zafer şerefine 26 gün süren ziyafetler vermiş ve gece gündüz eğlenilmiş ve müteakiben Semerkande dönmüştür.

Bundan sonra Timurun "Beş Sene Harbı," denilen seferi başlar. Timur, 1392 de Semerkantten hareketle İranda başgösteren isyanları tedip ve Perste Muzaffer sülâlesini ortadan kaldırdıktan sonra Celayirli Sultan Ahmetten Bağdadı zapt ve ailesini esir olarak Semerkande gönderdi.

Timur bundan sonra kaçan Sultan Ahmedî takiben Suriyeye gitti ve Urfayı zaptettikten sonra Kerkük, Erbil ve Musul taraflarına yürüdü ve daha sonra Ahlat, Bitlis, Muş ve Sıvastan geçerek tekrar Gürcistanı istilâ etti (1394).



## TİMUR DEVLETİ

Toktamış, tekrar taarruz ettiğinden (1395) Timur Derbentten geçerek Kıpçak memleketine girdi ve tedibatta bulunarak Moskovaya kadar gitti ve bir seneden fazla burasını işgali altında tuttu. Gaybubetinde İranda birçok ihtilâller çıktığından Semerkanda döndü (1396).



Bundan sonra Timurla Osmanlı Padişahı Birinci Bayazıt arasındaki rekabet ve husumet gittikçe arttı. Sultan Bayazıtın Mısı Padişahı Berkuka, Timur aleyhinde bir ittifak teklif etmesi ve Sivas Emîri Burhanettinin vefatında Bayazıtın Karamanı zaptetmesi Timurla arasındaki felâketli harbe sebep olmuştur.



Timur, dinî, siyasî ve daha ziyade çok masratlı garp seferini hazırlamak için malî bir maksatla Hindistan seferine de girişerek (1398) beş ay on yedi gün devam eden bir seferden sonra Semerkanda döndü (1399). Bu sıralarda Mısır Sultanı *Berkuk* Suriyede isyan eden valilerle uğraşüyor Celayirli Sultan Ahmette Mısırın ve Kara Yusufun yardımı ile Bağdada dönmüş ve Azerbaycanı istilâ etmişti. Osmanlı Padişahı Birinci Bayazıt ta bu vaziyetten istifade ederek Sivas ve Malatyayı almıştı. Bunları haber alan Timur tekrar garba hareket etti. Celayirli *Sultau Ahmet* ve *Kara Yusuf* korkarak Osmanlı padişahına iltica ettiler. Timur, Azerbaycandan sonra Karabağa girerek Azerleri ve Gürcüleri tedip ve garba dönerek Anadoluya girdi. Sivas ve Malatya zaptolundu. Timur buradan Suriyeye döndü. Halebi zaptetti. Halepten sonra Hama, Humus, Balebek ve Şamı da aldı. Ahaliden

## ORTA ASYA

san'at erbabını Semerkanda gönderdi. Suriye seferinden sonra Bağdada döndü. *Ahmet Celayir* ve *Kara Yusuf* Moskovaya kaçmışlardı. Timur Bağdadı tekrar zaptetti (1401). Bağdat, Basra Şattülarap sahalarından bir vilâyet yapılarak torunu Ebu Bekire verildi.

Kışı *Karabağ* da geçirdikten sonra Bayazıda karşı muharebe için Tortum, Kemahtan geçerek Kayseri ve Ankaraya teveccüh etti. Kara Yusufun teşvikine kapılan Sultan Bayazıt, Anadoludaki Timurun mütteliklerini sıkıştırıyordu. Sivas hükûmetine vaziyet etmesi mücadeleyi gayrikabili içtinap bir hale getirmişti. Evvelki zaferlerinden mağrur olan Bayazıt hiçbir tedbir almamıştı. Timurla Bayazıt arasındaki Ankara muharebesi bu şehrin şimali şarkisinde *Çubukova* civarında vuku bulmuştur. O zaman muharebeyi görenler her iki tarafta bir milyon askerin muharebeye iştirak ettiğini söylerler(?). Timurun ordusu da Anadoludan epey asker toplamıştır. Bundan başka Hindistandan getirdiği 32 fili de cephenin muhtelif noktalarından muharebeye sokmuştu. Muharebe çok uzun ve kanlı oldu. 1402 senesi 20 temmuzu sabahı başlayan muharebe geceye kadar devam etti. Sıcaktan yorulan, susuzluktan bayılan ve bir kısım askerin Timura geçmesinden zayıflayan Osmanlı ordusu harika denecek kadar fedakârlıklar gösterdiği halde mağlûp oldu. Bayazıtın yanındaki 10,000 yeniçeri askeri öldükten sonra Bayazıt kaçmak istedise de atından düştüğünden oğlu Yahşi Beyle birlikte esir edildi. Timur, Sultan Bayazıtı hürmetle karşıladı ve itibar etti.

Timurun Bayazıtı bir kafese koyarak beraber gezdirdiği hakkındaki rivayet doğru değildir.

## TİMUR DEVLETİ

Sultan Bayazıt teessüründen 1403 senesi 9 martında Akşehirde öldü. Timur, oğlu Musaya Osmanlı padişahının cesedini alıp götürmeğe müsaade etti. Timur Bursayı zaptetti. Timur buradan İzmire dönerek burasını işgal eden (Rodos) şövalyelerini müslüman olmağa icbar etti. Müslüman olmayanlar öldürüldü. Timurun muzafferiyetlerinden ürken Mısır Sultanı bir sefaret heyeti göndererek hakimiyetini tanımış ve Mısırdaki cuma hutbelerinde ismini okutmak suretile dostluğunu kazanmıştır.

Timur şarka dönerek 1403 - 1404 kışını Karabağda geçirdi ve ilkbaharda Semerkanda döndü.

..

Timur 1404 te Semerkanda döndüğü zaman yeni fütihat düşünüyordu. Tekrar silâha sarılmadan, Mısır, Osmanlı Padişahlığı, Mezopotamya ve İspanyadan gelen sefirleri kabul etti ve birçok torunlarını evlendirdi. Bu ziyafetlerdeki bolluk işitilmemiş bir derecede idi. Bütün misafirler çok şarap içtiklerinden sarhuş olmuşlardı.

Timur, Çini müslüman yapmak ve orada Türk hakimiyetini yeniden tesis etmek istiyordu. Büyük bir ordu toplandı ve Timur 1404 senesinde bu ordunun başında sefere çıktı. Timur yolda *Otrar* da öleceğini hissederek vezirlerine son vasiyetlerini yaptı. Torunu *Pir Mehmet Cihangiri* halef, tayin ettikten sonra dünya işile meşgul olmak istemiyerek istirahat çekildi. 36 sene hümûmet süren Timur 71 yaşında olduğu halde 1405 senesi 19 kânunusaniinde *Otrar* da öldü. Cenazesi Semerkanda nakledildi.

**TİMUR İSTİLÂ-  
SININ NETİCE-  
LERİ**

Timur, zaptettiği yerlerden yalnız Amuderya, Sint nehirleri, Aral, Hazar gölleri, Kuri nehri ve Fırat havâlisinde, Maverâünnehir, Efgan, İran, Irak ve Azerbaycan ve Gürcistanda teşkilât yapmış ve bu mıntaka haricinde yaptığı muharebeler bir akından ibaret kalmıştır. Timur, bu kadar geniş bir imparatorluğun bir hükümdar tarafından idare edilemeyeceğini anladığından hayatında ülkesini oğulları ve torunları arasında müsavaten taksim etti: fakat hadisatla bunlar iki büyük devlet halinde birleştiler:

1 — Garbî İran, Tebriz ve Bağdatta *Miranşah* ve oğulları *Ebubekir* ve *Mehmet Ömer*in devleti?

2 — Evvelâ yalnız Horasana münhasır olan *Şahrüh* Devleti. Bu devlet az zamanda Maverâünnehiri ve birkaç sene zarfında Suriye ve Arabistan müstesna olmak üzere Timurun eski imparatorluğunu nüfuz ve hakimiyeti altına aldı.

Şahrüh, devletini kırk sene kadar yaşatabildi. İsyan eden evlâtları, Celayirliler ve Karakoyunlu Türkleriyle mücadele mecburiyetinde kalan *Miranşah Celâlettin Gurga* Devleti pek az zamanda ortadan kalktı.

Şahrüh ta öldükten sonra (1407) devleti dağıldı. Nüfuzu küçük mıntakalara ve şehirlere inhisar eden ve birbirleriyle kavga eden Timur ahfadının eline düştü.

Bundan istifade eden Şaybanîler, Maverâünnehirde *Özbek* Devleti namile devamlı bir devlet kurdukları gibi İranda milliyet cereyanını uyandıran *Safevîler* de İranda Timur ahfadının yerine geçerek müttehit bir İran vücuda getirdiler.

## TİMUR DEVLETİ

Timur ahfadından yalnız *Babur Şah* Hindistanda iki asırdan fazla süren bir imparatorluk yapmıştı.



### TİMUR VE TİMURLULAR DEVİRİNDE FİKİR HAYATI

Vukuatla dolu geçen on dördüncü asır, edebiyat, fen ve san'at noktai nazarından pek parlak bir devirdir. Bunun sebebi hükümdarların saraylarına edipleri, şairleri san'atkârları toplamaları ve bunları teşvik etmeleridir. Timur da âlimleri ve edipleri severdi. Zaptettiği bütün memleketlerin en iyi san'atkârlarını Semerkanda göndererek payitahtını muhteşem abidelerle süsledi.

O vakit şairlerin farisî ve nasirlerin arapça yazmaları âdetti. Bu devrin en meşhur şairi *Hafız* dır.

Timur hususile tarihî eserlerden çok hoşlanırdı. Âlimlerle gayet hususî ve arkadaşça münakaşa ederdi.

Timurun oğullarına nasihatlarını muhtevi Tüzükkât isimli eseri muvaffakiyet ve azametini temin eden birçok nizam ve hikmetleri camidir.

Orta Asyada ilme, medeniyete hizmet eden Timur bilhassa imara çok meraklı idi. Maverâünnehirde payitahtı Semerkandi ve Türkistanın diğer şehirlerini imar etmiş, buralarda güzel bahçeler, camiler, hanlar, saraylar, medreseler, hamamlar yaptırmıştır. Ziraate de ehemmiyet vermiş ve Maverâünnehirde birçok kanallar açtırmıştır.

Türkü, Kıpçak ve Osmanlı Devleti gibi Türk devletlerini ezmekle türklüğe zararı dokunmuş; bunun aksi tesiri ve neticesi olarak Rus ve İran birliğine zemin hazırlanmıştır. Türklüğü din tarikile

## ORTA ASYA

ve ülemayı devlet işine karıştırmak suretile arap tesiri altına sokması da çok fenalığı mucip olmuştur.

∴

Siyasî ve İçtimaî noktai nazardan inhitat devri addedilmek lâzımgelen Timurlular devri fikir hayatı itibarile müslüman tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Hükümdarlar, âlimleri yalnız teşvikle iktifa etmezlerdi; kendileri de eserlerle, sâylerle fikir hayatına iştirak ederlerdi. Bu bapta, *Şahrüh*, *Uluğ Bey*, *Hüseyn Baykara* ve *Babur* ismini zikretmek kâfidir. Bu padişahların hepsi edip ve şair idiler. Uluğ Beyin Semerkantta yaptırdığı rasatane dünyanın en güzel eserlerinden biri idi. Rasat ilmine, riyaziyeye hizmeti büyüktür. Eserleri Avrupada tercüme ve tetkik edilmiştir. Farisînin tesirinden kurtulamamakla beraber bu devirde türk edebiyatı da güzel eserler vücuda getirmiştir.

Timurun çocukları zamanında yaşıyan, bütün türklüğün en büyük şairlerinden biri olan *Ali Şir Nevaî* Timurluların edebî ve ilmî meclislerinde türkçenin hakkını muvaffakiyetle müdafaa etmiş ve (Muhakemetül-lûgateyn) adlı eserile türkçenin farisiye üstünlüğünü ispat etmiştir.

Timurlular devri, resim ve iyi yazı noktai nazarından da en parlak bir devirdir. Maverâünnehir şehirlerinde birçok resim meslekleri meydana çıkmıştır.

∴

### CENGİZ VE TIMUR ORDULARI

Cengizin büyük ordusu Asyada o zamanın en mükemmel ve muntazam ordusu idi. Lâkin Timur, Cengizin ordu teşkilâtı esasına göre tanzim ettiği or-

## TİMUR DEVLETİ

dusunu daha mükemmel bir hale ifrağ etmiştir. Her iki Türk cihangirinin askerî teşkilâtı, sevkul-ceyş ve tabiye usulleri, ordularında kullanılan silâh ve teçhizat şark müverrihleri tarafından hayli tafsil ile kayıt ve hikâye olunduğu gibi, geçen asrın sonlarına doğru Rus Erkânıharbiye Feriklerinden Ceneral İvanın, uzun müddet Orta Asya ve steplerde dolaşarak ve müverrihlerin naklettiklerini toplayarak *Cengiz* ve *Timur* un ordularını ve harp usullerini tesbite çalışmıştır [1]. Aşağıdaki malûmat, bu mütehassıs Ceneralın eserinden, hulâsanın hulâsası olmak üzere alınmıştır:

Timurun ordusu, yaya ve atlıdan mürekkepti. Yaya askerine uzak step seferlerinde at verilirdi. Atlı asker, hiç olmazsa bu askerin büyük bir kısmı icabında yaya harbi yapacak surette talim ve terbiye görmüş bulunuyordu. Atlı, bilhassa çok ve dikkatli ok atmak lüzumu hâsıl olunca atından inerdi.

Atlı asker, alelâde ve seçme süvarilerden toplanan iki kısma ayrılırdı. Seçme atlılar, daha iyi mücehhez ağır süvari kıt'alarını, diğerleri hafif süvari kıt'alarını teşkil ederlerdi. Bunlardan başka Hanın muhafız süvarisi vardı ki teçhizatı çok mükemmel ve elbiseleri çok müzeyyendi.

Bu temelli askerî sınıflarından başka, muavin sınıflar da mevcut idi ki şunlardır: 1) Köprücü kıtaatı: Bunlar gemi ve kayık yapmakta, köprü kurmakta istihdam olunurdu; 2) Yunan ateşi atmakta kullanılan kıt'alar; 3) Muhasara aletlerini

[1] Ceneral Lieutenant M. İ. İvanın, — Cengiz Han ve Timurlenk zamanlarında Mongol — Tatar ve Orta Asya kavmlerinin harp san'atlarına ve istilâlarına dair. — Petersburg, 1875.

## ORTA ASYA

ve ateş atan makineleri imal ve istimalile uğraşan sanayi kıt'aları. Bu âlet ve makineler, Timurun ordusunda çok mükemmel bir hale getirilebilmişti. Yunan ateşi atmak için bir nevi bakır kazanlar (bugünkü havan toplarının iptidai şekli) kullanılırdı. Timurun kale muharebelerinden anlaşılıyor ki, kalelerin muhasara ve zaptı için Yunanlıların ve Romalıların kullandıkları usullerin hepsi bu Türk Beyine tamamen malûm idi.

4) Dağlarda hareket için Timur, dağlık memleketler ahalisinden toplanıp talim görmüş hususî piyade askerleri tanzim etmişti ki bunlar, adeta bugünkü alpinist kıt'alarının ilk şekli demektir.

*Gengizin ve Timurun* ordusu, 10 ve emsali miktarında efrada münkasemdi; yani kıt'alar 10, 100, 1000, 10000 kişiden mürekkepti; on bin kişilik kıt'aya, ki bazan 12,000 e de iblâğ olunurdu, (tümen) denilmekte idi. Bunların başına bugün Türk Cümhuriyeti ordusunda dahi kullandığımız unvanları haiz kumandanlar, yani onbaşı, yüzbaşı ve binbaşılar bulunurdu; (Tümen)e kumanda eden zatın unvanı arapçadan alınmıştı: Emîr. **Timurun** bu ordu teşkilâtı bugüne kadar İran Devleti ordusunda da izlerini muhafaza etmektedir.

Hafif süvariler, yani alelâde atlı kıt'aların teçhizatı harbiyesi şu idi: Ok, yay, sadak, kılınç, testere, biz, iğne, ip, balta, 10 adet okbaşı, torba, tulum ve iki at; bunlardan başka her 18 kişinin bir de keçeden mamul çadırı vardı. Seçme süvariler yukarda sayılan eşyayı taşıdıklarından başka başlarına tulga, sırtlarına zırh giyerlerdi. Ve bunların çadırları beş kişilik idi.

Hanın muhafız kıt'aları ise bütün bu teçhizata ilâve olarak gürz (harp topuzu) ve harp baltası da



## TİMUR DEVLETİ

taşırıldı. Muhafız süvarilerin atlarının üstü kaplan postile örtülü idi.

Binbaşılar ve emîrler, kıt'alarında ihtiyat olarak külliyyetli teçhizat ve levazımat bulundururlardı; bunlar mekkâre, beygir ve develer ile naklonurdu.

Piyadelerin kılınçları, yayları ve bir miktar okları vardı. Her muharebeden önce süvari ve piyadenin yanlarında nekadark ok bulunacağı emirlerle bildirilirdi. Yaya kıt'alar, münhasıran hafif piyadelerden ibaretti.

Gengiz yasası, sefere çıkmadan ve muharebeye başlamadan önce askerin yoklama edilerek sihhati, teçhizatı, levazımatı gözden geçirilmesini âmirdi; Timur bu kanuna son derece riayet ederdi. Onbaşı, on nefer arasından dokuzun rızası ile nevima intihap olunurdu. Müntahap onbaşılar, yüzbaşı tarafından tasdik edilmedikçe tayin edilmiş sayılmazdı. Onbaşılar, kendi mangalarının noksanını ikmal için nefer alabilirlerdi. Binbaşılar, emîrlerin veva prenslerin çocuklarından harp işinde meharetle ve cesaretle kendini gösterenlerden tayin edilirdi. Her cüzütam kumandanının bir de muavini vardı; icabında kumandanın yerine geçerdi.

Kıt'a âmirlerinin otoritesi, cezalandırmak ve mükâfat vermekle temin olunmuştu. Her âmir kıt'ası efradını taretmek hakkını haizdi; fakat idam edemezdi. Timur bedenî cezalardan hoşlanmazdı, ve ordusunda bu nevi cezaları menetmişti. Derdi ki: "Şahsî nüfuz ve hükümünü, kamçı ve deyneksize icra edemeyen bir âmir, âmirlik sıfatına lâayık değildir...", Emre ademi itaat, korkaklık ve disiplini bozmak suçları, Cengiz yasası mucibince

## ORTA ASYA

cezalandırılırdı: korkağa kadın elbiseleri giydirilip, yüzüne düzgün ve allık sürülür ve bu kıyafetle bir eşeğin kuyruğuna bağlanarak asker arasında ve kalabalık yerlerde alayla dolaştırılırdı.

Onbaşılık ve yüzbaşılık rütbeleri her nefer için erişilebilecek derecelerd; fakat binbaşı ve daha yukarı dereceler için ailevî asalet aranırdı. Bununla beraber asalet kaydı mutlak değildi. Asil olmadığı halde harpte büyük yararlık gösterenlerde bu rütbelere terfi olunabilirdi.

Maaş para mikyasile ölçülmezdi; at fiatile ölçülürdü. Onbaşı, neferin on misli, lâkin yüzbaşı onbaşının ancak iki misli maaş alırdı; binbaşılardan maaşı yüzbaşılardan üç misli idi. Buradan küçük zabitin o zamanlar ehemmiyet derecesi anlaşılabilir. Ehemmiyetsiz suçlar için maaş kat'ı ve tenkisi cezaları tatbik olunurdu.

Timur ordusunda, hizmetin derece ve ehemmiyetine göre, resmî takdir ve sitayişler, maaş tezyidi, hediye ve ihsan, mali ganimet taksiminde hissenin arttırılması, rütbe terfii, mefharet unvanları (meselâ Bahadır) verilmesi gibi mükâfatlar vardı. Bütün bir kıt'ai, askeriye mükâfata lâayık görülürse, ona davul ve sancak verilirdi.

Timurun ordusu, daimî ve muntazam ordu esasına müstenit idi. Ordu teşkilâtı daimî idi ve değişmiyordu; muayyen bir disipline tâbidi. Ordunun muhtelif aksamı muayyen alâmetlerle birbirinden ayrılıyordu; meselâ her süvari kıtasının atları aynı renkten olmak şarttı. Süvarinin iş göremediği yerlerde, dağlık ve otmanlık muntakalarda hareket piyadelere bırakılırdı; kalelerin muhasarası piyadenin vazaifinden madut idi.

Timurun en çok kullandığı büyük cüzütam,

## OSMANLI TARİHİ

12,000 kişilik tümendir. Bir tümen tabiye mın-takasına girince muayyen şekilde bir harp nizamı alırdı. Üç hatlı, üç kol üzerine tesis edilen bu nizamı harp, bazan 400,000 ve daha fazlaya balığ olan pek büyük kıtalar için de, esas itibarile değişmezdi. Şark devletlerinin çoğunda birbirine pek benzeyen bu harp nizamında Timur tarafından yapılan tadil, merkez kolunun yalnız ilersinden bir süvari perdesile örtülerek birinci ve ikinci hatlarda açık bırakılması ve külliyetli ihtiyatın da bu açıklık arkasında toplanmasıdır. Bu suretle merkezi boş gören hasım, oraya kolaylıkla dalar ve dalınca yanların ve başında başkumandan bulunan ihtiyatın üç tarafından vaki taarruzile mahvedilirdi. Timur, bu manevrayı birçok defalar muvaffakiyetle tekrar etmiştir. Bu harp nizamında son darbeyi şiddetle vuran ağır süvari ihtiyatta bulundurulurdu.

### 11. OSMANLI TARİHİ

#### OSMANLI TA- RİHİNE GİR- MEDEN EVVEL

Türkler, hicretin ilk asrından (VII inci asır) başlayarak islâm dünyasına girmişler ve seneden seneye artarak nihayet Abbasîlerin hilâfeti ele geçmelerine silâhla yardım etmişlerdi. Abbasîler devrinde, hususile *Mutasam* ın (IX uncu asır) hilâfetinden itibaren Türkler islâm âleminde büyük bir ehemmiyet kazandılar; bunlar hilâfetin muhafız askeri, büyük kumandanları, vilâyet emîrleri olurlardı. Bu asırda, hilâfet denilen islâm imparatorluğunun iktidar mevkii, Araplardan Türklerle intikal etmiştir.

Türkler, karışıklığı sevmezler; bulundukları yerlerde, intizam ve asayiş temin etmek isterler.

## ORTA ASYA

islâm peygamberinin vefatını müteakıp, islâm devleti, kargaşalıktan, dahilî kavgalardan, hasılı anarşiden kurtulamamıştı. Bitmez tükenmez dahilî harplerden sonra islâm devletinin başına geçen [Abbasîler zamanında islâm âlemi, fikrî, dinî, içtîmaî ve siyasî nizalarla çalkalanmakta idi. Bu âlemi terkip eden Araplar, Acemler bu bitmez tükenmez nizalardan pek zevk alıyorlardı; bir takım metafizik meseleler, iptida münevverler arasında fikrî münakaşa ve münazaalar şeklinde başlayıp gittide kütlenin kanlı sokak kavgalarını, ihtilâl ve iğtişâşları intaç ediyordu. Asker kumandanlıklarına, vilâyet emîrliklerine yükselen Türkler, bu anlamadıkları ve kıymet vermedikleri faydasız gevezeliklerin, intizam ve asayiş bozmasına kızıyorlar; bu yüzden iktisadî hayatın, sulh ve refahın muhtel olmasına mâni olmak istiyorlardı. Abbasî Devletinin zâfına bais olan bu iğtişâş ve ihtilâllerin devamından bittabi memnun olmayan halifeler, intizamı muhafazaya muktedir Türkleri, devletin en yüksek idare makamlarına getirdiler; nihayet iktidar mevkii tamamen Türklere geçti. Payitaht olan Bağdatta filî iktidar, Emirülümera unvanını taşıyan bir Türkün elinde idi. Vilâyetlerin hemen hepsinde Türkler hâkimdi. Hasılı Arap ve Acemlerin devlet tanzim ve idaresindeki iktidarsızlıkları, islâm devletini, Xuncu asırda (yani bu devletin kuruluşundan iki üç asır sonra) Türklerin hüküm ve idaresi altına sokmuştur.

Başta halife namına iş gören emîrülümeralar ve sultanlarla vilâyet emîrleri, bilâhare halifeyi sırf nazarî olarak metbu tanımakla beraber, kendi nam ve hesaplarına, kendi faide ve zararlarına

## OSMANLI TARİHİ

çalışmakta gecikmediler: Abbâsî halifesi, emirül-ümneraların, sultanların emri altından çıkamaz bir vaziyete düştü; vilâyetler ise adeta müstakil birer devlet oldular.

Bu suretle zaten merkezî bir devlet olmaktan uzak bulunan hilâfet tam feodal bir imparatorluk halini aldı; öyle bir imparatorluk ki başında resmen hükümdar olan zat, yani halife, siyasî ve idarî nüfuz ve iktidarını kaybederek yalnız manevî ve ruhanî sultasını bir derece muhafaza ediyordu.

İslâm feodal imparatorluğunda, o zamanlar bir nevi İslâm - Türk feodalitesinin teessüs etmiş olduğu görülür. Bu müessese, garpta, hemen, aynı tarihî devirde teessüs eden Hristiyan - Cermen feodalitesine benzer. İslâm-Türk feodalitesi islâm âleminde türk harsını ilerlettiği gibi bu âlemin hudutlarını muhafaza ve tevsia da hizmet etmiştir. Filvaki, yukarda görülen ve yakın zamanlara kadar yanlış olarak arap medeniyeti denilen, merkezî ve garbî Asyanın vüstaî medeniyeti Arap, Pers ve bilhassa Türklerin kendi hars hazinelerinden getirdikleri medeniyet unsurlarını beraberce işlemelerile, bilhassa türk prenslerinin terakkî seven himayelerile ve hatta bunların harsî sahada zatî faaliyetlerle hâsıl olmuştur. İslâm âlemini garp, şark ve cenup hudutlarından genişletip, Anadolu'da, Hintte, Afrikada hususî bir medeniyetin yerleşmesine amil olan devletlerin çoğu türk beylerinin idaresi altında kurulmuştur.

Müteferrik bir surette islâm dünyasına hâkim olan Türkler bu dünyayı doğrudan doğruya kendi idareleri altında kuvvetli ve muntazam bir devlet halinde tensik etmek arzusunu çabuk hissettiler. İptida, büyük selçuk imparatorları, sonra

## ORTA ASYA

Timurun ahfadı, nihayet Osmanlı padişahları bu emeli takibetmişlerdi. Hilâfet ve saltanatı nefsinde cem ile, islâm imparatorluğunun dinî ve gayri dinî hükümdarlığını bir şahısta birleştirmek gayesine Osman Oğullarından *Birinci Selim* vâsıl oldu. IX uncu asırdan itibaren feodal beylerden bazıları, hudutlarını genişleterek, yani diğer beylerin ülkelerini zapt ve istilâ ederek, büyük devletler kurmağa muvaffak olmuşlar fakat hilâfeti almamışlardı; bunların en ehemmiyetlileri Gaznelilerin, Selçukîlerin ve Timurluların kurdukları devletlerdir.

Selçukîler, hemen bütün islâm âlemini kendi idareleri altında toplayabilmiş gibi idiler. Lâkin muharebe ve nakil vasıtalarının nakıs ve az seri olduğu bu zamanlar o kadar geniş bir imparatorluğun tek başlı olarak idaresi pek zordu. Mütemadi seyahat ve faaliyette bulunan büyük Selçuk imparatorlarının akla hayret veren enerjileriyle bir müddet vahdetini muhafaza edebilen bu büyük Türk İmparatorluğu da XII inci asırda parçalanıp ufalarak, merkezi ve garbi Asya ile şarki Avrupa ve şimali Afrika yine birçok Müslüman-Türk devletleri arasında bölünmüş bir hale geldi, ve bu suretle ikinci Türk - Müslüman feodalitesi tekevvün etti.

Birinci Müslüman-Türk feodalitesine "Abbâsîler feodalitesi," namını verebiliriz.

Selçukîler feodalitesinde, feodal beylerin, bir kısmı Selçuk saltanat hanedanına mensup idiler; bunlardan bazıları hayli geniş ülkelere sahip birer kırıllıktı; cümlesi, Bağdadın sukutuna ve Abbâsî sülâlesinin inkıtâna kadar, Bağdat halifesinin sırf ruhanî sultasına riayet eder gibi gö-

## OSMANLI TARİHİ

rünürlerdi. “Şelçuk ümerasının,, ve “mensubininin,, vücuda getirdiği bu “Tavaifimülûk,, (yani Selçukîler feodalitesi), İslâm âlemi, Cengiz ve ahfadının istilâsından sonra çok karıştı. Bu tabakanın üzerine, evvelâ müttehit, sonra müteferrik büyük Cengizli devletler kuruldu.

XIII üncü asırda hemen bütün islâm âlemi ile etrafındaki vâsi ülkeler, Cengiz hanedanı prenslerinin kurdukları büyük devletlerin idaresi altına geçmiş bulunuyorlardı. Selçukîler feodalitesinden Cengizlilerin metbuiyetini kabul etmeyenler kalmamış gibi idi. Ancak Cengizli devletlerin hükûmet merkezlerinden uzak bulunan mıntakaların hâkimleri, filen müstakil bulunuyorlardı.

Anadolu Selçuk Devletinin, İlhanlılar tesirile inhilâlinde istiklâl kazanan Osmanlılar - ki Anadolu Selçuk feodalitesi aksamındandı - arkadaşları olan başka Selçuk emîrlerini, Karaman, Germeyan, ilâ... Beylerini birbiri ardısıra yenip onların ülkelerini kendi memleketlerine ekliyerek ve Bizans zararına garp hudutlarını da genişleterek Anadolu'nun garbında, ve Balkan yarımadasının şarkında büyük bir devlet teşkil etmişlerdi. Cengizlilerin metbuiyetini tanımak şöyle dursun, Cengiz İmparatorluğunu tekrar toplayıp birleştirmeye kalkışan Aksak Timur Beye meydan okuyacak derecede kuvvetlerine güveniyorlardı.

Cengiz hanedanına sıhriyet iddia ederek, Cengizden sonra bütün Türk ülkelerinde hukuku âmme esaslarından sayılan “hükümdarlık Cengiz hanedanına münhasırdır,, kaidesini güden Türkistanlı Timur Bey XIV üncü asırda Cengiz İmparatorluğunun eski hudutları dahilinde bir devlet tesis etmek ve mevcut Türk hükümdarlarının

## ORTA ASYA

hepsine metbuiyetini kabul ettirmek için yarım asır kadar uğraşmış ve kendisine en çok kafa tutabilen Osmanlı sultanını da mağlûp ederek, kısa bir müddet için metbuiyetini Osmanlılara da kabul ettirmiştir.

Timur devrinden sonra islâm âleminde tees-süs eden büyük Türk devletleri, yani Osmanlı, İran, Türkistan ve Hindistan Devletleri, XIX uncu asrın sonlarına, hatta XXinci asrın başlarına kadar yaşayabildiler. Timur devrinden sonra, bütün islâm âlemine ancak bu Türk Devletleri kâkim-di. XV inci, XVII inci asırlarda Osmanlılar garp-tan, Hint Kürkânîleri cenuptan Türk-İslâm âlemini hayli genişletmeğe muvaffak oldular; ve bu asırlarda, islâm âlemi, Türk hâkimlerinin idaresi altında, uzunca bir zaman için muayyen simasını almış bulunuyordu.

Avrupanın kurunu ahire devletlerini az çok andıran bu siyasî teşekküllerde feodal müesseseler büsbütün kalkmış olmakla beraber, merkezî devlet siyaseti hayli tebellür etmişti. Enerjik hükümdarlar taht üstünde bulundukça, merkezin nüfuz ve kudreti mahallî feodal beyleri birer memur derecesine indirecek kadar artar; fakat iktidar mevkiine zayıf ve beceriksiz adamlar geçince yalnız feodal beyler değil, merkezden gönderilen memurlar bile istiklâl tavrı alarak, merkeze karşı harekete cesaret ederlerdi.

Türk-İslâm âleminin bu son peş altı asırlık devresinde Türk-İslâm medeniyeti bu büyük Türk devletlerinde hayli yüksek seviyelere irtika etmiş ise de XVII inci asrın iptidalarından itibaren garp medeniyetinden aşağıda kalmağa başlamış ve bu fark gittikçe şarkın ziyanına büyüyerek



## OSMANLI TARİHİ

nihayet XIX uncu asırda garp medeniyetinin Türk ve müslüman şark medeniyetine kat'î tefevvukunu hâsıl etmiştir ki bunun en göze çarpan neticesi Hindistan ve Türkistanda, Avrupa ve Afrika kıt'alarında Türk hakimiyetinin tamamen zevali, Ön Asyada ise küçülmesi olmuştur.

**OSMANLILAR** XIII üncü asrın ilk nısfında Cengizin taarruzlariyle yıkılmış olan *Büyük Selçuk Devleti* ülkesinde ve Anadolu'da yirmi kadar müstakil beylik teşekkül etmişti. Büyük Selçuk Devletinin inkırazından sonra Anadolu'da teşekkül eden Konya veya Rum Selçukları, İrandaki, Moğolneslinden İlhanîlerin himaye ve idaresine düşmüşlerdi. İlhanîler Anadolu'yu, tayin ettikleri umumî vali vasıtasile idare ediyorlardı. Anadolu'nun muhtelif yerlerinde küçük bir takım beylikler teşekkül etmiş ve İlhanîler inkıraz bulduktan sonra bu küçük türk hükûmetleri de kendi sahaları dahilinde müstakil olmuşlardı. Osmanlı Türkleri, kuvvetleşip te bu küçük türk hükûmetlerini kendi ülkesine ilhak edinceye kadar Anadolu, "Tavaifimülûk," denilen bu küçük beylikler idaresinde idi. Osmanlı Türkleri, bu küçük hükûmetleri, kendi hükûmetlerine ilhak etmekle Anadolu'da Türk birliğini tesis etmişlerdir.

Bu küçük hükûmetlerin bellibaşlıları şunlardı:

- 1. İSFENDİYAR OĞULLARI (1292-1461)** Bunlara *Kızıl Ahmet* veya *Çandar Oğulları* da denir. Çandar Oğulları Selçuk ümerasından idiler. Kastamunu ve Sinop havalisinde hüküm sürmüşlerdir.

Yıldırım Bayazıt, Çandarlı Süleyman Paşadan

## ORTA ASYA

Kastamonu havalisini almış, fakat aynı sülâleden İsfendiyar Bey Sinop havalisinde bir müddet daha hüküm sürmüş ve ennihayet Fatih Mehmedin, Trabzon Rum İmparatorluğuna karşı yaptığı sefer esnasında burası da ilhak olunmuştur.

### 2. BALIKESİR- DE KARASI OĞULLARI (1300-1336)

Selçuk ümerasından *Karasi Oğulları*, Selçukluların inkırazından sonra Balıkesir, Bergama, Manyas, ve Edremit havalisinde bir hükûmet kurdular. Orhan Gazi, rum tekfurlarından Kirmastı ve Mihalış havalisini zaptederken Karasi Oğullarının ülkesini de aldı.

### 3. MANİSADA SARUHAN OĞULLARI (1300-1410)

Selçukluların inhitatından sonra, Selçuk ümerasından *Saruhan* tarafından Manisa (Merkez), Menemen Gördes, Nif, Turgutlu ve Foça havalisinde bir hükûmet yapıldı. Anadoluda Osmanlı Türklerinin büyümesinden kendilerini tehlikede gören bu hükûmetler birbirleriyle, Osmanlılar aleyhine, ittifak ettikleri gibi aynı tehlikeye maruz olan Bizans imparatorile de birleşmişlerdir. İşte bu saikle, Bizans imparatoru ile Aydın Oğulları arasındaki ittifaka ve Kosva muharebesinden sonra *Karaman* Oğulları riyasetinde, Osmanlılar aleyhine teşekkül eden heyete *Saruhan* Oğulları da girmiştir.

Yıldırım Bayazıt, Saruhan ülkesini zaptetmiş ise de Ankara muharebesinden sonra Timur bu hükûmeti yine ihya etmiş ve Çelebi Mehmet zamanında kat'i olarak Osmanlı Devletine ilhak olunmuştur.

## OSMANLI TARİHİ

### 4. AYDIN OĞULLARI (1300-1403)

İzmir ve Aydın vilâyetlerinde, *Aydın Bey* tarafından *Aydın Oğulları* Hükûmeti unvanile teşekkül eden bir Beylikdir.

Aydın Oğulları ülkesi, Yıldırım Bayazıt zamanında Osmanlılara geçmiş ise de, Timur felâketinden sonra diğer Tavaifimülûk gibi, bu hükûmet te canlanmış ve nihayet İkinci Murat zamanında isyan eden *Cüneyt Bey* den kat'i olarak alınmıştır.

Aydın şehrinin ismi, o vakitler, Güzel Hisar idi. Daha sonra bu sülâleye nisbetle (Aydın) denmiştir.

### 5. MENTEŞE OĞULLARI (1300-1425)

Selçukî ümerasından *Menteşe Bey* in Muğla vilâyetinde kurduğu hükûmettir. Bu da Yıldırım Bayazıt tarafından zaptolunmuş ise de Timur vak'asından sonra yine meydana çıkmıştır. Nihayet İkinci Murat zamanında bu hükûmet te ortadan kalktı. Bu devlet kendi namına para bastırmış ve mintakasında medenî eserler vücuda getirmiştir.

### 6. TEKE OĞULLARI (1300-1426)

Selçukîler zamanında Antalya ve Elmalı havalisine iskân edilen Türklerden Tekili aşiretinin yaptığı hükûmettir. Merkezi Antalya şehri idi.

### 7. EŞREF OĞULLARI

Beyşehir ve havalisinde hükûmet kurdular Yıldırım Bayazıt zamanında Osmanlı ülkesine ilhak edildi.

### 8. HAMİT OĞULLARI

Hükûmetlerini, İsparta, Burdur vilâyetlerinde Türk beylerinden *Hamit Bey* tarafından Selçukîlerin inkırazından sonra kurdular. Merkezi Eğridir şehri idi.

## ORTA ASYA

1391 de memleketleri Osmanlılarla Karamanlılar arasında taksim edildi.

**9. GERMEYAN OĞULLARI** Orta Asyadan Anadoluya gelen Oğuz Türkleri de Kütahya civarında *Germeyan Oğulları* namile bir hükûmet kurdular. Bunlar bir aralık Afyonkarahisari ve Denizliyi de alarak mıntakalarını büyüttüler. İkinci Murat zamanında Osmanlı ülkesine ilhak edildi (1428).

**10. LÂDİK BEYLERİ (1277-1368)** Denizlide *Lâdik Oğulları* tarafından kurulan hükûmettir. 1368 senesinde Germeyan Oğulları tarafından memleketleri zaptedilmiştir.

**11. KARAMAN OĞULLARI (1256-1483)** Selçukîler tarafından Ermenak havalisine yerleştirilen Türkmenlerin *Karaman* idaresinde kurdukları hükûmettir. Selçukîlerin inkırazından sonra Anadoluda teşekkül eden Tavaifimülûk hükûmetlerinin en mühimmidir. Karaman Oğulları Konya ve havalisini de aldıktan sonra Sultanı âzam ve Seyyidi Selâtiñülârabı velacem unvanını aldılar, Karaman Oğullarından *Alâettin* Osmanlı padişahlarından Birinci Muradın kızı Nefise Hatunla da evlenmekle beraber Osmanlılara karşı birçok muharebelerde bulunmuş ve nihayet Akçay muharebesinde mağlûp olmuştur. Bu mağlûbiyetten sonra Karaman Oğullarının memleketi Osmanlı ülkesine ilhak olunmuşsa da Timur tarafından Ankara muharebesinden sonra tekrar ihya edilmiştir. Karaman Oğulları bundan sonra da Osmanlılarla ve Mısırlılarla birçok muharebelerde

## OSMANLI TARİHİ

bulunduktan sonra 1483 de hanedanının münkariz olması yüzünden memleketleri Osmanlı ülkesine ilhak olunmuştur. Karaman Oğulları Hükûmeti Selçuklularla Osmanlılar arasında yaşamış bir orta hükûmettir. Osmanlılardan evvel Selçuk medeniyetine tevarüs eden Karaman Oğulları mintakalarında oldukça mühim ve medenî eserler yaptılar.

O zamanki Türk Hükûmetlerinden birçokları devlet muhaberatında arapça ve acemceye fazla mevki verdikleri halde Karaman Oğullarının saf türkçeyi muhafazada gösterdikleri dikkat ve sebat kayda lâyıktır.

### 12. ZÜLKADİR OĞULLARI (1339 - 1521)

Cengiz istilâsı üzerine Orta Asyadan Anadoluya hicret eden türk aşiretlerinden birinin beyi olan (Dul Kadir)in oğlu *Karaca Bey* tarafından Maraş, Elbüstân, Malatya ve Harputta kurulan oldukça mühim bir hükûmettir. Suriyeye hâkim olan Mısır Türk hükümdarlarile Osmanlılar arasında bazan birine, bazan diğerine temayül etmek suretile mühim bir rol oynanmışlardır. *Yavuz Selim*in İran ve Mısır seferlerinden sonra hanedan azası ortadan kaldırılarak memleketleri osmanlı ülkesine ilhak olunmuştur.

### 13. RAMAZAN OĞULLARI (1378 - 1608)

Cengizliler istilâsı üzerine Anadoluya gelen *Bozuklu Türkleri* tarafından Adana ve havalisinde *Ramazan Oğulları* idaresinde bir hükûmet kuruldu, bunlar evvelâ Mısırın sonra Osmanlıların nüfuzuna girmişlerdir.

## ORTA ASYA

### 14. ERDANA OĞULLARI (1335-1381)

Ankara, Konya, Niğde, Aksaray, Sivas, Amasya, Tokat, Sinop, Samsun havalisine şamil olmak üzere Orta Anadolu'da *Erdana Oğulları* tarafından kurulan hükûmetin merkezleri Kayseri ve Sivas idi. Erdana bidayette bu havalide İran İlhanîleri namına umumî valilik etmiş, bilâhare müstakil olmuştur. Bu devletin nüfuzu, başına geçen adamların fenalığından çabuk sarsılarak ülkesinden Niğde, Aksaray, Konya *Karaman Oğulları* na geçmiş ve diğer aksamını da Sivasta *Kadı Burhanettin* elde etmiştir.

### 15. SIVAS SULTANI BURHANETTİN KADI (1381-1398)

Erdana Oğulları zamanında Kayseri Kadısı idi. Siyasete karışarak vezir olmuş ve nihayet Sultan unvanile Sivasta bir devletin başına geçmiştir. Osmanlılarla Timur arasındaki muharebenin çıkmasına zahiren sebep olan *Kadı Burhanettin* öldükten sonra Orta Anadolu da Osmanlılara geçmiştir.

∴

Konya Selçukîleri tarafından Söğüt havalisinde yer verilmiş olan Osmanlı Beyliği de bu küçük beyliklerden biridir. O vakit *Kayı Türkleri* nin Reisi *Ertuğrul Bey* idi. İşte Söğüt havalisi Osmanlı İmparatorluğunun beşiğidir. Ötedenberi cengâver ve kahraman olan Türkler Bizans İmparatorluğuna karşı başka zamanlarda diğer Türkler tarafından başlanmış olan mücadeleyi devam ettirdiler. Ertuğrul vefat ettikten sonra oğlu *Osman Bey* Karaca Hisarı zaptetti ve ilk hutbeyi burada kendi namına okutturarak istiklâlini ilân etti. Fakat *Osman Bey*

## OSMANLI TARİHİ

yine Konya Selçuk sultanını metbu tanırdı. Konya Selçukları büsbütün inkıraz bulduktan sonra *Osman Bey* tam manasile müstakil oldu (1299).

Osman Bey mücadeleye devam ederek Bilecik, İnegöl ve Atranosu aldı. Bursayı *Orhan Gazi* zaptetti (1326). Osman daha evvel ölmüştü. Oğlu Orhan Gazi Bursayı payitaht yaptı. Orhan, kardeşi Alâettini vezir tayin ederek devleti tensik vazifesini ona verdi. Alâettin (1328) de ilk Osmanlı parasını bastırdığı gibi Yeniçeri askerî teşkilâtının esasını da kurdu. Yeniçeriler kurunu vustada daha Avrupada emsali teşkilât yok iken Osmanlı Türkleri tarafından yapılmış daimî ve muntazam ordu teşkilâtıdır. Osmanlı Devletini kuran *Osman* dır; fakat devlet olarak teşkil eden ve sağlam esaslara istinat ettiren *Orhan Gazi* dir. VII inci asırda Araplar, İstanbulu muhasara etmişler ve bundan sonra da Anadolu içlerine birçok akınlar yapmışlardı. Fakat Bizans İmparatorluğu İstanbulu ve Anadoluyu Araplara karşı muvaffakiyetle müdafaa edebilmişti. X uncu asır zarfında Erzurum, Maraş, Diyarbekir, Kıbrıs, Girit, Kilikya ve şimali Suriye Bizans İmparatorluğunun eline düşmüştü. XI inci asır iptidalarında Bizanslıların bu ilerlemelerini durduracak kuvvetli bir müslüman hükûmet yoktu. Yukarda, mahsus bahsinde görüldüğü üzere, *Alp Arslan* kumandasında Selçuklular bu Rum istilâ hareketini, Malazgirt meydan muharebesile durdurdular. Rumlar, bu mağlûbiyet neticesinde bütün Anadoluyu kaybettiler.

Fakat, Büyük Selçukluların ve daha sonra Anadolu Selçuklularının zayıflaması ve ennihayet inkırazı ve bunun neticesi olarak Anadolunun birçok küçük hükûmetlere inkisamı Bizans Rum-

## ORTA ASYA

larına geniş bir nefes aldirmişti. Fakat, Bizansın yakınınde yeni bir gayret ve taze kuvvetlerle meydana çıkan Osmanlı Türkleri Bizans için bir tehlike olmağa başlamıştı. Bizansın günleri sayılı olmuştu. İzmit, İzniik ve Gemlik zaptolunduktan sonra Orhan, Bizans İmparatoru ile sulh yaptı (1333). Ve İmparator *Kantaküzen* in kızı ile de evlendi (1347). Bu izdivaca rağmen Orhan Bizans İmparatoruna karşı mücadeleden geri kalmadı. Bu mücadeleye devam eden Orhan, oğlu Süleyman Paşanın kumandasına verdiği asker ile Çanakkale boğazını geçerek Geliboluyu zaptetti (1357). Gelibolu Osmanlıların Balkanlarda yaptıkları seri fütuhatin ve harekâtın üssülharekesi olmuştu.

Osmanlı Devleti, Asyadan Avrupaya taşıdığı zamanlar, Avrupanın Anadoluya en yakın, adeta bitişik olan cenubu şarkisinde, yani Balkan yarım adasında Bizans İmparatorluğunun kırıntılarından birkaç parça ile Bulgar ve Sırp Kırallıkları vardı.

Bizans İmparatorluğunun payitahtı İstanbul, henüz Vasileusların makarrı idi; ve büyük şehrin Anadolu ve Rumeli taraflarında bir miktar arazi, henüz Vasileusların idaresi altında bulunuyordu. Bu köhne ve harap devlet Asyadan ve Avrupadan gelen tazyikler ile can çekişmek devresine girmişti. Devletin dayandığı kuvvet uzun mazisi ile, İstanbulun surlarından ibaret gibi idi. Osmanlı Türklerinin ciddî bir taarruzu önünde, ne Roma İmparatorluğunun haşmetli devirlerine dayanan mazinin, ne de o zamanlar en kuvvetli istihkâmattan sayılan İstanbul surlarının mukavemet edemiyeceği şüphesiz idi. Bizans tahtında oturan *Paleoloğ* hanedanına mensup prenslerin idare ettiği eski Yunanistanın, askerî



## OSMANLI TARİHİ

bir kıymeti yoktu; Bizansı ıskat eden, buraları da kolaylıkla işgal edebilecekti.

Balkan yarımadasının en kadim sekenesi arasında Trakolar gibi Türkler mühim bir mevki işgal etmişler ve sonradan da Hazar, Koman ve Bulgar gibi türk kabileleri buralara gelerek yerleşmişlerdi; lâkin Osmanlıların Rumeliye geçtikleri sırada Balkanlara hâkim olan Bulgar ve Sırp- lar, hristiyanlığın Ortodoks mezhebini, Bizans- tan almış, bir takım kabilelerden terekküp ediyordu.

Bulgar Devleti, Orta İdil havzasından gelen Bulgar Türklerinin yerli Türk ve İslâvlarla karışarak VII inci asırda teşkil ettikleri bir devlettir; Balkan yarımadasının bilhassa şark kısmına hâkim olmuştur. İlk teşkilâtı tamamen Türk usulünde bulunan bu devletin hükümdarları (Han) unvanını taşıyorlardı. Bizans misyonerlerinin tesirile hristiyanlığı kabul ettikten (IX uncu asır) sonra, Bizansın siyasi ve idarî teşkilâtını taklide kalkışmışlardır; lisanları da, bazı türkçe kelimeler ve Türk lisanı kavaidi mahfuz kalmak üzere, İslâvlaşmış ve nihayet bugün malumumuz olan Bulgar lisanı hâsıl olmuştur. Birkaç defa Bizansa taarruz ederek, Vasileusları ürküten Bulgar Devleti X uncu asırda çok genişliyerek Balkanların büyük bir kısmını idaresi altına alabilmişti.

Bulgarların solunda yani Balkan yarımadasının garp kısmında, İslâvca konuşan Sırp- lar sakindi; ortodoks mezhebini ve Bizans medeniyetini İstanbul- dan alan Sırp- lar, bir aralık (XIII üncü asırda) komşuları zararına tevessü ederek, büyük bir Sırp Devleti tesis edebilmişlerdi.

Tunanın şimalinde, eski bir Roma müstemle-

## ORTA ASYA

kesi olan bugünkü Romanya ile bir takım İslâv kavmlerini de hüküm ve itaati altına almış bulunan *Macar Türkleri* nin tesis ettikleri *Engurus Kırallığı* vardı. Romanyanın bazı aksamı, yerli beyler idaresinde bulunuyordu; bazı aksamı ise Macar kırallarına tâbi idi.

Engurus veya Macar Kırallığı, eskiden Hunların Avrupada vatani olan Tuna ve Tisa ovalarında Arpatlar idaresi altında teessus ederek genişlemiş, ve o havalideki Magyar (Macar) kabilelerin IX uncu asırda, gelmesile İslâv kabilelerini hüküm ve idaresi altına alarak bir kısmını Macarlaştırmıştır. Macarlar millî dinlerini kaybederek garbî Romadan katolik mezhebini almışlardı. Bu suretle Balkan hristiyanlarından mezhepçe ayrılıyorlardı. Macarlar, aslan Türk olmakla beraber, muhtelif kavmlerle devamlı temasları hasebile lisansları da mahlût bir lehçe haline gelmişti. Asıl Hun-Uğurlar, Hungurlar, büyük araziye ve hükûmete sahip bir aristokrasi teşkil ediyorlardı; raiyelerinin bir kısmı İslâvlıklarını muhafaza ettikten başka bazıları ortodoks mezhebinde bulunuyorlardı.

Macar Beylerinin, tâ XIV üncü asırdan kalma bir nevi parlamentosu vardı ve asıl hakimiyet bu parlamentonun yani, Macar asılzadelerinin elinde idi. Millî bir hanedanı kiralî olan Arpat sülâlesi (X ilâ XIV üncü asır) münkati olduktan sonra, Macar beyleri kırallarını adeta intihap ederlerdi. Onun içindir ki Macaristan<sup>\*</sup> tahtına, muhtelif yabancı sülâlelerden gelme bir takım kırallar geçmiştir. Nihayet, bir müddet Osmanlı sultanlarının, sonra Habsburg imparatorlarının idaresi altında bulunmuştur.

## OSMANLI TARİHİ

Macaristanın şarkı şimalisinde, İslâv cinsinden ve katolik mezhebinden olan Lehlerin (Polyak) başlarında müntahap bir kiral bulunan aristokratik cümhuriyetleri vardı. Leh Kırallığı bir aralık (XIV üncü asır) da Karadenizden Baltık denizine kadar geniş bir sahada yayılan birçok memleketleri ihtiva ederdi. Kırallık tacı *Yagaylo* hanedanından çıkıp, muhtelif Avrupa sülâleleri arasında rekabet vesilesi olunca; ferdî istiklâllerini çok seven ve pek mağrur Leh zadeğânı arasında niza ve mücadele eksik olmadı ve bunun neticesi olarak *Ponya Devleti* mütemadiyen zayıfladı.

Lehistanın şark ve şarkı şimalîsi, yani bugün Sosyalist Sovyetler Cümhuriyeti Birliği denilen siyasî manzumenin idare ettiği eski Rusya memleketi XII inci ilâ XIV üncü asırlarda Türk Altınordu Hanlarına tâbidi. Rus beyleri, hanın mensuplarından başka bir şey değildiler. Rusyanın Avrupâî kısmında bile ahalinin belki ekseriyeti Türk cinsindendi; hele hâkim zümre Türklerdi. Rusyada sakin İslâv kabileleri başsız idi. IX uncu asırda peyda olan Rus beyleri (Kinazları), İskandinavıdan gelip bu İslâv kabilelerine tahakküm eden *Varyağlardan* üremişti. Ancak XV inci asrın sonlarındadır ki Moskova Büyük Beyliği, Timurun darbelerile zayıflamış olan Altınordu Hanlığına karşı kıyam ve isyan ederek bu Türk Hanlığının parçalanmasına sebep oldu. Altınordu aksaından teşekkül eden Kazan, Astrahan Hanlıkları XVI ıncı asır ikinci yarısına kadar, Avrupayı Rusyanın şark kısmına hâkim kıldılar ve nihayet Moskova Büyük Beyi Müthiş İvan buraları da zaptile Rus Çarlığını kurdu. Romanof Hanedanının iktidar mevkiine intihapla geçmesinden sonra,

## ORTA ASYA

Ruslar, bilhassa şimal, şark ve cenup Türkleri zararına tevessü ede ede nihayet malûm olan Rusya İmparatorluğunu vücade getirdiler.

Osmanlılar Avrupaya geçtikleri zaman Avrupanın cenubu şarkî ve şarkında bellibaşlı devletler, işte bu sayılanlardı. Avrupanın merkez ve garbına gelince, buralarda bir İmparatorlukla (*Cermen İmparatorluğu*) bir Papalık vardı ki merkezi ve garbî Avrupaya, yani katolik hristiyan âlemine, umumî surette, maddî ve manevî hüküm ve nüfuz iddiasında idi. XIV üncü asırda artık İngiltere, Fransa ve İspanya Kırallıkları teessüs etmişti. İtalyanın beylikleri ve şehir cümhuriyetleri hemen hemen mustakildi; Almanyadaki beyler ve şehirlerde İtalyada olduğu gibi istiklâllerini imparatora karşı, kıskançlıkla müdafaa ediyorlardı. Avrupanın araziye temellük dolayısıle kuvvetli ve muayyen hukukî bir müessesesi olmak itibarile muntazam olan feodalitesi, İslâm-Türk Feodalitesine nazaran daha çok nüfuzlu idi. Feodal beylikler ve sonradan teşekkül eden millî kırallıklar, imparatorun ve Papanın nüfuzunu çok tahdit etmiş bulunuyorlardı. Hele gerek imparatorun, gerek Papanın muntahap oluşu bir aileye inhisar etmeyişi, intihabın bazı beyler ve kilise uluları tarafından yapılışı, imparator ve Papayı bunlara mümaşat mecburiyetinde bırakıyordu. Maamafih mühim vak'alar önünde, alhusus müslüman Türklerin Avrupaya geçerek, merkezî Avrupaya ilerlemeleri gibi bütün hristiyan âlemini korkutan hâdiseler karşısında, Papanın nasihatleri, kayserin emirleri kırallar, beyler, ahali tarafından dinlenir ve müşterek hristiyan orduları teşkil edilip müslüman Türklere karşı sevkolunurdu.

## OSMANLI TARİHİ

Hıristiyan âleminde imparatorluk Büyük Karl (Charlemagne) tarafından tesis edilmişti (IX uncu asır başı) Cermenlerin Frank kabilesinden gelen bu hükümdar öldükten sonra hâkim olduğu geniş ülkesi ayrılmıştı. Ancak X uncu asır ortalarında *Otto*, imparatorluğu tekrar tevhit ve tevsia muvaffak olmuş ve Romaya gidip Büyük *Karl* gibi imparatorluk tacını Papanın elile başına geçirmiştir. Ottodan itibaren imparatorluğun ismi resmîsi "Mukaddes Roma - Cermen İmparatorluğu", dur. İslâm âleminde halifenin sultanlık beratı vermesine muadil olan bu fiil, imparatorluğun ruhanî bir sulta tarafından Allah namına ita edilmesi demek oluyor ve kutsiyet buradan neşet ediyor. Büyük *Karl*, eski Garbî Roma İmparatorluğunu ihya etmek iddiasında idi; halefi *Otto* da o iddia ile devletine Roma İmparatorluğu namını veriyor. İmparatorların cümlesi, Cermenlerden gelmiştir.

Müntahap imparatorluk tacı, müteaddit sülâlelere mensup birçok prenslerin başına konduktan sonra, nihayet XIII üncü asır sonlarında Habsburg hanedanına geçti. Habsburglu *Rodolf* un Roma kayseri intihap olunması, Osmanlıların Avrupaya geçmeye ve şarkî Roma Kayserliğini ciddî tehdiye başladıkları zamana tesadüf eder. Habsburgların malikâneleri en ziyade katolik hıristiyan âleminin şarkında, Balkan yarımadasına yakın yerlerde, Avusturyada, yani Şark-çitlerinde (*Marchia Austriaca* da) idi. Doğrudan doğruya kendi malikâneleri tehdit altında kalın prenslerin Türklerle karşı hıristiyan âlemini daha ziyade ehemmiyet ve samimiyetle müdafaa edecekleri ümit olunuyordu.

## ORTA ASYA

Filvaki, Türkler Avrupaya ilerledikleri zaman en çok Nemçe [1] (yani Avusturya) ordularile uğraşmışlardır. Habsburglar bir kere Roma İmparatorluğu tacını ele geçirince bir daha, tâ XIX uncu asır iptidalarına, Napolyon zamanına kadar yani altı asır müddet elden kaçırmamışlardır. Habsburg İmparatorluğunun en azemetli devresi *Beşinci Karl* (Corulus Quintus = Charles - quint) zamanıdır (XVI inci asrın ilk yarısı). O sırada Fransa kralı olan *Birinci Fransuva* memleketinin servetine, ordusunun kuvvetine, hazinesinin doluluğuna güvenerek, imparatorluk tahtına namzetliğini koymuştu; fakat hepsi Alman olan muntahip beyler *Fransuva* dan bir hayli para sızdırmakla beraber nihayet *Karl*ı imparator seçtiler. *Şarl-Kent* Felemenk, Franşkonte, İspanya, bir kısım İtalya ile beraber, Avusturya memleketine veraset tatkile malikti. Bu cihetle kendisinin doğrudan doğruya sahip olduğu kıtalar çok genişti; İspanya Kırallığının geniş ve zengin müstemlekeleri de onun mülkinden madut idi. İmparatorluk tacına uzanan başıboş kalmış ve memleketi şark ve cennuptan ihata edilmiş Fransız Kralı Fransuva rakibini mağlûp etmek için çok uğraştı. *Şarl-Kent* devrinde Avrupanın en kudretli hükümdarları, imparatorlardan başka Fransa Kralı ve İngiltere Kralı (VIII inci *Hanri*) ile Osmanlı Türklerinin sultanından ibaretti. Kanunî Sultan Süleyman ecdadının çok vâsi ve zengin milkini Macar ovalarına doğru da genişletmiş idi. Doğrudan doğruya Avusturyayı tehdit ediyordu. Buna ilâveten

[1] İslavların, Almanlara verdikleri isimdir ki dilsiz manasına gelir.

## OSMANLI TARİHİ

Şarkî Romanın sahibi ve imparatoru bulunan Türk padişahı, ispanyolca unvanını kullanarak (Donkarlos) dediği *Şarl-Kent* in imparatorluğunu da gayri meşru buluyordu. Çünkü Roma İmparatorluğu, Süleymanın hukukçularına göre tektir, tecezzi etmez. İşte Fransuva bu vaziyetten istifade emeline düşerek Türk ittifakını aktetmişti.

Beşinci Şarl geniş saltanatının Avusturya kısmını biraderi *Ferdinanda* bıraktı. Ferdinand Bo-hiemya (bugünkü Çek-İslovakya) ve Macaristan Kırallıklarının varisi olan bir prensesle evlenerek bu komşu ülkeleri de memleketine ilhak etti. Vakıa Macaristan artık Türkler tarafından zaptedilmekte idi. Fakat Habsburglu Ferdinand, bu veraset dolayısıle kendisini Macar kralı sandığından hakkını istirdat için mütemadiyen Türklerle çarpışacaktır. Ve nihayet bu mücadeleye bizzat İmparator *Şarl-Kent* de müdahale etti; fakat *Sultan Süleyman* la orduları başında karşılaşmadı.

İtalyada Papanın cismanî devleti ile, bir takım zengin ve tüccar şehir cümhuriyetleri (Ceneviz, Venedik gibi) ve cenupta Aragon (İspanya) Kırallığına tâbi olmak cihetile *Beşinci Şarl* a geçen Napoli ve Sicilya Kırallığı vardı. Ve bütün İtalya Roma İmparatorluğu aksamındandı.

Osmanlılar orta Avrupaya ilerledikleri zaman Avrupanın siyasî teşkilâtı işte böyledir. Bu teşkilât iyi anlaşılmadıkça Osmanlılarla karşı çıkan ehlihalip ordularının mahiyeti hakkile taayyün edemez. Osmanlılar iptida Tuna cenubunda ıslav, macar askerleri ve fransız şövalyeleriyle karşılaşılar. Bunları sevkeden Papanın nüfuz ve sultası idi. Sonraları Avusturya hanedanından müntehap imparatorların topladıkları yine müteaddit milliyet-

## ORTA ASYA

lere mensup ordularla Macar ovasında, Transilvanya ve Avusturya dağlıklarında uğraştılar. Papanın nüfuzuna çok tâbi olan Lehliler de bu hareketlere iştirak ediyorlardı. Hasılı, XIII üncü asırdan XVIII inci asra kadar, Avrupada Osmanlılara karşı çıkan kuvvet ekseriya bütün Avrupayı bir cephe olarak temsil eden ve başlarında Papa ve imparator bulunan hıristiyan âlemi idi.

**OSMANLI İM-** Avrupa fütuhatı Birinci *Muradı Hu-*  
**PARATORLU-** *davendigâr* a düştü. Lalapaşa Gelibo-  
**ĞUNUN TE-** ludan hareketle Edirneyi aldı. Bu-  
**ŞEKKÜLÜ** rası ikinci payitaht oldu. Lalapaşa Edirneden sonra Filibeyi de zâpetederken *Evranos* ta Gümülcüneyi alıyordu. Fütuhat devam ediyordu.

Demirtaş Makedonyada Manastır, Pirlepe ve havalisini; *İnce Balaban* Sofyayı zaptettiler. Osmanlılar Rumeliye geçtikleri zaman Balkanlar milâttan evvelki *Trak* ve daha sonra *Hun* ve *Avar* istilâ ve muhaceretlerinden başka X uncu asırdan itibaren şarkî ve cenubî Rusyadan gelen Türklerle oldukça kesif bir surette işgal edilmiş bulunuyordu. Osmanlıların Rumeliyi nisbeten kolay zaptetmeleri sebeplerinden biri de bubur.

Karamanlılara karşı muvaffakiyetli muharebeden sonra Anadoluda da osmalı ülkesi genişletildi, Balkanlarda Türklerin ilerlemesinden Macarlar, Sırplar, Bulgarlar, Ulahlar telâşa düşerek birleştiler ve Edirne üzerine yürüdüler. Müttefik düşmanlar, bilâhare (Sırp sındığı) denilen mahalde bir baskınla imha edildiler. Bu mağlûbiyetten sonra müttefikler daha büyük bir ordu topladılar. Boşnaklarla Arnavutlar da bu heyete girmişlerdi.



## OSMANLI TARİHİ

Türk ordusu pek zayıf olduğu halde müttefikleri Kosvada müthiş bir hezimete uğrattı (1389). *Birinci Murat* muharebe meydanında şehit oldu. Yıldırım unvanı verilen *Birinci Bayazıt* zamanında imparatorluk Anadolu'da daha ziyade büyüdü. Bayazıt zamanında *Emanüel Paleoloğ* idaresinde olan Alaşehir zaptolundu. Aydın, Menteşe, Saruhan müşkülâtsiz ilhak olundu. Karaman Beyi *Alâettin* isyan ettiğinden Akçay civarında vukubulan muharebede Karamanlılar da mağlûp edilerek memleketleri Osmanlı Devletine ilhak olundu. Tokat, Sivas ve Kayseri de *Kadı Burhanettin* den ve Sinop havalisi de *İsfendiyyar Oğulları* ndan (Çandar Oğulları) zaptedildi.

Kosva muharebesinden sonra Bulgaristan tamamen işgal edilmiş ve Ulah hükümdarı Osmanlı Devletine vergi ile bağlı bir mahmi derecesine indirilmişti. Macarlar buraları kendi memleketleri addetmekte olduklarından Türklerle tekrar muharebeye karar vardiler. Macaristan Kırallı *Zigsmunt* tarafından idare edilen bir ehlihalip ordusu Rumelide Tuna boylarında Niğbolu civarında mağlûp edildi. Ehlihalip ordusunda *Korkusuz Jan* denilen *Kont dö Növer* (Comte de Nevers) idaresinde Fransızlar da vardı. Bu birinci mağlûbiyetten sonra Macar kırallı daha büyük bir ordu ile ikinci defa Niğbolu kalesine taarruz etti. Bu defa Fransızlardan başka Alman, Lehistan, Avusturya, İtalya, Bavyera, Rodos askerleri ve şövalyeleri Macar ordusunu takviye etmişlerdi. İstanbullu tazyik etmekte olan bir kısım Türk ordusu seri yürüyüşlerle Niğbolu önünde göründü ve müttefikleri kat'i bir mağlûbiyete uğrattı (1396). *Bayazıt* bu muvaffakiyetten sonra İstanbullu da

## ORTA ASYA

zaptetmeği düşünüyordu. Hatta bu maksatla Boğaziçinde Anadolu sahilinde *Anadoluhisarı* namile bir kale de yaptırmıştı. Fakat şarktan gelen bir taarruz buna muvakkaten mâni oldu. Türk fatihi *Timurlenk*, yanında memleketleri zaptedilen yirmi kadar Anadolu beyleri oldğu halde Anadoluyu istilâ etmişti. Müteakibilen *Bayazıt* ve *Timur* idaresindeki iki türk ordusu Ankara civarında muharebe ettiler. Osmanlı ordusunda yardımcı olarak 8000 kişilik bir Sırp kuvveti de vardı. *Timurun* ordusu daha kuvvetli idi. Osmanlılar mağlûp oldular. Bayazıtta Timura esir düştü (20 temmuz 1402). Bayazıtın felâketinden kurtulan üç oğlu birbirleriyle post. kavgasına tutuştular. En büyük şehzade Süleyman Çelebi Bursayı bırakarak Rumeli tarafına geçmişti. Timur Bursayı yağma etti, ve Orta Anadoluya döndü. Bayazıtın oğulları *Süleyman*, *İsa*, *Mehmet* ve *Musada* birbirleriyle dövüştiler. Musa Rumeli tarafına hâkim oldu ve Macar Kralı *Zigsmunt* a karşı bir muzafferiyet kazandıktan sonra İstanbulu muhasara etmek istedi. Fakat biraderi Mehmet ile yaptığı muharebede mağlûp oldu ve öldürüldü. Mehmet Çelebi Rumların muavenetile kardeşini yenmiş olduğundan bir müddet Bizansa karşı mülâyim davrandı.

Ankara mağlûbiyetinden sonra Osmanlı Devleti tehlike geçirmişti. Yıldırım Bayazıtın oğullarının büyük bir birbirleriyle mücadele etmelerinden devletin birliği bozulmuştu. Anadolu Selçukîlerinin inhitatından sonraki karışık vaziyet daha berbat bir surette tekerrür etmiştir. Osmanlı Devleti muhtelif şehzadeler arasında inkısama uğradığı gibi Timurdan evvel ülkeleri alınan İsfendiyar, Karaman, Menteşe, Germeyan Oğulları gibi küçük beylik-

## OSMANLI TARİHİ

ler de Timurun teşvikile tekrar canlanmışlardı. Bu dahilî harpler ve karışıklıklar on iki sene devam etmiş, neticede *Mehmet Çelebi* galebe çalarak devletin birliğini iade etmiştir. Bu sırada İzmirde isyan eden *Cüneyt* tedip edilerek şehir alındı ise de osmanlı domanması Gelibolu önünde Venedikliler tarafından mağlûp edildi (1416). Ankara muharebesinde *Mehmet Çelebi* nin *Mustafa* isminde bir biraderi kaybolmuştu. Kendisi veyahut başka birisi saltanat iddiasında bulundu. Takip edilince Selânikte Rumlara iltica etti. *Mehmet Çelebi* nin oğlu *İkinci Murat* evvelâ Rumların kendisine karşı saldırdıkları Selânikteki esir biraderi *Mustafa* ya karşı mücadele mecburiyetinde kaldı. Mustafa, kendisini tenkil için gönderilen kıtaatı mağlûp ederek Geliboluyu zaptetti. Yanındaki askerle Anadoluyu da kendine taraftar etmeğe çalışırken asker kendisini bıraktı ve Eflâk yolu üzerinde esir edildi. İkinci Murat zamanında İstanbulu zapt için yapılan teşebbüs akim kaldı. Bizans imparatoruna isyan eden Selânik, Venediklilerin idaresine geçmişti. Bu sefer Hamza Paşa kumandasında bir osmanlı ordusu Selâniği aldı. Bunu müteakıp Yanya zaptolundu (1431). Macarlarla vukubulan muharebe iyi bir netice vermediğinden Belgrat alınamadı (*Segedin musalahası* 12 temmuz 1444).

Bu vakayi neticesinde *İkinci Murat* 14 yaşındaki oğlu *Mehmet* lehine saltanatı terkederek Manisaya çekildi. Bundan ümitlenen Macarlar ve Ulahlar Bulgaristanı istilâ ederek Varnaya yaklaştılar. İkinci Murat ricalin istirhamı üzerine tekrar ordunun kumandasını aldı ve müttefikleri mağlûp etti. Macar Kralı *Lâdislas* muharebede öldü. İkinci

## ORTA ASYA

Murat Morayı zaptetti ve Arnavutlukta İskender Bey denen *Kastriyoti* ile karşılaştı. Varna mağlûbiyetinin acısını unutmıyan Macarlar *Jan Hünyat* kumandasında yeni bir ehlisalip ordusu topladılar. *Hünyadi Januş* Tunayı geçerek Sırbistana girdi ve Kosva ovasında tahkimat yapmağa başladı. Türkler ehlisalip ordusunu da mağlûp ederek Balkanlarda kat'i olarak yerleştiler.

İkinci Muradın Edirne civarında vefatından sonra *İkinci Mehmet* tekrar tahta geldiği vakit rüşte vâsıl olmuştu (1451). Herşeyden evvel İstanbulu almak istiyordu. Osmanlı ülkesi Anadolu'da ve Rumelide genişlemiş olduğundan İstanbul, devletin tabii payitahtı gibi idi. İstanbulun fethine Atila zamanında Türkler teşebbüs ettikleri gibi bundan sonra Araplar da uğraşmışlar, Selçukîler de arzu etmişler ve kendisinden evvel gelen Osmanlı hükümdarları da birkaç tecrübede bulunmuşlardı. *İkinci Mehmet* boğazı kapamak için vaktile Yıldırım Bayazıt tarafından yapılmış olan Anadoluhisarı karşısında Rumelihisarını yaptırdı ve o vakte kadar görülmemiş toplar döktürdü. (1453) senesi nisanında muazzam bir ordu ile İstanbulu muhasara etti.

Halicin Sarayburnu ile Galata arasında gerilmiş olan kuvvetli bir zincir ile kapatılmış olması Osmanlıların taarruzunu güçleştiriyordu. Sultan Mehmet bu manii çevirmek için Beşiktaş civarında bir noktadan karaya çektiirdiği yetmiş gemiyi karadan aşırarak Halice indirdi. 50 gün muhasaradan sonra *Topkapı* tarafında bir gedik açılmış olduğundan umumî hücum yapıldı. Kara tarafındaki *İstanbul* surlarını Cenevizler, Venedikliler diğer ecnebler ve Ruınlar müdafaa ediyordu. Hü-

## OSMANLI TARİHİ

cum esnasında bir kısım asker kale dehlizlerinin birinden içeri girmiş ve düşmana arkadan taarruz ederek hücumun muvaffak olmasına yardım etmiştir. Bu suretle cepheden ve içerden yapılan hücum sayesinde Rumlar ve yardımcıları kat'i olarak mağlûp edilerek *İstanbul* zaptedilmiştir. Türklerin İstanbulu zaptetmeleri 1000 sene kadar sürmüş olan Şarkî Roma İmparatorluğunu ortadan kaldırmıştı. İstanbulun o vakit Türkler tarafından zaptı cihanşümul bir hâdise olmuştur. Bu hâdise *orta zaman*ların nihayeti olarak kabul edilmiş ve medeniyet ve insaniyet için yeni bir devrin başlamasında tesiri olmuştur. Türkler o vakit Rumelide tabii hudut olan Tunayı bulmuşlardır.

İstanbulun zaptı neticesinde Türk ülkesinin ortasında, zayıf da olsa, *Bizans* İmparatorluğu kalmış ve Türklerin bundan sonra Avrupada daha ziyade ilerlemeleri mümkün olmuştur.

İstanbulun Türkler tarafından fethi, aynı zamanda bütün Avrupanın ve hristiyan âleminin o vakit, Osmanlı İmparatorluğu tarafından mağlûbiyeti demektir.

..

*Fatih*, İstanbulu aldıktan sonra Belgrat müstesna olmak üzere bütün Sırbistanı, Morayı, Eflak ve Buğdan, Bosna - Hersek, Arnavutluk ülkelerini ilhak etti. Eflak ee Buğdan doğrudan doğruya İmparatorluğa ilhak edilmeyip himayeyi andırır bir şekilde hristiyan beylerle idare edilmiştir. Bu vaziyet XIX uncu asrın ortasına kadar devam etti. Bundan sonra *Zollern* ailesinden bir alman prensi idaresinde birleştirildi (1866) ve ennihayet (1877 - 1878) Osmanlı - Rus muharebesinden sonra müstakil Romanya Kırallığı teşekkül etti.

## ORTA ASYA

..

*Fatih*, Anadolu cihetinde Karaman Devletini ve Trabzondaki Rum Devletini zaptetti. Erzincan civarında *Otlukbeli* muharebesinde *Akkoyunlu* ordusu mağlûp edildi. Bu suretle *Fatih* zamanında Tunaya kadar Rumelide yabancı bir idare kalmamış idi. Anadolu'da ise Fırat nehri ve Toroslar hudut teşkil edivordu.

### *Cem vak'ası:*

Yıldırım Bayazıttan itibaren tahta geçen padişahların rakipsiz kalmak için kardeşlerini öldürmeleri âdet olmuştu. *Fatih* bu adeti kanun haline koydu: (Her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola karındaşların nizamı âlem için katletmek münasiptir. Ekser ulema dahi tecviz etmiştir. Anınla amil olalar). *Fatih*ten sonra büyük oğlu *İkinci Bayazıt* tahta geçince öldürüleceğini bilen kardeşi *Cem*, hem hayatını kurtarmak ve hem de liyakatsiz bir elden tahtı almak için Bayazıt ile mücadeleye girişti. Mağlûp olunca evvelâ Mısıra ve Rodos şövalyelerine kaçtı ve buradan Papanın eline düştü. Papa, Bayazıttan aldığı külliyetli para mukabilinde *Cem* i zehirledi (1495).

### *İranla muharebe; şîlik propagandası Çaldıran seferi:*

Mağlûp *Uzun Hasan* ın *Akkoyun* arazisini kısmen Osmanlılar, kısmen de İranlılar almıştı. Bu suretle *Akkoyunlu* Devletinin kalkması ile İranla komşu olmuştuk.

Bir Türk olan Safevî *Şah İsmail*, mutaassıp bir şîi idi. Anadolu'da Türkler arasında şîliği yaymağa çalışıyordu. Bu sebeple, *Yavuz Selim* ve *Şah İsmail*

## OSMANLI TARİHİ

zamanlarında *Çaldıran* da vukubulan büyük bir muharebede (1514) İranlılar mağlûp olarak bütün şarkî Anadolu Urmiye gölünden Fırata kadar zaptedildi. Bundan sonrada Bitlis valisinin Şaha, Bağdat valisinin kendiliklerinden Padişaha iltihak etmeleri yüzünden *Kanunî Süleyman* ve *Tahmasp* zamanında da İranla iki defa harp edilmiş ve şarkî Anadoludan başka Arap Irakı(merkezi Bağdat) Osmanlı ülkesine ilhak edilmiştir (1533-1555).

### *Mısırlılarla muharebe ve Mısırın zaptı:*

Son Eyyubî hükümdarının zürriyetsiz vefatı üzerine Mısırdaki *Aybey* isminde bir Türk kölemen vezir hükümdar ilân edildi (1250). Bir müddet sonra saltanata Türk kölmenlerin kullandığı çerkez köleliğinden yetişme *Berkuk* isminde bir kumandan geçti (1382). Mısırı Osmanlı Türkleri bu çerkez kölemenlerin elinden almıştır (1517).

Mısır zengin bir memlekettir. O vakit Mısır kıtasından başka Filistin ve Suriye de Mısıra tâbi idi. Cenubî Afrika yolu henüz keşfedilmediği için Mısır en mühim bir transit merkezi idi.

Mısır sultanları, Mısırı gûya Bağdattan sonra Kahireye gelen Abbas halifeleri namına idare ederlerdi. Fakat halifeler hiçbirşeye karışmazlardı. Mekke ve Medineyi idare eden Mekke Şerifi de Mısır Sultanına tâbi idi.

Osmanlı - Mısır harplerinin hakikî saiki, Hicaz su yollarının tamiri için Fatih tarafından Mısır Sultanına yapılan teşebbüsün reddi ve Osmanlı mahmisi *Zülkadir* Beyliği (Maraş) işlerine Mısırın karışması değildir. Bunlar ancak zahirî birer sebeptir. Bunu, Fatih, bilhassa Yavuz Selimin *Çaldıran* muzafferiyetinden sonra bütün müslüman

## ORTA ASYA

memleketlerini Osmanlı idaresi altına almak arzusunda ve cihangirlik siyasetinde aramak lâzımdır.

*İkinci Bayazıt* zamanında muvaffakiyetsizlikle başlayan Mısır seferi *Yavuz Selim* zamanında Suriye, Filistin ve Mısırın zaptı ve son halife *Mütevekkil alâllah* tan (hilâfet)in *Yavuz*a geçmesiyle nihayet bulmuştur (1517). Bu unvanın *Yavuz*a geçmesi takip etmek istediği cihangirlik siyaseti için mühimdi. *Yavuz* Mısırdan sonra Safevîleri ortadan kaldırmak ve Orta Asyayı ve bütün Akdeniz havzasını idaresine alarak büyük bir imparatorluk kurmak niyetinde idi. Hindistanı zaptetmeği de düşündüğü rivayet olunmuştur.

*Kanunî Süleyman* tahta geçer geçmez evvelâ Radosu ve Belgradı zaptetti (1521). Belgrad, Sırbistanın muhafazası için lâzımdı. Radosa da Şarkî Akdenizin emniyeti için ihtiyaç vardı.

XVI ncı asrın ilk nısfında Roma - Cerman İmparatoru Şarlken Avrupada en kuvvetli bir hükümdardı. Umum Almanyanın İmparatoru intihap edilen Beşinci Karlos (Charles-quint) İspanya, İtalyanın bir kısmına, Fransanın şimal ve şarkında bazı araziye ve Avusturyanın da tamanına sahipti. Fransa ve Avusturya hanedanları mücadelesinden *Şarlkene* karşı zayıf kalan Fransa Kralı Birinci *Fransuva*, Türkleri Macaristana karşı harbe teşvik etti. Macar Kralı İkinci Layuş (Louis) Şarlkenin hemşiresile evlenmiş ve kendi kızını da *Şarlkenin* kardeşi *Ferdinanda* vermişti. Macar Kralı *Lui* nin erkek evlâdı olmadığından *Ferdinant* kendini Macar tahtına varis addediyordu.

*Lui*, *Sarlkenin* ve damadı *Ferdinandın* yardımlarına güvenerek Türklere düşmanlık ediyordu. İşte Fransa, Türkleri Macarlara saldırmakla Alman



## OSMANLI TARİHİ

imparatoruna karşı kendine bir müttefik bulmuştu. Fransa ve Şarlken arasındaki muharebeler Türkiyenin yardımı ile Fransanın galebesile neticelendi. *Kanunî Süleyman* Macaristanda *Mohaç* ta büyük bir Macar ordusunu mahvettikten sonra پایtahtı olan *Peşte* yi de zaptetti ve Macar Kırallığını kendisine sadık olan Transilvanya Kırallı *Apoyiyanoşa* verdi. Bir müddet sonra *Ferdinant* Peşteyi zaptetmiş olduğundan bir daha sefer edilerek Macar payitahtı istirdat ve Viyana muhasara edildi. Fakat hazırlık kâfi olmadığından muhasara kaldırıldı. Ordu İstanbulla döndükten sonra *Ferdinant* tekrar Macaristana tecavüz eyledi. Bu sefer Fransa hükûmetinin teşvikile doğrudan doğruya *Şarlkene* ilânı harp olundu (1532). Avusturya baştanbaşa istilâ edilerek İstanbulla avdet edildi.

1 — Macaristan bundan sonra bir buçuk asır Osmanlı idaresinde kaldı.

2 — Diğer cihetten Türk ordularının Avusturyada meşğul olmasından istifade eden Acemler Tebrizi almışlar ve taaruza geçmişlerdir.

3 — İranlılar mağlûp edildiği gibi Bağdat ve Basra da bu sefer alındı. Denizde de Yenicevardarlı bir Türk olan ve korsanlıkla Akdenizde büyük bir şöhret kazanan *Barbaros Hayrettin* (Hızır Reis) Alman imparatorunun Akdenizdeki donanması ile yaptığı muharebeler neticesinde Tunus ve Cezairde birçok kaleler zaptetmişti. *Kanunî Süleyman*, *Hayrettini* Kaptan Paşa (büyük amiral) tayin ederek Osmanlı donanmasını da emrine verdi. *Hayrettin*, Afrika şimalini fethederek Osmanlı İmparatorluğuna ilhak etti. Preveze kalesini muhasara eden Venedikli *Andaryadorya* nın donanması mahvedildikten sonra bütün Akdeniz

## ORTA ASYA

bir Türk gölü olmuştu. Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devri olan bu zamanda Hindistan da birkaç defa donanma gönderilmiş ise de müspet bir netice alınmamıştı.

Osmanlı İmparatorluğunun en parlak devri Kanunî Süleyman zamanıdır. Osmanlı Devleti o zaman dünyanın en büyük ve en kuvvetli bir devleti idi. Hudut çok geniş, refah ve saadet yerinde idi. Ordumuza, donanmamıza karşı duracak hiçbir kuvvet yoktu. Osmanlı Türkleri eski dünyanın üç kıtasında hâkim bulunuyorlardı. O zaman medeniyet ve ilim itibarile de dünyanın en müterakki milleti idik. Dışardan hiçbirşey almıyorduk. Ordu ve memleketin muhtaç olduğu herşey dahilde yapılıyordu. Bütün memleket zengindi, En kıymetli şairler, âlimler, ressam, mimarlar bu devirde yaşadılar. Mimar Sinan, Baki ve Fuzuli bu zamanın adamlarıdır. Maamafî suiidare, irtikâp, sefahat sarayda kadın nüfuzu ve Türk padişahlarile evlenen ecnebî kadınlarının devlet işlerine müdahaleleri bu devirde başlamıştı. Kanunî Süleymanın ihtiyarladığını gören Avusturya Hükümdarı Frederik muahedeyi bozdu. Kanunî yetmiş yaşında olduğu halde ordu ile sefere gitti. *Sigetvar* zaptolunmadan Kanunî vefat etti (1566). Kanunînin son zamanlarda Sadrazamı olan *Sokollu Mehmet Paşa* büyük bir dirayet göstererek devletin azamet ve satvetini hiç olmazsa harice karşı bir müddet daha devam ettirebildi. Kanunîden sonra *İkinci Selim* ve *Üçüncü Murat* zayıf ve liyakatsiz şahsiyetlerdi. Devletin idaresini tamamen Sokulluya bıraktılar. Sokullunun katlinden sonra (1579) malî, ahlâkî ve askerî inhitat ta başladı. Kanunîden sonra devleti bizzat idare edecek kabiliyette hükümdar-

## OSMANLI TARİHİ

lar gelmemiştir. Padişahlar bundan sonra tamamen saray kadınlarının nüfuzu altına girdiler. Haremin nüfuzu israfa ve kanun ve nizamların bozulmasına yol açtı.

Osmanlı İmparatorluğu, inkişafının son noktasında bulunduğu zaman bütün türklüğün de en azametli devresi idi. Filvaki osmanlı ordularının garpta Viyanaya kadar ilerlemesinden bir müddet sonra *Kürkânî* saltanatı da Hindin büyük bir kısmını zaptetmişti.

Mohaç (1526) muharebesile Orta Avrupaya girerken Osmanlı Türkleri bütün orta Tuna havalisini elde ettikleri gibi *Panipat* (1526) muharebesile Hinde giden *Kürkânî Türkleri* İndus ve Ganj havzalarına ve bütün Orta Hinde sahip olmuşlardı.

Şimalde ise o zamanlar Altınordu hanları bütün Rusyanın metbuu (Suzerain) idi. Bu vakayi ve ahvale istinaden (Drieault) diyor ki : "XVI ıncı asır Türklerin büyük asırdır. Adriyatik denizinden Ganja, Bingale körfezine, Rus steplerinden ve Türkistandan Arabistan ve Afrika da sahra kumluklarına kadar Türk kavmi kendisine Arap İmparatorluğundan, Makedonya İmparatorluğundan da geniş bir imparatorluk kurdu."

Filvaki islâm tarihinde Türk devresinin gerek siyasî haşmet ve askerî azamet gerekse servet ve medenî parlaklık itibarile en yüksek devresi XVI ıncı asırdır.

O vakit Osmanlı tahtında *Kanunî Süleyman*, *Kürkânî* tahtında *Ekber Şah* bulunuyordu. Lâkin bu asırdan sonra Türklerin tevessüü ve medeniyeti sekte ve tevakkufa uğramış ve XVII ıncı asır sonralarından itibaren ricat ve inhitat başlamıştır.

Türklerde, tevessü hareketi durur durmaz hristiyan Avrupalıların mukabil taarruzu başladı ve Türkleri amansız takibe koyuldular. Türk âleminin ilk ricatı, Osmanlıların çok ilerlemiş cephesinde başlamadı. Daha şimalde ve daha cenupta bulunan Türk cepheleri tazyika dayanamadılar. Şimalde *Altınordu Devleti* daha sonra cenupta *Kürkânî*ler saltanatı sarsıldı. İlk büyük ricat ve inhilâl bugünkü Rusyada sakın Türkler arasında vukua geldi. Hâkim olan Altınordu hanları mahkûm mevkiine, mahkûm olan Rus beyleri hâkim mevkiine geçtiler.

Rus Çarlığı teessüs etti. Rus çarları eski tabirle Rus kaanları kendilerini Altınordu çarlarının varisi addettiler.

İkinci mühim ricat Hint tarafında yanı *Kürkânî* saltanatı cephesinde vukua geldi. Hristiyan Avrupa dünyası Türk islâm âlemini arkadan kuşatmak için Hinde taarruz etmek fikrini ta on beşinci asırda tasarlamıştı.

1495 te Amerikayı keşfeden ve insaniyete, medeniyete hizmet kastile hareket ettiğini zanneylediğimiz *Kıristof Kolomp* garptan giderek Hinde vâsıl olmuştu; o bu suretle "Türk islâm âlemini arkasından vurmak, beşiğinde ezmek istiyordu," (Driyo).

Hristiyan Avrupanın Türk âleminin şimal ve cenup cephelerinde muvaffakiyetli bir surette ilerlediği zamanlarda bile merkezi teşkil eden Osmanlı Türkleri bir asır kadar mukavemet edebilmişler (tevakkuf devri) fakat daha sonra ilerde göreceğimiz veçhile onlar da ricata icbar edilmişlerdir.

## OSMANLI TARİHİ

### TEVAKKUF DEVRİ (1683 - 1579) [1]

Kanunî Süleyman devrinin (1566) nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu her hususça en parlak devrinin nihayetine varmıştı. Bununla beraber idare başına getirdiği *Sokullu Mehmet Paşa* dahilî ve haricî işlerdeki meharetile devletin şevket ve azametini vefatına kadar devam ettirebilmiştir. Sokullunun vefatından ikinci Viyana muhasarasına kadar geçen zaman, Osmanlı İmparatorluğunun hayatında bu devirde bazı fütuhât yapılmış olmakla beraber bir tevakkuf devri sayılır. Osmanlı İmparatorluğunun inhitat başlangıcı olan tevakkuf devrine girmesi birçok sebeplerdendir. Bu sebeplerin başlıcaları şunlardır:

1 — Osmanlı Devleti, Avrupada, Karadeniz ve Akdeniz sahillerine yayılmakla daha kuvvetli düşmanlar karşısında kaldı. Bundan maada Avrupa; XVI ıncı asırdan itibaren büsbütün değişmeğe başlamıştı. Kurunu vusta derebeglikleri nihayet bulmuş ve her yerde kuvvetli merkezî hükümetler kurulmuştu. Diğer taraftan Avrupa (renaissance) ve dinî ıslahat sayesinde pek derin fikrî ve ruhî inkılâplara girmişti. Vukubulan ihtilaller ve keşifler de Avrupa âlemini maddeten ve iktisaden yükseltiyordu. Osmanlı âlemi ise bütün bu terakki amilî hareketlere yabancı kaldığından karşısına çıkan ve terakki etmekte olan hasımlarına nihayete kadar galebe çalması mümkün olamazdı. Bir de yeni keşiflerle orta zamanlarda Bahrisefitte bulunan ticaret, Amerikanın ve Ümit-

[1] Bu devrin hükümdarları şunlardır: 3 üncü Murat, 4 üncü Mehmet, 1 inci Ahmet, 1 inci Mustafa, 2 inci Osman, tekrar 1 inci Mustafa. 4 üncü Murat, İbrahim.

## ORTA ASYA

burnu yolunun keşfile garba intikal etmiş ve Osmanlı Devleti bunun haricinde kalmıştı.

2 — Osmanlı İmparatorluğu, Kanunî devri nihayetinde Avrupada Kırım Hanlığını, Besarabyayı, Eflâk ve Buğdan, Transilvanya (Erdel), Macaristanı ve bütün Balkan yarımadasını ihtiva ediyordu. Afrikada mısırdan başka Trablusgarp, Tunus, Cezayir Osmanlı idaresinde olduğu gibi Fasta da bir nevi himaye tesis olunmuştu. Asya cihetinde ise Kızıldeniz ve Umman denizine kadar bütün Anadolu ve Arabistan Türk idaresinde idi. Bütün bu vâsi imparatorluk gayri mütecanis bir heyet idi. Bu heyeti teşkil eden başka başka unsurlar arasında birliği tutan bazı sebepler, bilhassa maddî amiller bulunsa bile müşterek ve esaslı bir bağ yoktu.

3 — Devleti yükselten hanedan, hükûmet ricalı, yeniçeriler, timar ve ziamet erbabı *Kanunî Süleyman* devrinden itibaren bozulmaya başlamıştı.

Mutlakıyetle idare edilen Osmanlı Devletinde hükümdarlar devlet muamelâtının nazımı ve ordunun kumandanı idiler. *İkinci Selim*den sonra hiçbir padişah sefere çıkmamıştır. Bundan sonra padişahlar ve şehzadeler tamamen saraya kapanmışlar ve ömürleri kadınlar ve haremağaları arasında geçmiştir. İdare başına getirilen rical ise iktidar ve liyakatle bu mevkiâ gelmiş adamlar olmaktan ziyade saray mensubini idiler. Yeniçeriler de tamamen bozulmuşlar ve siyasete karışmışlardır.

4 — Eskisi gibi harp ganaimi olmadığından devlet, malî sıkıntıya duçar olmuş ve sipahî teşkilâtının esası olan timar ve zeametlere el uzatılmıştır. Bu yüzden bu teşkilât ta bozulmaya başlamıştır.

## OSMANLI TARİHİ

Tevakkuf devri, dahilî ihtilâller, İran harpleri Avusturya ve Lehistan seferleri, Girit muharebeleri ve saray entrikaları ve kadınlar saltanatı gibi vukuat ve hadisatla geçmiştir.

A) Dahilî ihtilâller — Yeniçeri ocağı bozulmaya timar ve zeametler sarayın tesirile ehliyet-siz kimselere verilmeye başladıktan sonra Anadolu da asayiş bozuldu. Yer yer millî kıyamlar oluyordu. Celâli isyanı denilen ve saray aleyhinde yapılan bu kıyamlar zahiren kolaylıkla bertaraf edilebilmişti. Fakat, tevakkuf devrinde dahilî ihtilâller korkunç bir şekil almıştı. Bu ihtilâllerin bellibaşlıları Karayazıcı, Canbolat oğlu, Kalender oğlu, Abaza Mehmet Paşa, Vardar Ali Paşa isyanlarıdır.

Bu dahilî isyanları tenkil ederken Kuyucu Murat Paşanın 100,000 kişi kadar öldürdüğü rivayet olunmuştur.

B) İran harpleri — 1576 da 54 sene saltanattan sonra zevcesi tarafından zehirlenerek öldürülen *Şah Tahmasptan* sonra İran altüst olmuş ve zayıflamıştı. Sokullu harp taraftarlığının önüne geçemedi. Muharebeye karar verildi (1577). İran mağlûp oldu, Azerbaycan ve Dağistan zabtolundu. İstanbul musalâhasında (1590) Tibriz havalisi, Azerbaycan, Şirvan, Luristan ve Gürcistan Türkiyede kaldı. Bu suretle Osmanlı hududu şarkta Hazer denizine kadar dayanmıştı.

Bundan sonra, İran tahtına çıkan *Sah Abbas*ın gayreti ve Avusturya seferinin mağlûbiyeti dolayısıyla İrana karşı elde edilen bu muvaffa-

## ORTA ASYA

kiyetlerin semeresi muhafaza olunamadı. *Şah Abbas*, iki defada bütün kaybettiklerini geri aldı (1618-1611). Ve dört sene sonra da Bağdadı zapt etti. Bu tecavüzün sebebiyet verdiği harp 17 sene sürdü (1622-1639).

Bidayette *Şah Abbas* Musul ve Diyarbekiri de aldı. Vefatında yerine geçen *Şah Safi* liyakatsizdi. Dördüncü Muradın bizzat idare ettiği seferle, kaybedilen yerler geri alındı (1639).

*Kasrı Şirin* muahedesile Erivan, Azerbaycan İran, Bağdat, Musul ve Diyarbekir Osmanlılara kaldı. Bugün İranla aramızda mer'i olan hudut *Kasrı Şirin* muahedesinin çizdiği huduttur. Yalnız şu farkla ki İranlılara bırakılan Erivan ve Azerbaycanın bir kısmı Ruslara geçmiş bulunmaktadır.

C) Avusturya seferi -- Nemçe uzun seferi muhtelif sebepler altında çıktı. (1593-1606); harbin bidayetinde Eflak Buğdan ve Transilvanya Beylikleri de isyan ederek Avusturyaya yardım ettiler. Buna rağmen *Eğri* ve *Kanije* kaleleri zaptedildi. Yeni Transilvanya prensi elde edildiğinden bunun vasıtasile Eflak ve Buğdan isyanları da nihayet buldu. Daha sonraları Avusturyanın Erdel meselesine müdahale etmesi tekrar harbi mucip oldu (1663). Avusturyalıların çok güvendikleri Uyvar (Neuhäusel) kalesi zaptedildi. Avusturya idaresindeki Macaristanda da ihtilâl çıktığından Avusturyalılarla musalâha yapıldı (1664).

Avusturya idaresindeki Macarların ihtilâl etmeleri ve Osmanlı hükûmetinden yardım istemeleri Avusturya ile tekrar muharebeyi mucip oldu (1682). Merzifonlu *Kara Mustafa* Paşanın ısrarile



## OSMANLI TARİHİ

yapılan bu harp, pek meş'um neticelerle nihayet bulmuştur. Osmanlı Devletinin Avrupadaki komşularına karşı tefevvukunun nihayete erdiğini vazıhan gösteren bu sefer, Avrupadan ricatimizin başlangıcıdır.

Kara Mustafa Paşa, 200,000 kişilik bir ordu ile Viyanayı muhasara etti, Eflak ve Buğdan Voyvodaları, Kırım Hanı, Transilvanya Kıralları ordularıyla birlikte Osmanlı ordusuna iltihak etmişlerdi. Muhasara 60 gün sürdü.

Roma - Germen imparatorunun Almanyanın her tarafından topladığı askerler ve bunlarla birleşen Leh Kıralları Jan Sübyeskinin kumanda ettiği Leh ordusu Viyanayı kurtarmak için koştu.

Viyana garbindeki Tuna köprülerinin teminine memur edilen Kırım süvarilerinin vazifelerini iyi yapmamaları yüzünden *Jan Sübyeski* kuvvetleri tarafından Osmanlı ordusu anî bir baskına uğradı ve çekilmeye mecbur oldu (1683).

Bu mağlûbiyetten sonra *Jan Sübyeski* nin teşvikile Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir ittifakı mukaddes teşekkül etti. Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rus Hükûmetleri bu ittifaka dahil oldular. Bu hareket, Avrupalıların Türk istilâsına karşı mukabil taarruzu idi.

D) Lehistan seferi — Buğdan ve Kırımın Osmanlı himayesine girmesile Lehistan ile komşu olmuştuk. Dinyester nehri arada hudut idi. Lehistanın Buğdan işlerine karışması Lehistanla muharebeye sebep oldu. Lehliler Yaş şehri civarında mağlûp oldular, Hotin kalesi zaptolunmadığı için Leh kralının teklif ettiği sulh kabul edildi (1620). Daha sonra, Lehistanın Ukraynadaki Sarıkamış

## ORTA ASYA

kazaklarına tecavüzü, Lehistanla ikinci defa harbi mucip oldu (1672).

Podolya vilâyeti ve Galiçyadaki Lemberg ve Lobrin zaptedildi. Podolya Türkiyede kalmak ve Ukrayna da Türk himayesinde Kazaklara bırakılmak şartile musalâha yapıldı (1672 Bucaş muahedesi). Yeni Leh kralı *Sübyeski* muahedede mevcut vergiyi vermek istemediğinden harp dört sene daha devam etti. Ve nihayet vergiden vazgeçilmek suretile sulh yapıldı.

E) Girit muharebesi — Hacce giden harem-ağası Sümbül Ağanın Malta korsanları tarafından esir ve eşyasının Giritte satılması (1645) senesinde Girit adasına bir ordu çıkarılmasına vesile oldu. Muharebe 25 sene sürdü. Girit adası Venediklilerin elinde idi. Devletin dahili işleri bozulduğundan ada az zamanda zaptolunamadı. Venedikliler Girit haricinde taarruza geçerek Çanakkale boğazı yakınındeki adaları zaptettiler. Fransızlar, Papa, Malta şövalyeleri, İspanya Giritte Venediklilere yardım için asker göndermişlerdi. Buna rağmen Köprülü *Fazıl Ahmet* Paşa zamanında bütün ada zaptedildi (1669).

F) Kadınlar saltanatı — Kanunî Süleymandan sonra, padişahların şahsan kabiliyetsiz ve ahlak-sız olmaları saray intrikalarına ve saray kadınlarının tahakkümüne yol açmıştır. Padişahların çocuk veya deli olmasından istifade eden valide veya zevceleri saltanat sürmüşlerdir. Nüfuz kazanan saray kadınları bütün nasp ve tayinlere müessir olmuşlar ve israfata yol açmışlardır.

Bu suretle nüfuz kazanmış ve saltanat sürmüş olan saray kadınlarının başlıcaları Kanunî Süley-

## OSMANLI TARİHİ

manın zevcesi aslen Rus *Hurrem* Kadın; Üçüncü Muradın zevcesi Venedikli *Safiye* ve bilhassa Birinci Ahmedin hasekisi *Kösem* Sultan idi. Kösem Sultan aslen Rum idi, 6 padişah devrini idrak eden bu kadın, hakimiyetini idame için oğlunu hali ve idam ve torununu zehirlemekten bile çekinmemiştir.

..

### **RİCAT DEVRİ** **(1683- 1792) [1]**

Viyana mağlûbiyetinden sonra, şark meselesi bütün ehemmiyetile Avrupa devletlerini meşgul etmeye başlamıştı. XVII inci asrın bidayetlerinde *Romanof* Hanedanı idaresinde kuvvetli bir hükûmet olan ve inkişafı için Baltık ve Karadenizi hattâ İstanbulu elde etmek istiyen *Rusya* şark meselesini kendi lehine halletmek istiyordu. Rusyanın karşısında en büyük rakip Avusturya idi. Rusya ve Avusturya bu hususta uyuştular ve zaman zaman Türkiyeyi aralarında paylaşmak için bazı projeler de kararlaştırdılar. Lâkin, Fransa - Avusturya ve İsveç-Rusya rekabeti ve Prusya ve İngilterenin zıt menfaatleri Rusya ve Avusturyanın şark meselesini seri bir surette kendi lehlerine halle mâni oldu. Bununla beraber Avrupa devletleri arasındaki menfaat tearuzları XVIII ve XIX uncu asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun tedricen ve mütemadiyen birçok arazi kaybetmesine mâni olmamıştır.

Osmanlı Devleti, Viyana hezimetî üzerine, aleyhine ittifak eden Ayusturya, Rusya, Lehistan ve Venedik ile 15 sene uğraştı. Her müttefik devlet

[1] Bu devrin padişahları şunlardır: 3 üncü Süleyman II inci Ahmet, II inci Mustafa, III üncü Ahmet, I inci Mahmut, III üncü Osman, 3 üncü Mustafa, I inci Abdülhamit.

## ORTA ASYA

bir taraftan Osmanlı İmparatorluğuna hücum ettiğinden türk ordusu aynı zamanda bunlara mukabele için parçalanmaya mecbur oldu.

Avusturyalılar Macaristanda, Venedikliler karaya asker çıkararak Morada ilerlemekte idiler. Ruslar Kırıma, Lehliler Podolyaya taarruz ettiler. Avusturyalılar, az zamanda *Budin* i ve bütün Macaristanı ve Transilvanyayı zapt ve Tunanın cunubuna da geçtiler (1689). Venedikliler de bütün Morayı, Atınayı, hattâ Dalmaçya ve Bosnada bazı yerleri işgal ettiler. Avusturyalılar bütün Sırbistanı aldıktan başka Sofyayı ve dolayısıle bütün Balkanları tehdit ediyorlardı. Padişahın riyasetinde, Edirne'de toplanan divan, Köprülü Mehmet Paşanın oğlu *Fazl Mustafa Paşa* nın sadarete getirilmesini tavsiyeden başka birşey yapamadı.

Sadarete geçen *Fazl Mustafa Paşa* nın (1689) ilk işi memlekette adlî, malî ve umumî ıslahata girişmek oldu. Bu suretle halkın kalbini kazandıktan sonra orduyu tensik ve taarruza geçti.

*Köprülü*, bütün Sırbistanı kurtardığı gibi (1690) Morada Venediklilere, Kırım'da Ruslara karşı da bazı muvaffakiyetler elde edildi. Fakat, Köprülü'nün muharebede şehit olması, bütün zayıfın istirdadı ümidini kırdı. Avusturya ile harp halinde bulunan Fransıyanın beraberce harbe devam teklifi reddolunarak Karlofçada meşhur *Karlofça muahedesi* imza olundu (1699). \*

Bu muahedeye göre, 25 senelik bir mütareke aktolunuyor v. Tamuşvar vilâyeti müstesna olmak üzere, Transilvanya ve Macaristan Avusturyaya; Mora ve Dalmaçya Venediğe; Podolya Lehistanı ve Azak kalesi Rusyaya terkolundu. Bu muahede, Osmanlı İmparatorluğunu ilk taksim eden Beynel-

## OSMANLI TARİHİ

milel bir ittifakın neticesi olmak itibarile pek mühimdir.

Karlofça muahedesinden sonra bir müddet devam eden istirdat teşebbüsleri, aşağıda görüleceği veçhile, muvaffak olmamış ve bilâkis her harp, kaybedilenleri kazandıracak yerde, yeni zayıfatı mucip olmuştur. Rusyanın gittikçe tehlikeli olması ve Osmanlı İmparatorluğunun devleti kuvvetlendirecek ciddî ıslahat yapmaması felâketlerin uzamasını mucip oluyordu.

Bu sıralarda İspanya tahtı veraseti meselesinden (1701-1713) dolayı bütün garbî Avrupa ve bilhassa Avusturya garpta meşguldü. Rusya da, Baltık eyaletlerinin zaptı için İsveçle harp halinde idi. Lâle devrine tesadüf eden bu fırsatlar kaçırıldı. Bu zamanlarda Türkiyenin tabii müttefikî olan İsveçin yalnız ezilmesine müsaade olunduğu gibi en müşkülâtlı zamanında Avusturyaya da ilişilmedi. Halbuki bir müddet sonra serbest kalan Rusya ve Avusturya Osmanlı İmparatorluğuna tekrar taarruzda bir an gecikmediler.

Rusların hudutlara taarruzu ve Türkiyeye iltica eden İsveç Kırallı Demirbaş *Şarl*ın ısrarları üzerine Rusyaya ilânı harp edildi (1711). Faik kuvvetlerle *Büyük Petro* (Pirut) bataklıklarında tamamen sarıldı. *Petro* nun karısı *Katerin*in entrikaları sayesinde Ruslar büyük bir felâketten kurtuldular. *Petro* en ağır şartlarla sulha razı iken *Baltacı Mehmet Paşa* gayet hafif şartlarla sulh yaptı (Pirut Muahedesi 1711). Rus ordusu kurtulmuştu.

Avusturya ise, İspanya veraseti muharebesinden sonra Avuranın en kuvvetli devleti olmuştu. Pirut muvaffakiyetinden sonra göze kestirilen Venediğe harp ilân edilmiş ve bütün Mora kıt'ası

## ORTA ASYA

istirdat edilmişti. Avusturya, buna seyirci kalmak istemediğinden o da harbe girdi (1716). Harp Osmanlıların mağlûbiyeti ile neticelendi. 1718 de imzalanan *Pasarofça* musalâhanamesile Banat kıtası, Eflakın garp, Sırbistanın ve Bosnanın şimal kısımları Avusturyalılara verildi. Mora bize kaldı. Bu suretle Avusturyanın, Tunanın cenubuna geçmesi müstakbel istilâları kolaylaştıracaktı.

Pasarofça muahedesinden sonra Sadarete Damat *İbrahim Paşa* geçmişti. On iki sene süren sadaretinde imara ve memleketi iktisaden yükseltmeye çalıştı. *İbrahim Paşa*, Rusya ve Avusturya ile harpten kaçınıyor ve memleketi ilerletmeye gayret ediyordu. Bununla beraber *İbrahim Paşa* memleketi ciddî surette terakki yoluna sokamamış ve devletin servetini imar namına köşklere, saraylara, eğlencelere sarfetmiştir. *İbrahim Paşa* devri Osmanlı tarihinde bu sebeple *Lâle devri* diye yad olunur.

Maamafih bu devirde Avrupadan üç asır sonra *İbrahim Müteferrika* tarafından ilk matbaa açılmış ve Yalovada bir kâğıt fabrikası da kurulmuştur.

*İbrahim Paşa* haricî bir muvaffakiyetle mevkiini takviye için İrana taarruz ederek İranın garp kısmını almışsa da Safevî hanedanının yerine geçen *Nadîr Şah* buralarını istirdat etmiştir. Hususî hayatı ve israfı dolayısıyla *İbrahim Paşa* halk nazarında pek düşküdü. Bütün akrabalarını ve mensuplarını yüksek mevkilere yerleştirmişti. *Patrona Halil*in başına topladığı mutaassıp halk isyan etti. Damat *İbrahim Paşa* idam edildi. Muvakkat bir müddet için devlet idaresine hâkim olan *Patrona Halil* ve arkadaşları da sonradan idam olundu.

Bundan sonra şark politikasında Rusya tama-

## OSMANLI TARİHİ

men Avusturya ile müttefik olarak hareket etmiş ve Türkiyeye üç defa harp açmıştır (1736, 1768 ve 1787). Bu seferlerden birincisinde ve üçüncüsünde Avusturya Ruslarla beraber hareket etmiştir. İkinci seferde Rusya yalnız idi. Harp sahasında osmanlılar galip gelmişlerdir.

Belgratta yapılan muahedelerle (1739) şimalî Sırbistan, Belgrat ve şimalî Bosna istirdat olundu. Azak kalesi ruslarda kalmakla beraber, Rusların Karadenizde ticarî ve askerî donanmaları olmiyacaktı. Bu muahedenin müddeti 27 sene idi. Filhakika, bu müddet zarfında sulh devam etti. Avrupa bu müddet zarfında kanlı muharebelerle meşgul olduğu halde Osmanlı Devleti sıkı bir bitarflık muhafaza etmişti.

Belgrat muahedelerinin Aktinde Fransa Osmanlı Devletine siyasî yardımlarda bulundu; çünkü Fransa Rusyanın ve Avusturyanın Balkanlara ve Karadenize inmesine mâni olmak için Türkiyenin zayıyata uğramasını menfaatlerine münafi görüyordu: Bu devirde, Fransanın şarkla ticareti çoktu. Fransanın bu tarzı hareketi aynı zamanda iktisadî menfaatlerini müdafaa içindi. Fransa bu tavassutunun mükâfatı olarak, evvelce aldığı Kapitülâsyonları tecdit ve ahkâmını genişleterek ebedîştirdi (1740). Diğer hükûmetler de, Fransızlara verilen bu müsaadeleri aldıklarından kapitülâsyonlar daha sonraları devletin iktisadî ve malî hayatında hakikî bir engel teşkil etti. Türk milleti, siyasî esaretten olduğu gibi bu iktisadî ve malî esaretten de ancak *Lozan* da kurtuldu.

Bununla beraber bu sulh devresinden, terakki ve inkişaf için hiçbir suretle istifade edilmediğini de itiraf etmek lâzımdır.

## ORTA ASYA

Lehistan işlerinden, Rusya ile 1788 de başlayan harp karada, İsmail kalesi civarında türk ordusunun inhzamı ve Çeşme civarında türk donanmasının imhasile neticelendi. 1774 de imza olunan *Küçük Kaynarca* muahedesi ile Kırım müstakil oldu. Dinyeper ile Buğ nehirleri arasındaki arazi Ruslara verildi. Araziye müteallik bu ahkâm dan daha ağır olmak üzere Ruslar Karadenizde donanma bulundurmak hakkını aldılar ve dolambaçlı ifadelerle *Türkiyedeki bütün ortodoksların hâ-misi vaziyetine geçtiler*. Rusların bir kısım hıristiyan tebaayı himayeye teşebbüsleri Fransızların 1750 kapitülâsyonlarından mülhemdir. Harbe işti-rak etmemesine mükâfat olarak *Bukovina* da Avusturyaya verildi. Rusya, Lehistanı taksimden sonra Kırımı da işgal ve ilhak etmişti. Katerinin Kırım da ve cenubî Rusyada yaptığı nûmayişler üzerine Rusyaya harp açıldı (1787). Muahedeleri iktizasınca, Austuryada Rusya ile beraber hareket etti. Ruslar, Karadeniz sahillerinde bazı kaleleri ve Avusturyalılar da Belgradı zaptettiler. İsveçin, Türkiyenin müttefiki sıfatile Ruslara taarruzu ve Leh-lilerin de ihtilâl ederek harekete geçmeleri Rus-ların ve Avusturyalıların istilâlarını durdurdu. Fransız ihtilâlinin başlaması da nazarı dikkati garba cel-bettiğinden bu harp, Osmanlı İmparatorluğu için hemen zayıatsız denecek bir tarzda bitti (1792).

..

**İNHİLÂL DEV-**  
**Rİ (1792-1919) [1]**

Fransız ihtilâli ve ihtilâlin doğur-duğu harpler dolayisile Rusya ve Avusturya bir müddet Osmanlı İm-

[1] III üncü Selim, Mustafa I inci Mahmut, Abdülme-cit, Abdülaziz, V inci Murat, II inci Hamit, V inci Mehmet Reşat, VI inci Mehmet.



## OSMANLI TARİHİ

paratorluğile meşğul olamadılar. İhtilâlin ihdas ettiği karışıklıklar ve Napolyon istilâları Viyana kongresinde (1815) tasfiye olunmuş ve Avrupanın siyasî haritası yeni baştan tanzim olunmuştu.

Fransız ihtilâli, Osmanlı İmparatorluğunun idaresinde ve Türk unsuru arasında hemen hiçbir in'ikâs yapmamıştı. Buna mukabil, bu ihtilâlin bütün dünyaya yaydığı milliyet, hürriyet ve istiklâl mefkûreleri Osmanlı İmparatorluğu hristiyanları arasında yayılmış ve bunlar Avrupa devletlerinin teşviki ile kıyam etmişlerdir. Artık Rusya ve Avusturya şark meselesini yalnız kendi lehlerine halledecek mevkide değıldiler.

Fransadan başka İngiltere ve Prusyada Şark mes'elesinde birinci derecede amil oluyorlardı. Bu vaziyet karşısında, hristiyanların istiklâlini temin etmek, devletlerin işine daha muvafık geldi.

XIX uncu asrın ilk senelerinden itibaren Ulahlar, Sırlar, Boşnaklar, Bulgarlar, Yunanlılar isyan ettiler. Yunan isyanı eski Yunan medeniyeti dolayısıyla Avrupa ilim ve fikir muhitinde teveccüh uyandırdı.

İngiliz ve Fransızların Yunan ihtilâline teveccühleri, daha ziyade zayıflamış ve Rusların eline düşmek ihtimalı tebarüz etmiş Devleti Osmaniye yerine Akdenizde Ruslara karşı bir noktai istinat olmak üzere, bir hristiyan devlet teşkil etmek istemelerindedir. Ruslar da teşekkülüne mâni olamayacakları bir devleti kendi taraflarına celp için teessüsüne yardım etmek zaruretinde kalmışlar ve bu suretle Yunan istiklâline yardım hususunda İngiltere, Fransa ve Rusya arasında bir müsabaka başlamıştır. Yunanlılar altı sene süren mücadelede Morada mağlûp edildiler. Fakat,

## ORTA ASYA

bu mağlûbiyet bütün Avrupayı yukarıdaki sebeplerden dolayı harekete getirdi.

Fransız, ingiliz ve rus donanmaları *Navarin* limanında osmanlı donanmasını mağlûp ettiler. Bir fransız ordusu Morayı işgal etti. Bir rus ordusu da Edirneye kadar ilerledi. Edirne muahedesile (1829) Yunanistanın istiklâli Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Hemen aynı zamanda Sırbistan, Eflâk ve Buğdan da muhtariyet kazandı. Yunan istiklâlini müteakıp isyan eden Mısır Valisi *Mehmet Ali Paşa* da Mısırın muhtariyetini istihsal etti (1830-1841).

Kırım muharebesinde (1856), İngiltere, Fransa ve Sardenyanın müzaheretile Osmanlı İmparatorluğunun tamamiyeti *Paris* muahedesile (30 mart 1856) taahhüt altına alındı. Buna rağmen 1875 te Bosna - Hersek ve Bulgaristan isyanı üzerine Rusya ilânı harp ederek İstanbula kadar geldi. Berlin Kongresile (13 temmuz 1878) Romanya, Sırbistan, Karadağ müstakil oldular. Bulgaristan da muhtar bir prenslik oldu. Tavassutlarının bedeli olarak İngiltere Kıbrısı, Avusturya Bosna - Herseki işgal etti.

Viyana bozgunluğu ve bundan sonraki felâketli harpler, bazı ricalde ıslahat yapılması ve Avrupa medeniyetine yaklaşılmaması fikrini uyandırmıştı. Bu maksatla bilhassa Viyana bozgunluğundan sonra, bazı rical tarafından ıslahata, girilmişdir. Fakat, ıslahat yapmak isteyenlerin vukufsuzlukları ve cür'etsizlikleri, başlanılan işlerin takip olunmaması ve haricî gaileler doayisile tam ve muvaffakiyetli bir netice elde edilmemiştir. Bunun içindir ki Viyana bozgunluğundan sonra, Osmanlı İmparatorluğu hemen her harpte bir vatan parçası kaybetmekte devam etmiştir.

## OSMANLI TARİHİ

Birinci Abdülhamit (1774-1789) devrinde ve Üçüncü Selim (1789-1807) saltanatının iptidalarında Rusyanın osmanlı ordusuna karşı büyük muvaffakiyetler kazanarak Kırım istilâ ile Karadenize çıkması ve bir taraftan donanmasile boğazları tehdit etmesi Osmanlı Devletini çok zâfa düşürdü. Bunun içindir ki *Üçüncü Selim* zamanında ordu ve donanmanın ve idarenin ciddî surette ıslahına teşebbüs olundu. Fakat irtica ve ihtilâller tesirile mühim neticeler alınamadı.

*İkinci Mahmut* zamanında (1808-1839) ise yenicerilik ilga (1826) ve bazı ıslahata girişildi. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın isyanı teceddüt hareketini hayli müşkülâta uğrattı. *Gülhane Hattı Hümayunu* ile (1839) kanunî bir devlet teşkil olunacağı vadedildi ise de bu fermanın mesnetlerinde eski ananalar, dinî tesirlerden azade kalmadı ve bu fermanın vadettiği kanunların ve ıslahatın ekserisinin tatbikı kabil olamadı.

Kırım harbinde Fransa, İngiltere ve Sardenyanın yardımların mukabili olmak üzere bilhassa Fransa ve İngiltere Osmanlı Devletinin hıristiyan tebaaya müsait bazı ıslahat yapmasını talep ettiler; Babiali, bu talepleri is'af etmemek mevkiinde bulunmadığından (1859) hattı hümayunla, bazı ıslahat daha yapılması emrolundu. Bu hat, *Paris* muahedenamesinin bir maddesine kaydedilerek devlet, vadettiği ıslahatı tatbik zaruretinde bırakıldı ise de (1856) hattında vadolunan hususlar dahi tamamen tatbik edilemedi.

Maamafih bu nakıs teşebbüslerin efkârı bir dereceye kadar hazırladığı ve Osmanlı Devletinin siyasî, idarî ve askerî teşkilat ile içtimâî hayatında bazı mühim izler bıraktığı inkâr olunamaz.

## ORTA ASYA

Sırf zımamdarların fikir ve emellerile Avrupa devletlerinin tesir ve tazyiklerinden neş'et eden tanzimat hareketi, daha sonra Osmanlı cemiyetinin münevver tabakasından gelmiş tesirat ile de karışarak meşrutiyet hareketi ve meşrutiyet devresi başlamıştır (1876). Esasta zayıf olan bu son hareket Abdülhamidin iradesile ve kolaylıkla durdurularak yine mutlak ve şahsî bir idare teessüs etti.

İkinci defa meşrutiyetin (1908) ilânını müteakıp haricî gaileler arttığından bu devrede dahi mühim ıslahat yapılamadı.

Din tesirinden azade lâik, medenî ve asrî kanuular kabulü, her sahada ciddî ıslahat ve teşebbüsat yapılması ve hakikî terakkî hamleleri, Gazinin kuvvetile ve azimli iradesile ancak demokراسiye müstenit millî Cümhuriyet devrinde mümkün olabilmıştır.

İşte, bunun içindir ki meşrutiyetin ikinci defa ilânını müteakıp (1908) bile Osmanlı Devleti kuvvetli bir varlık teşkil edememişti...

Osmanlı hanedanı bu neticeye varmak için düşmanlarla beraber yürümekten çekinmediler. Hakikatte inhilâl eden yalnız Osmanlı hanedanı ve Osmanlı İmparatorluğu idi. Türk milleti, asla esareti kabul edecek tiynette değildi.

**OSMANLI İÇTİ-** Coğrafi tevessü ve takallüsile belli-  
**MAİ HEYETİ** başlı siyaseti hariciye ve dahiliye vakıalarının teakubu yukarıda kısaca gösterilen Osmanlı Devletinin ahali si nasıl bir heyeti içtimaiye teşkil etmişti? Ve bu heyetin siyasi ve idarî teşkilâtı, iktisadî faaliyeti, harsî seviyesi nasıl idi?

## OSMANLI TARİHİ

Bu mevzu, henüz pek az işlenmiş bir takım meselelerden mürekkeptir. Bu meselelerin ilmi bir surette halli için evvelâ hazinesi evrak vesikalarından vak'anüvis hikâyelerinden, ve eslâftan kalma her nevi eserlerden bu meselelere müteallik materyallerin istihraç ve tasnifi, sonra bu membalarda bulunamayanların aranıp bulunmasına çalışılması ve nihayet toplanan ve tasnif olunan materyaller sayesinde terkiбі safhaya geçilmesi icap eder.

Böyle bir mesaiye girişip neticesini almaya, bu ande vaktimiz müsait değildir. Uzun zamanlar sarfını istilzam edecek bu mesaiyi atiye talik ederek şimdilik mevzua dair pek umumî bir mahiyette bazı nazar ve mütalealar iradile iktifa ediyoruz.

Siyasî Osmanlı camiası, evvel ve orta zamanlarda görülen Garp ve Şark İmparatorlukları gibi az veya çok mutaazzi birçok kavmleri, bir padişahın hükmü dairesinde toplanmış idi; sultası eski şark, eski Roma hükümdarları ve Emevî Abbasî halifeleri gibi dinî bir mahiyeti de haizdi.

Padişahın tebaası, hatta kulu sayılan bu muhtelif kavmlerden sivrilerek çıkmış bir zümre, hükümdarın etrafında bir nevi ruhanî, askerî ve mülkî aristokrasi teşkil ederek hüküm ve iktidara bilfiil iştirak ediyordu. Vilâyetlerde mahallî feodalite filen mevcut idi; bunlar da merkezin hüküm ve iktidarına hissedar idiler. Merkezden vilâyetlere gönderilen büyük memurlar da merkezin zâfını görünce mahallî feodaller vaz'ını alıyorlardı. İşte bu hâkim zümredir ki kendisine asıl Osmanlı namını vermiştir. Mütebaki halk, kavmî isimleriyle

## ORTA ASYA

Türk, Arap, Rum, Ermeni, Sırp... ilâh isimleriyle yadolanuyordu.

Zümrei hâkime, bu halk kütlelerinin arasında adalet tevziile ve idare ile uğraşır, ve memleketin asayiş ve inzibatını temine çalışırdı. Bunâ mukabil muhtelif usullerle onlardan vergi alırdı. Zümrei hâkimenin, devlet masarifinin, hattâ halk ekonomisinin mühim bir varidat membaı da muzaffer harplerin getirdiği ganimet malları idi.

Osmanlı İmparatorluğunun fütuhât devirlerinde çok muntazam, iyi talim ve terbiye gören bir hassa kolordusu, daha doğru bir ifade ile imparatorun muhafız kolordusu (Garde Impériale) vardı ki "Yeniçeri," namını taşırdı. Nüvesi, yeniçeri kolordusundan müteşekkil büyük osmanlı orduları, XV inci ve XVI inci asırlarda medenî düüyanın en mükemmel askeri sayılırdı. Osmanlı ordusu, hususile yeniçeri kıt'aları, herşeyden evvel osmanlı sultanile osmanlı zümrei hâkimesinin menafiini muhafazaya memurdu.

Tebaadan alınan vergilerin ve harplerden getirilen ganimet mallarının çoğu saray ve zümrei hâkime konaklarile yeniçerilerin masarifine karşılık teşkil ederdi. Muzaffer harplerin tevalisi inkıtaa uğrayıp, kâfi ganimet malları toplanmamaya başlayınca, sarayın, konakların ve devletin masarifine, varidat tekabul edemez oldu. Bütçe açığı, vergilerin artırılmaşı, sikkelerin tağşışı nikbete uğrayan zimamdarlar emvalinin musaderesi vasıtalarile kapatılmıya çalışıldı.

Zümrei hâkimenin, yani padişah ile etrafındaki ruhanî, askerî ve mülkî aristokrasinin ve mahallî beylerin alt tarafında azîm ekseriyeti teşkil eden kavmler her yerde olduğu gibi birkaç sınıfa

## OSMANLI TARİHİ

ayrılıyordu. İstanbul'da ve diğer şehirlerde korporasyonlar halinde toplanmış tüccar ve esnaf vardı; şehir haricinde ise kısmen osmanlı kanunları mucibince timar ve zeamet sahiplerine kısmen anane icabı kendi beylerine ve ağalarına tâbi, toprağa yerleşmiş köylülerle göçebeler yaşırdı. Göçebelerin âdet kanunları içtimâî ve siyâsî teşkilâtları esas itibarile mahfuz ve mer'î idi. Timar ve zeamet sahipleri köy ve kabile bey ve ağaları, mahallî aristokrasiyi teşkil eder ve bunlar da köylülerden, kabile efradından osmanlı kanunları veya âdet ve anane kanunları mucibince muhtelif vergiler alır, ve tâbilerini türlü işlerde kullanırlardı. Osmanlı ordusunun kısmı küllîsi işte bu bey ve ağaların kendi köy ve kabileleri efradından toplanmış mahallî askerlerden terkküp ederdi.

Padişahın tebaası, içtimâî noktai nazardan böyle bir takım kısımlara ayrıldığı gibi dinî ve mahallî noktai nazardan çok mütenevvi idi. Tebaa islâm ve hristiyan olmak üzere iki büyük kısma ayrılıyordu; müslümanlar sünnî, şîî gibi başlıca iki büyük mezhebe inkısam ettikten başka sünnîlerin ve şîîlerin tâlî taksimatı mevcut idi; bu dinî ve mezhebî karışıklıklara bir de tarikat farkları eklenerek, büsbütün çetrefil bir hale gelmişti. Devletin resmî dini islâm, mezhebi de sünnî idi.

İslâm ahali lisan itibarile de çok karışıktı; imparatorlukta osmanlı lisanı denilen mahlût lehçe, ki sarayda, zümrei hâkime arasında resmî dairelerde, mahkemelerde, mektep ve medreselerde istimal olunurdu. Bundan başka türkçe, arapça, acemce, kürtçe, lazca, arnavutça, islâvca ve rumca konuşan müslümanlar vardı. Maamafih osmanlıca ve türkçe ekseriyetin lisanı idi.

## ORTA ASYA

Hıristiyanlara gelince onlar da müteaddit mezheplere ve mütenevvi kavmiyetlere ayrılmışlardı. Rum-ortodoks kilisesinden başka Ermeni, Kildanî, Süryanî, Melkî, Kıptî.... ilâh. gibi birçok kiliseler daha vardı. Ve mezhebî taksim, alelekser kavmî taksime tekabül ediyordu; ancak ortodoks kilisesinde Rumlardan gayri Sırplar, Bulgarlar, bir kısım araplar ve Türkler de girmiş bulunuyorlardı. Padişahın hıristiyan tebaası, rumca, sırpsca, bulgarca, ermenice, türkçe gibi pek çok lisanlarla konuşan mühtelif cinsli adamlardı. Nihayet her tarafa dağılmış, İspanyol jargonile konuşan yahudiler de vardı.

Osmanlı padişahının hükmü idaresi altında toplanan bu çok karışık mecmuanın aksamını birbirine ekleyen bazı bağlar mevcut olmakla beraber, kütlenin heyeti umumiyesi kaynaşmış ve yerleşmiş bir halde değildi. Osmanlı memleketleri sakinlerini umumiyetle yekdiğerine bağlayan bir şark harsının, bir şark zihniyetinin vücudu inkâr olunamaz. Padişahın tebaasında din, cins farklarına rağmen hars ve zihniyette bir müşabehet olduğu müşahede ve tesbit olunabilir. Fakat bu kavmleri biribirlerine bağlayan daha mühim amil camianın iktisadî münasebetleri olmuştur. Osmanlı türk lisanile konuşan hemen kâmilten müslümanlardan tereküküp eden hâkim zümre memleketin siyasî, idarî, kazâî memurluklariyle ve asker amirliklariyle teayyün ederdi. Bir kısım rum beyleriyle her mezhebin ruhanîleri de devlet memuriyeti gibi bir vazife ifa eylerlerdi. Rum Patrikinin makamı, osmanlı teşrifatında hayli yüksekti. Memleketin esas serveti olan hayvan-



## OSMANLI TARİHİ

cılık ve ziraat, en ziyade Türklerin, onlardan kalan Sırp ve Bulgarların ve bir kısım Arapların elinde idi. Ticaret ve sanayide müslümanların mühim hissesi olmakla beraber, deniz kıyılarındaki şehirlerde sakin olanlar, hususile deniz ticaretinde büyük mevki tutuyorlardı; hele garp iskeleleriyle ticarete ve gemicilikte ihtimal birinci mevkii kazanmışlardır. Keza İstanbul, İzmir, Kayseri. Erzurum gibi büyük şehirlerin sanayi esnafı arasında Rumlar, Ermeniler az değildi. Bazı sanayi ezcümle tababet, kehanet, sarraflık, madrabazlık, hokkabazlık gibi işlerde Yahudilerin mevkii ehemmiyetli idi. Bu suretle hâsıl olan iş bölümü ve aralarında cari mubadele, muhtelif din ve cinste olan adamları, yekdiğerine iktisaden lüzumlu bir hale getirmişti. Alelhusus osmanlı donanmasının bütün Ak ve Karadenizlerle, Şap ve hattâ Hint denizlerine hâkim olduğu kuvvetli ve azametli devirlerinde umumî ticaret ve deniz ticareti mühim temettüler getirirdi. Böyle nüfuz ve sultası her tarafta hürmet ve itibar gören bir memleketin tüccarından olmak, seyahat ve muamelâtta her türlü teshilâtı temin eylerdi. Ruhan Osmanlı saltanatına merbut bulunmıyan rayalar bile, menfaatları icabi saltanat tebaasından olmayı isterlerdi. Ziynet sanayiinde mühim mevki tutan Ermeniler de padişah saraylarının ve paşa konaklarının daimî satıcıları idiler. Hâkim zümrenin servet ve refahı, bu tüccar ve san'at sahiplerinin de iyi kazanmasını intaç ediyordu. Hasılı, müslim ve gayrimüslim tebaanın münasebatı, menafiin iştirakinden dolayı, alelekser iyi giderdi. Bu suretle içtimaî san'atlar, dinî ve millî şubeler arasında iktisat yolu ile bir nevi muvazenet ve tesanüt

## ORTA ASYA

teşekkül etmiş, bu karmakarışık kütlenin aksamı birbirine hayli bağlanmış bulunyordu. Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki her hangi din ve cinsten olursa olsun, her tebaa, hattâ yabancı bile surî bir ihtida ile hâkim zümreye dahil olup, en yüksek mevkiye, sadaret makamına kadar çıkabiliyordu. Hele dört bucaktan toplanma, her cins ve dine mensup cariyeler, sırf zekâ ve güzellikleri sayesinde padişahın kadını sıfatile hâkim zümrenin başında en kudretli bir merci olabiliyorlardı... Fütuhât devrinde, imparatorluğa ilhak olunan Eflak, Buğdan, Transilvanya, Macaristan gibi beyliklerin, kiralıkların teşkilâtı siyasiye ve içtimaiyeleri muhafaza olunarak, mahmi devletler halinde idare olunduğundan buraların hâkim zümreleri fetihten evvelki vaziyeti siyasiye ve içtimaiyelerini gaip etmemişlerdi. Yukarda söylediğimiz veçhile umumî bir surette bir şark harsı, bir şark zihniyeti memaliki osmaniye'nin eski aksamında, Anadolu, Rumeli ve Suriyede mevcut olmakla beraber Osmanlı-Türk harsı, bu kısımları da daha muahhar zaptolunan kısımları da hüküm ve nüfuzu altına alıp birleştirmeye muvaffak olmuş değildir. Osmanlı-Türk harsı, bariz dinî vasıflarla ve bilhassa aristokratik temayüllerile hristiyan tebaaya pek az tesir ettikten başka muhtelif cinslere mensup müslüman tebaayı bile bir araya toplayamamıştır.

Esası Türk olan Osmanlı harsının bazı unsurları Araptan, Acemden, Rumdan alınmıştı. Osmanlı lisan ve edebiyatı ile dinî abideler, saray teşrifatı ile dinî musiki, Osmanlı harsının enmuzeçleri olarak alınabilir. Osmanlı harsının bu iltikatî (eklektik) mahiyetine rağmen muhtelif din ve cinsten olan

## OSMANLI TARİHİ

teabaa onu tamamen benimsemiş değildi. Hattâ bizzat Türklerin bile büyük kütlesi kendisinin daha basit ve (orijinal) hususî ve millî harsile yaşıyordu. Maamafih büyük şehirler ahali, hangi cins ve dinden olursa olsun, osmanlı harsının bir derece tesirine kapılmışlardı. Gayri müslim ve gayri Türk şair ve edipler az olmakla beraber musikişinaslar hayli vardı; medreselerde hatmi kütüp etmiş Anadolu Rumlar, Ermeniler ender değildi: Osmanlı mimarisinin tekâmülünün, alel-husus teferruatının tatbikatına her cins ve dinden ustalar çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunun harsî ve iktisadî seviyesi, XVI ncı asırda, merkezî ve garbî Avrupa-ya mütefevvik olduğu şüphesizdir; hattâ XVII inci asır ortalarına kadar bu tefevvukunu büsbütün elden kaçırmaz. Fakat XVIII inci asırda Avrupa harsan ve iktisaden umumiyetle şarkı, hususiyetle Osmanlı camiasını epey geride bırakmıştır. Bu harsî ve iktisadî muvazenenin bozulmasıdır ki Osmanlı Devletinin siyasî zâf ve inhitatını mucip oldu; ve Osmanlı Devleti siyaseten zayıfladıkça iktisaden ve harsen de düşüyordu. Hasılı bu iki nevi amil, mütekabilen müessir olmuşlardır.

Nihayet XVIII inci asır sonlarında Devleti Osmaniye'nin inkıraz ve taksim vetiresi pek sarîh olarak başlamış ve XIX uncu asır sonlarında ise devletin zâfı adeta haleti nez'î andıracak şekle girmiştir. Bu bir, bir buçuk asırda, camiayı en iyi bağliyan iktisadî bağlar çözülmüş tebaa arasında iştirakî menafiden mütevellit tesanüt ortadan kalkmış, sultanın tebaası olmak hiçbir ciddî menfaat teminine yaramaz bir hale gelmiş, Osmanlı

## ORTA ASYA

Harsı hususiyet ve kudret ve kıymetini kaybetmişti. Başta gayrimüslim tebaa olmak üzere, Gayritürkler bu camiadan ayrılıp çıkarak kuvvetli garp devletlerinin himayesi altında müstakil varlıklar yapmağa hiç olmazsa yine onların himayesile Osmanlı sultanları idaresi altında imtiyazlı bir vaziyeti iktisadiye ve siyasiye kazanmağa çalışıyorlardı. Bu dahilî tahavvül, haricin tevali eden ağır darbelerile nihayet Osmanlı İmparatorluğunun, XX inci asır birinci rub'unda devletin büsbütün parçalanıp tarihe karışmasına kadar devam etmiştir.

Garbın şarkî, merkezî ve garbî Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğuna tefevvukunda belki en mühim amil, buharın keşfolunarak sanayie tatbik edilebilmesi olmuştur. Büyük sanayi ve sermaye karşısında şarkın ve Osmanlıların küçük, esnaf ve el sanayii bittabi rekabet edemezdi. Buhar gemilerine karşı, yelkenlilerle yarışa çıkılamazdı. Büyük sanayi medeniyeti Osmanlıların küçük sanayie müstenit maddî ve manevî medeniyetlerini yıktı. Bütün iktisadî istihsal ve millî müdafaa aletlerinin garptan satın alınması mecburiyeti, Osmanlı camiasının beynelmilel ticarî muvazenesini bozdu; binnetice dahilî sanayi ve ticaret mütemadi buhranlara maruz kaldı; ne devlet, ne halk borçsuz geçinemez bir hale düştü. Düşmandan alınan fikir, usul ve aletle, düşmandan alınan malî kuvvetle düşmanlara mukabele gitgide imkânsız bir şekil aldı. İşte bu azîm iktisadî sukutun neticesi olarak, Osmanlı siyasî müessesesi de yıkılıp dağıldı.

Bununla beraber türklüğün cismanî, fikrî ve ruhî kuvvet ve kudreti dağılan imparatorluğun

## OSMANLI TARİHİ

asıl Türk kısmını kurtarmıya kifayet etti: Yeni Türk Devleti, işte bu kudretin yarattığı bir varlıktır. Muasır siyaset esaslarına istinaden kurulan *Türkiye Cumhuriyeti* nin zimamdarları ve ahalisi Osmanlı İmparatorluğunun inhitat ve inkıraz sebeplerini iyi tetkik ederek o sebeplerin ileride dahi müessir olmaması için lâzımgelen tedbirleri almışlardır ve bugün de almağa çalışıyorlar. 50-60 asırdanberi medeniyetçilik ve devletçilikteki kudretini izhar ve irae eden Türk milletinin tabii bir mümessili olarak bugün Cumhuriyetin başında bulunan *Gazi Mustafa Kemal Hazretleri* nin dehası bundan sonra dahi en isabetli tedbirlerin bulunup alınacağına ve muvaffakiyetle tatbik olunacağına bir zamandır.

### 12. TÜRKİYE CUMHURİYETİ (1923)

*Birinci Reisicümhur : Gazi Mustafa Kemal*

Türk milleti, geçmiş zamanlarda başına geçen sülâlelerin bozulmasını müteakıp daha büyük bir hamle ile, daha büyük devletler kurmuştu. Osman Oğulları, Türk milletini idare etmek, liyakat ve kabiliyetini çoktan kaybetmişlerdi.

Umumî mütarekede, Türk milleti, bütün cihan tarihini kaplıyan mazisinde görmediği büyük bir felâkete uğramıştı. Memleketin her tarafını işgal eden muzaffer düşman ordularını tardedip müstakil millî bir Türk Devleti kurmak imkânını akıldan geçirenler hemen yoktu.

Türk milletinin muharebe meydanlarındaki

## ORTA ASYA

kahramanlığını bildiği kadar ihtiyaç ve dertlerine vâkıf olan *Mustafa Kemal* bu azimle Anadolu'da, milletin başına geçerek mücadeleye başladı (1919).

Türk milleti, *Mustafa Kemal* in bayrağı altında toplanmakta ve istiklâl mücadelesine atılmakta tereddüt etmedi. Millet, *Mustafa Kemal* in işaret ve davetile, Ankarada topladığı Büyük Millet Meclisi ile (23 nisan 1921) mukadderatını bizzat eline aldı. Bihakkın *Gazi* unvanını alan *Mustafa Kemal* bütün dünyayı hayrete düşürecek bir süratle bütün düşmanları taredetti ve *Lozan* da *Türk istiklâli* ni bütün dünyaya tanıttı (1922).

Osman Oğullarından ve hiçbir faydası olmıyan Hilâfetten Türkleri kurtaran *Mustafa Kemal*, Cumhuriyeti de tesis etti (29 teşrinievvel 1923). Cumhuriyetin riyasetine intihap olunan *Gazi*, birçok inkılâplarla Türk milletini hakikî terakki ve inkişaf yoluna soktu.



## BAKILAN KİTAPLAR

- |  |  |
|--|--|
| <p>Abel Hovelaque<br/>         La Linguistique<br/>         Adrianoff (A. V.)<br/>         Viborki iz Dnevnikov Kur-<br/>         gannikh Praskopok<br/>         Albertini (E.)<br/>         L'Empire Romain<br/>         Alfred Maury<br/>         La Terre et l'Homme<br/>         Aspelin (I. R.)<br/>         Inscription de Yénisei<br/>         Autran (Ch.)<br/>         Tarkondémos; fascicule 1,<br/>         2, 3<br/>         Autran (Ch.)<br/>         De Quelques vestiges pro-<br/>         bables Méconnus Jusqu'ici<br/>         du Lexique Méditerranéen<br/>         dans le Sémitique d'Asie<br/>         Mineure et Notamment de<br/>         Canaan.<br/>         Autran (Ch.)<br/>         Sumérien et Indo-Européen<br/>         Bang (W.) ve Von Gabain (A.)<br/>         Türkische Turfan texte<br/>         I. II<br/>         Barthold (W.)<br/>         Die Historische Bedeutung<br/>         der Alttürkischen In-<br/>         schriften<br/>         Barton (G.)<br/>         Hitite Studies<br/>         Barthold (W.)<br/>         Ulug Bek; Yego Vremya</p> | <p>Barthold (W.)<br/>         Otçet o Poezdke V Sredni-<br/>         yü Azïu<br/>         Biçurin (J.)<br/>         I Sobranye Svedenii o<br/>         Narodakh obitayşikh<br/>         II Sredney Azii v Drevniye<br/>         Vremena.<br/>         Blanchard ve Grenard Géog.<br/>         Universelle, VIII inci cilt,<br/>         1929<br/>         Blochet<br/>         Introduction a l'histoire des<br/>         Mongol de Fadlallah Ra-<br/>         shid ed din<br/>         Blochet<br/>         Les Origines Indo - Euro-<br/>         péennes<br/>         Bovat (Lucien) L'Empire mon-<br/>         gol<br/>         Boutquin (A.)<br/>         L'Asie Centrale. La Ques-<br/>         tion de Desséchement du<br/>         Globe<br/>         Bricout<br/>         L'Histoire des Religions?<br/>         Brüchner Ed.<br/>         Klimaschwankungen<br/>         und Völkerwanderungen<br/> <br/>         Cavaignac (E.)<br/>         Le monde Méditerranéen<br/>         jusqu'au IVsiècle avant J.C.</p> |
|--|--|

## TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

- |  |  |
|--|--|
| <p>Cavaignac (E.)<br/>Histoire du Mande. Prolégomène</p> <p>Cahun (L.)<br/>Origine Touranienne de l'idiome qui a précédé en France les langues aryennes</p> <p>Clément Huvart<br/>La Perse Antique et la Civilisation Iranienne.</p> <p>Cauvet<br/>La formation Celtique de la Nation Tarquie</p> <p>Cergi (G) L'Uomo, L'Europa<br/>Chavananx<br/>Le Cycle Turc des douzes animaux</p> <p>Cohen (M.)<br/>Les langues du monde (17 cartes et une Liste hors de texte</p> <p>Charbonnaux (J.)<br/>L'art egéenne</p> <p>Chavannes (Edouard)<br/>Documents sur les Toukiue Occidentaux</p> <p>Conteneau (G.)<br/>Les tables royales d'Our (Revue de l'histoire des religions)</p> <p>Conteneau (G.)<br/>Les Tables de Kerkouk et les origines de la civilisation Assiriyenne</p> <p>Cordier (Henri)<br/>Hist. Générale de la Cihne</p> | <p>et de ses Relations avec les Pays Etrangers, 4 cilt 1920</p> <p>Dezobry, Bachelet<br/>Dictionnaire Général de Biographie et d'Histoire</p> <p>Delaporte<br/>La Mésopotamie</p> <p>Dhorme (O. p.)<br/>Langues et Ecriture Sémitiques</p> <p>Donner<br/>Sur l'origine de l'Alphabet Turc.</p> <p>Dury (Victor)<br/>Histoire des Romains</p> <p>De Gerood<br/>Die Hunnen der Vorchrestlicher Zeit</p> <p>Fougères (Gustave)<br/>Les Premières Civilisations</p> <p>Gabriel (A.)<br/>Les antiquités Turques d'Anatolie.</p> <p>Garstang<br/>The Hitite Empire</p> <p>Glots (G.)<br/>La civilisation egéenne 1923</p> <p>Garstang (J.)<br/>L'Empire Hittite</p> <p>Graffunder<br/>Ethymologie Etrusque de nom de Rome</p> <p>Gowen (Herbert H.)<br/>Histoire de l'Asie</p> <p>Granet (Marcel)<br/>La civilisation Chinoise</p> |
|--|--|



## BAKILAN KİTAPLAR

Grousset (Renée)  
Hist. de l'Extrême Orient  
2 cilt 1929

De Guignes  
Türklerin umumi tarihi  
(Türkçe tercemesi)

Hedin (Sven)  
Trough Asia

Huntington (Ellsworth)  
The rivers of Chinesse Tur-  
kestan and the dessication  
of Asia

Huntington (E.)  
Civilisation and climate

İbnin nedim  
Kitabil fihrist

Inchauspe  
Sur l'orgine et les affinités  
de la langue Basque et en  
particulier sur sa déclina-  
tion

Jvanin (M. J.)  
Cengiz Han ve Timurlenk  
zamanlarında Mongol, Ta-  
tar ve Orta Asya kavmle-  
rinin harp san'atlarına ve  
istilâlarına dair

Julien (S. A.)  
Documents Historique sur  
les Tukioe

Julien (Stanislas)  
Mémoires sur les contrées  
occidentales etc. Voyages  
des Pélérins Boudhists

Jean (Ch. F.)  
Sumer et Akkad

Jean (Ch. F.)  
La Littérature des Babylo-  
niens et des Assyriens

Jardé (A.)  
La formation du Peuple  
Grec

Karst (J.)  
Grundsteine und einer Mit-  
telländisch-Urgeschichte

Klaproth (J.)  
Recherches sur la Migration  
des Peuples

Klaporth (J. V.)  
Abhandlung über die Spra-  
che und Schrift der Uiguren

Koçneff (D.)  
Yakutların hukukî hayatı  
(Rusça)

Kostroff (N. A.)  
Yakutların örfi hukuku  
(Rusça)

Kozloff (P. K.)  
Trudi Ekspeditsii I. Ros.  
Géog. Obşçstva Soversen-  
nay.

Lanier (L.)  
L'Asie. Choix de Lectures  
de Géographie.

Langdon  
Excavation at Kish

Levschin (A.)  
Description des hordes et  
des steppes des Kirghiz-  
Kazak

Lomakin  
Türkmenlerin örfi hukuku  
(Rusça)

## TÜRK TARİHİNİN ANA HATLARI

- |  |   |
|--|---|
| <p>Lenorment (Français)<br/>             Hist. Ancienne de l'Orient</p> <p>Lartiant (F.)<br/>             Les civilisations anciennes<br/>             de l'Asie Mineure</p> <p>Marius Fontane<br/>             Les Asiatiques</p> <p>Malet (A.) ve Isaac (I.)<br/>             L'Orient et la Grèce</p> <p>Malestski (N.)<br/>             O.Avyazi Türkskikh Tamgs<br/>             Orkhonskimi pismenami</p> <p>Martin (M.)<br/>             Les origines. Essai d'his-<br/>             toire Ancienne du Japon.</p> <p>Maspero (Henri)<br/>             La chine antique 1927</p> <p>Maspero (Henri)<br/>             La chine 2 cilt 1925</p> <p>Messerschmidt (D. G.)<br/>             Sibirskie Drenvosti</p> <p>Moret (A.)<br/>             La Nil et la civilisation<br/>             Égyptienne</p> <p>Montd (P.)<br/>             L'Art Phénicienne au XVIII<sup>e</sup><br/>             siècle avant (J. ch.)</p> <p>Moret et Davy<br/>             Des clans aux Empires</p> <p>Morgan (Jacques de)<br/>             L'Humanité Préhistorique</p> <p>Müller (August)<br/>             Der isham in Morgen A-<br/>             benland</p> <p>Müller (W. F. K.)<br/>             Uygurica I - V.</p> <p>Moret (A.)<br/>             Histoire de l'Orient</p> | <p>Parker (E. H.)<br/>             A. Thousand Years of<br/>             Tartars Pauthier 1853</p> <p>L' Univers, Çin cildi 1853</p> <p>Pittard Eugène<br/>             Les races et l'Hist, 1924</p> <p>Poussin<br/>             Lois de la Vallée-l'inde 1930</p> <p>Pottier (E.)<br/>             L'Art Hittite</p> <p>Przewoski (S.)<br/>             Note d'Archéologie Syrien-<br/>             ne et Hittite</p> <p>Pumpelly (R.)<br/>             Exploration in Turkestan<br/>             Expedition of 1903</p> <p>Radloff (W.)<br/>             Aus Sibirien</p> <p>Radloff (W.), Melioranski (P.)<br/>             Drevne Türkskiye Damiat-<br/>             niki v Koscho- Tsaydame</p> <p>Radloff (W.)<br/>             Kudatku - Bilik des Yusuf<br/>             chass - Hadschil aus Bala-<br/>             sagun</p> <p>Radloff (W.)<br/>             Die Denkmäler von Koscho-<br/>             Tsaydam</p> <p>Ratzel (F.)<br/>             Antropogéographie</p> <p>Reclus (Elysée)<br/>             L'homme et la Terre</p> <p>Reclus (Elysée)<br/>             Géographie universelle<br/>             VII inci cilt 1882</p> <p>Renan (Ernest)<br/>             Histoire du peuple d'Israel</p> |
|--|---|

## BAKILAN KİTAPLAR

- |   |   |
|---|---|
| <p>Rivet (P)<br/>Sumerien et Océanien</p> <p>Samokvasoff (D.)<br/>Sbornik Običmago prava<br/>Sibirskikh ino rotsef</p> <p>Semple (E)<br/>Influence of Géographical<br/>environnement</p> <p>Sommar (F.)<br/>Kleinasiatische Forschun-<br/>gen</p> <p>Spelero (L.)<br/>Les Tépés Hittites en Syrie<br/>du Nord. Un bronze Hittite</p> <p>Steur (ch.)<br/>Ethnographie des peuples<br/>de l'Europe avant Jesus-<br/>Christ</p> <p>Schott (W)<br/>Zu Uiguren Frage</p> <p>Stein (Aurel)<br/>Sandburied ruins of Kho-<br/>tan</p> <p>Tallgren (A. M.)<br/>Collection Towostin des<br/>Antiquités Préhistoriques<br/>de Minusink</p> <p>Thomsen (W.)<br/>Inscription de l'orhon<br/>déchiffrée</p> <p>Toscanne (P.)<br/>Etudes sur la langue su-<br/>merienne</p> <p>Uyfalvy<br/>L'Emigration des Peuples</p> <p>Vambery (H.)<br/>Das Türkenvolk in seinen</p> | <p>ethnologischen und ethno-<br/>graphischen Beziehungen</p> <p>Vombrey (H.)<br/>Die primitive Culture des<br/>Turko Tatarischen Volkes</p> <p>Von Le coq (A.)<br/>Ein christliches und ein<br/>manichaïisches manuscript-<br/>fragment in Türkischer Sp-<br/>rache aus Turfan</p> <p>Weill (R.)<br/>Sur la dissémination géog-<br/>raphique du nom de<br/>peuples dans le monde E-<br/>géo-Asiatique</p> <p>Wells (G.) The Outline of<br/>history</p> <p>Weselowski (I. N.)<br/>Nadgrobni Pamyatnik Ti-<br/>mura</p> <p>Wigram (W.)<br/>The Assyrians and their<br/>neighbours.</p> <p>Wolley (Leonard)<br/>Les Sumeriens</p> <p>Worell (H.)<br/>A study of Races in the<br/>Ancient Near East</p> <p>Zumoffen (G.)<br/>La Phénicie avant les Phé-<br/>niciens L'âge de la pierre</p> <p>L'annés Sosiologique T. VII<br/>Revue d'Aassyriologie et<br/>d'Archéologie Orientale vo-<br/>lume VII</p> |
|---|---|